

Исо ЖАББОРОВ

**ЎЗБЕКЛАР:
ТУРМУШ ТАРЗИ
ВА МАДАНИЯТИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

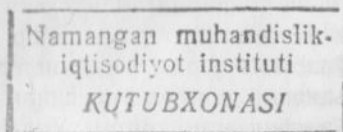
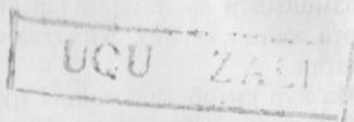
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ

ИСО ЖАББОРОВ

**ЎЗБЕКЛАР:
ТУРМУШ ТАРЗИ ВА
МАДАНИЯТИ**

(Этнотарихий лавҳалар)



y - 1148

3495

Масъул муҳаррир **С. К. Камолов**, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, тарих фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

А. Р. Муҳаммаджонов, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, тарих фанлари доктори, профессор,
Т. Қ. Хўжайов, тарих фанлари доктори, профессор,
Қ. Иноятгов, тарих фанлари доктори,
У. Бозоров, фалсафа фанлари номзоди.

Миллий мафкуранинг шаклланиши ўзбек халқининг этник қиёфасини тўла тасаввур қилиш, миллатнинг этногенези ва этник тарихи, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, миллий ҳис-туйғулари ва табиатини билиш орқали ўзлигини англаш каби этнотарихий ва этносоциологик билимлар билан бевосита боғлиқ. Ушбу китобда ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник жараёни ва шаклланиши, жойлашиши, маданий-маиший ҳаёти ва алоқалари, моддий-маънавий маданияти, ижтимоий ва оилавий турмуши, миллий туйғулари, урф-одат ва байрамлари, диний тасаввурлари ҳаққоний ёритилган. Мазкур муаммолар ўзбек халқининг темурийлардан кейинги тарихи билан боғлиқ ҳолда тасвирланиб муаллифнинг таърифича, ўзбеклар хоразмшоҳлар ва темурийлар яратган маданият вориси бўлиб, ўша даврга келиб, этник жиҳатдан элат (халқ) сифатида шаклланиб етишган.

Мазкур китоб 1994 йилда муаллифнинг „Ўқитувчи“ нашриётида чоп этилган „Ўзбек халқи этнографияси“ номли китобининг қайта ишланган ва тўлдирилган нусхаси бўлиб, унда ҳозирги мураккаб этник ва этномаданий жараёнлар, элатларнинг кундалик ҳаётида пайдо бўлаётган айрим ўзгаришлар, умумий ва хусусий белгиларнинг анъанавий турмуш унсурлари билан боғлиқлиги каби масалалар ҳам ўз ифодасини топган. Ундан олий ўқув юртлари талабалари, умумтаълим мактабларининг ўқитувчилари ва юқори синф ўқувчилари фойдаланишлари мумкин.

Ж 0505000000—129 — Қатъий буюртма, 2003
353(04) — 2003

ISBN 5—645—04112—7

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 2003-й.

МУҚАДДИМА

„Жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган халқ — абадий қадриятларни, қудратли салоҳиятни ўзида жамлаган. Бу салоҳиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришнинг кучли омили бўлиб хизмат қилади“.

Ислом Каримов

Ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник тарихи ва хусусиятлари ниҳоятда мураккаб ва узоқ даврни қамраб олади. Антик замонларда юсак маданият яратган истеъдодли, заҳматкаш аجدодларимиз, ўрта асрларга келиб илк Уйғониш, яъни Шарқ Уйғониши даврини бошдан кечирадилар. Айниқса, буюк ҳоразмшоҳлар ва темурийлар ҳукмронлик қилган асрларда ўзбекларнинг этник қиёфаси қадимий цивилизация заминидан шаклланиб битган эди. Бундай жараённинг оқибатида ўзига хос моддий ва маънавий маданият юзага келган ва ўзининг миллий хусусиятларини ҳозиргача асосан сақлаб қолган.

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг таърифича, халқ — ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Хоразмшоҳлар ва темурийлар салтанати даврида халқ шаклида тарих сахнасида пайдо бўлган ўзбеклар ажойиб сиймолари билангина эмас, балки сўнмас зўр тарихий хотираси, юсак руҳияти ва маънавий маданияти, ноёб ҳаётий тажрибаси билан ҳам ҳозирги замонавий цивилизацияни яратишдаги энг фаол бунёдкор этнослардан бири деса бўлади. Унинг этнос сифатида тўла шаклланиши ҳам Шарқ Уйғонишининг охирги маҳсулоти ҳисобланади. Шунинг учун ўзбек халқининг этник тарихини ўрганиш жаҳон цивилизацияси тарихини ўрганиш билан узвий боғлиқ.

Мустақиллик туфайли янгича бошланган давлат қурилиши ўлкамизда нафақат умуминсоний қадриятлар ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар, балки ўзимизнинг жуда бой ўтмиш тажрибамиз асосида тўпланган ноёб гоёвий меросимизга суянган ҳолда амалга оширилмоғи лозим. Биз энди ўзимизни илғор мамлакатларда кенг тарқалган ва амал қилинаётган давлатни

бошқариш сиёсатини, қонунчилик ва ҳуқуқшуносликни қабул қилиш билан бирга, фақат ўзбек элига хос тарих синовидан ўтган миллий минталитет, ижобий тажриба, қонун-қоидалар ва тартиб-тузуклар, миллий маданият ва маънавият, ахлоқ, одоб ва одат, ўз-ўзини бошқариш каби қадимий анъаналаримизни ҳар томонлама ўрганиб ҳаётга татбиқ қилишимиз лозим.

Барча этнослар, жумладан, ўзбеклар ҳам, айрим қабила ва уруғлар, қавм-қариндош ва жамоа, ижтимоий гуруҳлар ва табақалардан ташкил топган. Олимлар мазкур бирликларни яратишда ва уларни ўзаро қўшиб, жипслаштиришда асосий омиллардан энг муҳими *миллий тил* деб биладилар. Чунки муайян этник бирликларнинг бир-бири билан эркин муносабатда бўлиши, муомала қилиши, ҳис-туйғуларини изҳор этиши ва тушуниши, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатишда тил бош омил ҳисобланади. Чунки тил туфайли нафақат тарихий бирлик, балки умумий ижтимоий-иқтисодий, айниқса, маданий ва маънавий бирлик ўрнатилади. Кўпчилик халқ ва элатларга ном ҳам уларнинг тилига қараб берилган. Аммо кўп асрлик тарихий жараёнда айрим этнослар бир неча тилларни ўзлаштириб, оқибатда, ўзига хос миллий тилни яратади.

Маълумки, халқлар муайян ҳудудда шаклланади ва ривожланади. Албатта, улар бир ҳудуддан иккинчисига кўчиши, уларнинг жойлашган ери кенгайиши ё камайиши, айрим гуруҳлар ёки шахслар ажралиб кетиши мумкин. Аммо умумий-тарихий бирликка ва тилга эга бўлган элатлар доимо ўзаро яқин ҳудудда жойлашиб яшаганлар. Турли сабабларга кўра узоқ тарихий даврда шаклланиб келган этнослар она ерини ташлаб жуда узоқ юртларга кўчибгина қолмай, айрим қисмлари ёки гуруҳлари бутун Ер юзига тарқалиб, бошқа халқ ва элатлар орасида мусофирликда яшашга ҳам мажбур бўлганлар. Кўп асрлик тарихий тараққиёт давомида айрим халқлар, ҳатто бир жойдан иккинчисига кўчиб, турар жойларини бир неча марта ўзгартириб ҳам турганлар. Масалан, венгрлар кейинги минг йил ичида уч-тўрт марта ҳудудини ўзгартирганлар. Турк хоқонлиги ўз давлатини ташкил қилганидан кейин (VI аср) бир неча аср давомида катта-катта гуруҳларга ажралиб, кўплаб юртларга тарқаб кетганлар. Араблар эса аввалига кичкина Арабистон ярим оролининг бир бурчагида яшаб, қисқа муддат ичида кенг ҳудудга тарқалиб, ислом маданий дунёсининг шаклланишида маҳаллий элатлар билан биргаликда катта хизмат қилганлар. Шунинг учун ҳам жаҳонда бир тилдаги, аммо ҳар хил номдаги халқлар кўп учрайди. Масалан, *инглиз, испан, араб, турк,*

эроний тилларда гапирадиган, аммо турли номдаги халқ ва элатлар бутун дунёга тарқалган.

Баъзи тадқиқотчилар маиший турмуш ва маданиятига қараб муайян элат ва халқларни ажратадилар. Ваҳоланки, бир хил турмуш тарзига эга бўлган бир неча этнослар ҳам бўлиши мумкин. Бундай элатлар Ўрта Осиёда ёки Волга бўйида, Сибирда ёки Шимолий Америкада учрайди. Аксинча, тиллари ҳар хил, ҳўжалик-маданий турмуши ўхшаш халқ ва элатлар ҳам бир ҳудудда жойлашган бўлиши мумкин. Овчилик, буғучилик билан шуғулланувчи, суғорма деҳқончилик билан тирикчилик қилувчи турли тил ва ирқдаги элатларни биз Африкада, Осиё ва Америкада учратамиз.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари узоқ ва мураккаб машаққатли тарихий жараённинг маҳсули бўлибгина қолмай, улар маънавий маданият ва ҳиссиёт туйғулари билан ҳам ниҳоятда чирмашиб кетган муайян минтақада шаклланган ўзига хос этнослардир. Бу халқларнинг этник хусусиятлари ва умумий белгиларини аниқлаш учун даставвал тарихнинг айрим саҳифаларини варақлаш зарур. Тарихий маълумотларга қараганда, узоқ ўтмишда, 3—4 минг йиллар муқаддам Ўрта Осиёнинг саховатли тупроғидан ғарбдан шарққа томон қадимий ҳинд-европа тилларида гапирадиган турли қабилалар Олтой ва Мўғулистон томон кўчиб ўтган. Милoddан аввалги I минг йилликнинг охиридан бошлаб шарқдан ғарбга томон Буюк дашт орқали катта кўчиш жараёни рўй беради. Дастлаб туркий тилда гапирадиган қадимий-қабилавий бирликлар ўтган I минг йилликнинг ўрталаригача кўчиб ўтган ва улар этник жиҳатдан сезиларли из қолдирган. Туркий элатларнинг беш-олти аср давом этган кўчишида айрим мўғул қабилаларининг кўчиб ўтиши (миграцияси) ҳам рўй берган. Ўша вақтларнинг ўзида Ўрта Осиёда илгаридан айрим мўғул қабилаларининг мавжудлиги диққатга сазовордир. VII асрга келиб Ўрта Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса-да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиё ва Қозоғистонга узоқ ўтмишда келган скиф-сармат ва саклар, турклар, араблар ва мўғуллар илгаридан ўзлаштирилган ерлар ва қадимий маданият яратган элатлар ўлкасига келиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетганлар. Шуниси қизиқки, қадимий туб элатларни юнонлар *скифлар*, *сартонлар*, *саклар* деб тилга оладилар, баъзилар *массагетлар* деб номлайдилар. Уларнинг Ғарбий Европа билан, яъни ҳинд-европаликлар билан

боғлиқ эканликларини исботлаш учун ҳозирги Болгария ва Руминияда яшовчи қадимий *кет*ларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Айрим тарихчи мутахассисларнинг фикрича, ҳақиқатан ҳам сакларнинг қавму-қариндошлари Болқонда ва Шимолий Қора денгизнинг бепоён даштларида яшаган қадимий *праскифлар* шажараси билан боғлиқ. Маълумки, антик замонда Эрон подшоларининг катта қўшинлари мазкур даштларда яшовчи кўчманчи қабилаларнинг зарбасига учраб кўп қирилган.

Узоқ вақт давомида Марказий Осиёга кўчиб келган элатлар сак-массагет заминида ўзига хос жимжимадор маданий белгиларни қолдирган. Бу ерда I минг йилликнинг ўрталарида кетмакет кўчиб кела бошлаган *скифлар*, *хионитлар*, *оқ хунлар*, *эфталитлар*, *пачанаклар* ва бошқа турк элатларининг кўплаб кўчиб келиши маҳаллий халқларни туркийлаштириб юборган. Аммо абориген (туб) аҳоли орасида ҳам *апасиак*, *аугасийлар* деб номланган қадимий турк элати ҳам бўлган. Бу элат рус солномаларида кўп тилга олинган *печенек* (пачанак) лар деган фикр мавжуд. Айрим тадқиқотчилар тахминича, аугасийларни кейинчалик „ўғуз“ номи билан машҳур бўлган турк элати деса бўлади.

X асрда Жанубий Сибирь томонидан Ўрта Осиёга тил жihatдан пачанак ва ўғузларга яқин қипчоқлар бостириб кириб, талон-торож қилган. Пачанакларнинг бир қисми шимоли-ғарбий томонга, ўғузларнинг анча қисми жануби-ғарбий томонга кетишга мажбур бўлганлар. Оқибатда ҳозирги Туркменистонга тарқалган ўғузлар туркман халқи билан, иккинчи қисми Озарбайжонни босиб олиб, озорлар билан қўшилиб кетган, яна бир гуруҳ ўғузлар ғарб ва жанубга, яъни Туркия ва Эрон томон ўтиб маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган.

Қадимий она юрти Сўғд ва Хоразм тупроғида яшаб келган ҳар хил элат ва қабилалар билан аралашиб кетган ўзбек халқи ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа элатлари билан туб қон-қариндош. Айниқса, ўзбеклар билан қозоқларнинг деярли барча туркий аجدодлари умумий, аммо ҳар бир халқнинг қонида бошқа элат қони мавжуд. Масалан, антропологларнинг таърифича, қозоқларнинг ирқий тузилишида мўғул истилосидан етти аср муқаддам монголоид белгилари пайдо бўлган, яъни мўғуллик таъсири илгарироқ бошланган, шунинг учун ҳам уларда монголоид белгилари кўпроқ. Тарихда биринчи қозоқ давлати **Чу** дарёси воҳасида пайдо бўлганда, унинг ўзбек-қозоқ давлати деб айтилиши диққатга сазовордир.

Қирғизларнинг ҳам асли қадимий саклар эгаллаган Тяньшань тоғ бағри ва этагидаги европеоид аҳоли билан аралашиб ўз она

туркий тилларини бу ерга кўчиб келишдан олдин шакллантирилганлигини тадқиқотчилар қайд қиладилар. Антропологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, милоддан аввалги I минг йилликларда ҳозирги қирғизларнинг қадимги аجدодлари европеоид ирқида бўлиб, кейинчалик келгинди монголоид қабилалар таъсирида ўзгарган.

Умумий этник илдизи бир бўлган тожик халқи баланд тоғлар туфайли ғарбий, шимолий ва шарқий қўшнилاردан, тил ва ирқ жиҳатдан туркийлашмаган ва европеоид белгиларни сақлаб қолган. Аммо келгинди кўчманчилар табиий-географик шароит ноқулай бўлганлиги туфайли унча узоқ турмаганлар. Шу сабабдан тожиклар ғарбий эроний тилларга кирган, ўз она тилларини сақлаб, ирқий жиҳатдан ҳам анча соф европеоидлигича қолган.

Демак, бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон муайян тарихий-этнографик минтақани ташкил қилган. Уларнинг қадимий аجدодлари бир, этник замини умумий. Бунинг асосини нафақат умумий табиий-географик шароит, ҳатто анъанавий хўжалик-маданий типлари, кийим-кечаги, моддий ва маънавий маданияти, ҳатто динларининг бирлиги ва ҳоказо; ҳозиргача сақланиб қолган жуда кўп умумий унсурлар ташкил қилади.

Табиийки, эндиликда тарихий тақдири бир, этник ва маданий илдизи умумий, келажак ижтимоий-иқтисодий ривожини узвий боғланган мазкур республикалар аҳолиси этнографиясини жиддий ўрганиш энг муҳим, долзарб вазифалардан десак, хато бўлмайди.

* * *

Ўзбекистон Республикаси ниҳоятда кенг ва катта ҳудудни эгаллаб олган Ўрта Осиё ва Қозоғистон тарихий-этнографик минтақасига киради. Ўзбек эли жойлашган ҳозирги ҳудуд 447,4 минг кв км га яқин, аҳолиси 25 миллионга етди. 1989 йилги аҳоли рўйхатига биноан республикада 19,8 миллиондан ортиқ киши яшаган, улардан 71,4 фоизи ўзбеклар, қолганлари юзга яқин катта-кичик элатларнинг вакиллари дидир. Жумладан, Ўзбекистонда ўша вақтда кўп сонли халқлардан руслар (1,653 минг), тожиклар (933 минг), қозоқлар (908 минг), татарлар (788 минг), корейслар (183 минг), қирғизлар (174 минг), украинлар (153 минг), туркманлар (122 минг) ва бошқалар истиқомат қилган¹. Бу ерда энг қадимий зич аҳоли яшайдиган тоғ адирлари

¹ Қаранг: О. Отамирзаев, В. Гентшке, Р. Муртазаева. Ўзбекистан — многонациональный: историко-демографический аспект. Ташкент. 1998, 65-бет.

ва водийлар (Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё кабилар) жойлашган. Ўзбекистон Республикаси маъмурий жиҳатдан 12 та вилоят, Амударё қуйи оқимида ва Орол соҳилида жойлашган Қорақалпоғистон Республикасидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси шимол ва шимоли-ғарб томондан Қозоғистон, шарқдан Қирғизистон ва Тожикистон, жануб ва жануби-ғарб томондан Туркменистон ва қисман Афғонистон билан чегарадош. Аҳолисининг миллий тузилишини асосан ўзбеклар ташкил этади. Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида деярли бутунлай ўзбеклар яшайди. Бошқа вилоятларда аҳоли кўп миллатли бўлса-да, кўпчиликни ўзбеклар ташкил қилади, қолгани асосан маҳаллий Ўрта осиелик элатлар, руслар, украинлар, татарлар, корейслар ва ҳоказо.

Ўзбекистоннинг табиий-географик ва иқлим шароити аҳолининг нафақат ҳўжалик фаолияти ва турмуш тарзи, балки кўп қиррали маънавий маданияти ва миллий руҳияти хусусиятларининг шаклланишида ҳам муҳим омил бўлиб қолган. Асримиз бошларида ўзбек диёрида анъанавий мазкур шароитга мослашган уч хил ҳўжалик мавжуд бўлган: воҳаларда яшовчи ўтроқ *деҳқончилик ҳўжалиги*, дашт ва ярим даштларда қисман кўчиб юрган аҳолининг *чорва ҳўжалиги*, воҳаларга яқин ва дарё қуйи оқимида жойлашган *чорва-деҳқончилик ҳўжалиги*. Ҳўжалик-маданий типларнинг чегараси этник ҳудудга тўғри келмайди. Аммо тарихий жиҳатдан этник маданий бирлик узоқ давр ичида ҳўжаликка мос равишда шаклланиб келган.

Миллий руҳият, ижтимоий онг, оилавий ва маънавий ҳаётнинг ҳозирги давр талабига жавоб бера оладиган даражада ривожланиши, шубҳасиз, халқнинг эркинлиги, унинг давлат тузилиши билан бевосита боғлиқ. Замонавий илм-маърифат ва маданиятнинг юқори поғоналарига кўтарилган ўзбек халқи ўзининг мустақилликка эришган кунидан бошлаб янги истиқлол йўлида дадил қадам ташлаши унинг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётининг ҳар томонлама равнақ топишида ва миллий мафкуранинг ривожланишида асосий замин бўлади.

Халқимиз келажаги ва унинг тараққиёт йўли ўтмиш билан узвий боғлиқдир. Эндиликда инсон ҳуқуқлари миллий гуруҳ ва давлат мустақиллиги ғояларига садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг ва турмуш тарзининг тарихий тажрибасига таяниш, демократик (халқчил) қонунийликни ҳурматлаш асосий вазифа қилиб қўйилмоқда. Шунинг учун ўзбек халқининг

ўтмиш ва тарихий тажрибаси, унинг этник қиёфаси, ҳўжалик-маданий хусусиятлари, моддий ва маънавий, ижтимоий ва оилавий ҳаётини илмий жиҳатдан аниқ билмагунча ҳозирги тараққиёт йўли, кейинги йўналишини белгилаб бериши мумкин эмас. Юртбошимиз Ислон Каримов „Фидокор“ газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида шундай деган эди: „Биз барпо этаётган янги жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадрийтларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади... Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп муҳим масалалардан иборат»¹. Унинг таърифича, эндиги энг долзарб вазифамиз бу жарёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини очиб беришдан иборат. Демак, миллий истиқлолга эришган, ўз йўлини топишга, ўз тақдир истиқболини аниқлашга энди киришаётган республикамиз ривожини ўз элининг мураккаб тарихини, этник хусусиятларини аниқ билишини, уни чуқур таърифлашни, халқимизнинг маънавий баркамоллигини таъминлашни тақозо қилади.

Мустақил республикамиз янги йўлни танлаб ўзининг равнақи ва буюк келажаги йўлида ривожланмоқда.

¹ „Фидокор“ газетаси, 2000 йил, 8 май.



ЭТНОГЕНЕТИК МУАММОЛАР ВА ЎЗБЕК ЭЛИ ШАЖАРАСИ

Жаҳондаги барча элат ва халқлар анча мураккаб этник жа-
раённи бошдан кечирганлар. Чунки ҳар бир этнос узоқ тари-
хий давр давомида турли элатлар билан алоқада, баъзан бир
жойдан иккинчи жойга кўчиб, бошқа этнослар билан арала-
шиб, уларни ўзига сингдириб ёки таркибий қисм қилиб олиш
натижасида шаклланиб келган. Тарихдан маълумки, асрлар
давомида давлатлар ташкил топиши билан катта-кичик уруш-
лар бўлиб, қудратли ҳокимлар ожизларни босиб олиб ўзига
бўйсундирганлар, элатларнинг эса аста-секин объектив ва
субъектив омиллар орқали бирининг бирига сингиб кетиши-
га сабаб бўлган. Бундай ҳолатни хилма-хил фожиали ва ижо-
бий воқеаларни кўрган, турли истилочилар томонидан босиб
олиниб, ғайри элат ва давлатларнинг таъсирига ўтган, аммо
ўзининг кўп асрлик тарихи давомида миллий хусусиятларини
сақлаб қолган ўзбеклар ҳам бошидан кечирган. „Ўзбек халқи
Руҳининг тикланиши, миллат маънавий-ахлоқий идеаллари-
нинг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик
чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир...“¹

Афсуски, тарихий маълумотлардан беҳабар ёки тор доира-
даги манбаларга таянган айрим муаллифлар ўзбек, тожик ва
бошқа Ўрта Осиё халқларини фақат ўз қобиғида пайдо бўлган,
деган ғайри илмий фикрларни тарғиб қилиб, миллатчилик
туйғуларига таъсир қилмоқдалар. Минтақада мустақил дав-
латлар юзага келган мураккаб бир вақтда мазкур сохта фикр-
лар ҳалол, қалби пок халқ оммасини чалғитиб, фожиали во-
қеаларнинг туғилишига сабаб бўлаётганлигини тарих тажри-
баси кўрсатмоқда. Бундай ҳолатдан фақат ғаразгўй кишилар
ўзларининг ёвуз ниятларига эришиш учун фойдаланиб, улар
яна ҳам оғирроқ фожиали ҳолатга олиб келиши мумкин.

Тарих, тилшунослик, антропология, археология ва этно-
графия фанларининг жаҳон миқёсида қўлга киритган илмий
жиҳатдан муҳим фикр-мулоҳазаларини менсимай, тор мил-
латчилик доирасидан чиқа олмай, мулоҳаза қилиш нафақат

¹ Каримов И. А. „Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида...“, Тошкент, „Ўзбе-
кистон“ нашриёти, 1997 йил, 143- бет.

фанда, сиёсатда ҳам зарарли оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам ўзбек, тожик, туркман, қирғиз ва бошқа Ўрта Осиё элат ва халқларининг этногенези, яъни келиб чиқиши муаммоларини фақат жаҳон фани ютуқларига таянган ҳолда (уларни европалик ёки осийлик демасдан) ҳаққоний, объектив ҳал қилиш зарур.

Жаҳон туркологиясининг кўп йиллик изланишлари, шарқшунослик, археологик ва тарихий-этнографик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар ҳам бошқа кўп этнослар сингари анча чигал ва мураккаб этник жараёни бошдан кечирганлар. Бу жараён энг қадимий ибтидоий даврларда ва бутун ўрта асрлар давомида Евросиё, айниқса, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бепоён ҳудудида миграция (кўчиш) ва аралашини натижасида муайян қабилалар иттифоқи ёки давлат ҳудудлари даврасида рўй берган.

Кейинги ўн йилликларда ўтказилган тадқиқотларга қараганда, минтақада бир неча минг йиллар давомида чегаралари ўзгариб турган муайян тарихий-маданий ва этник бирикмалар юзага келган олимларнинг таърифига биноан бу бирикмалар қуйидагича: 1) ярим ўтроқ *балиқчи элатлар*; 2) дарё қуйи оқимида ва водийларда *ярим ўтроқ чорва-деҳқончилик* билан шуғулланувчи аҳоли; 3) суғорма ва баҳорги ерлардаги *омоч деҳқончилиги* билан *чорвачилик хўжаликлари*; 4) куруқ иқлимли дашт ва ярим даштларда қисман деҳқончилик билан шуғулланувчи *кўчманчи ва ярим кўчманчи* этник гуруҳлар. Марказий Осиёда яшаган халқларнинг пайдо бўлиши мазкур хўжалик-маданий типларининг тарихи билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг этник хислатларини белгилаб берган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бу ерда ибтидоий жамият ташкил топган Неолит, айниқса, Энеолит давридаёқ (милoddан аввалги IV—III минг йилликлар) мазкур хўжаликлар бир жойда пайдо бўлиб, кейин бутун минтақага тарқалган. Жуда кўп топилган Неолит даври маконлари (Хоразмдаги **Калтаминор**, Зарафшондаги **Чинкелди**, Марказий Фарғона ва Устюртда **Жайтун** ва бошқа маданиятлар) турли қабилаларнинг ўзаро боғлиқ эканлигини тасдиқлайди. Масалан, машҳур калтаминорликлар ўз маданияти билан чекланган ҳолда ҳаёт кечирмай, атрофдаги узоқ-яқин қабилалар билан доимо ўзаро алоқада бўлиб турганлар. Улар шимолда уралликлар, жанубда жайтунликлар ва улар орқали Каспий бўйи ва Эрон қабилалари билан алоқада бўлганликларини кўп археологик тадқиқотлар тасдиқлайди.

Энг қадимий маданият ўчоғларидан ҳисобланган Марказий Осиё ва бепоеён Евросиё даштларида милоддан аввалги III минг йилликда ҳинд-европа тил туркумига оид тилларда гапирадиган жуда кўп кўчманчи қабилалар ва ўтроқ элатлар яшаган. Урал тоғларидан Ҳинд дарёсигача бўлган ҳудудларда яшаган мазкур қабила ва элатлар фақат тили жиҳатидангина эмас, ҳўжалик фаолияти, маданияти, келиб чиқиши жиҳатидан ҳам умумий бирликка эга бўлганлиги аниқланган. Бу этник гуруҳларнинг ўша даврда ўзларини „арий“ (яъни бир уруғ одамлари) деб атаган қисмлари қўшни халқлар тарихида муҳим роль ўйнаган. Дарё қирғоқларида яшовчи „арийлар“ деҳқончилик, тош, мис ва жез қуроллар ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлса, кўчманчи „арийлар“ чорвачилик билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги II минг йиллик охирларида жез (бронза) даврида фанда **скиф-сармат, сак-массагет** номи билан машҳур кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳинд-эрон қабилаларининг бир қисми Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг шимолий қисмига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Сўғдиёна, кейинчалик кўҳна Хоразм, Марғиёна ва Бақтрияда яшовчи ўтроқ суғориладиган деҳқончилик билан шуғулланувчи, қадимий тилларда гапирувчи халқлар билан яқин алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Ўрта Шарқни ларзага келтириб турган. Геродот ва бошқа кўпгина қадимги юнон муаллифлари таърифлаган, буюк Фирдавсийнинг ўлмас „Шоҳнома“сида, жаҳон маданиятининг ажойиб дурдоналаридан бири „Роланд ҳақида қўшиқ“ номли француз эпосида тилга олинган „...дашту бепоеён Оссиана юртининг худога ишонмаган лаънати қабиласи“ асрлар давомида машриқдан мағрибгача қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

Ўша даврдаги сак-массагет қабилалари металлдан ҳар хил меҳнат қуроллари ва яроғ-аслаҳалар, ханжар, болта, найза, ўқ-ёй учи, хилма-хил бадий безаклар, катта филдиракли учтўрт от қўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган енгил аравалар ясаганлар. Улар янги чидамли от турларини парвариш қилганлар, илғор уруш тактикасига эга бўлганлар, аравали лашкарлар эса айрим табақага ажралган. Бепоеён Евросиё даштларида у ер бу ерда учрайдиган жуда кўп тепаликларда дафн қилинган бой қабила бошлиқлари ва ҳарбийларнинг дабдабали қабрларини қазиб текшириш натижасида скиф-сак қабилаларининг юксак маданиятга ва қудратли ҳарбий кучга эга бўлганлиги исботланди. Қабрларда

жасад билан кўмилган турли ҳарбий қурооллар, безакка бой юган ва эгарли от-аравалар, ажойиб нақшли сопол буюмлар, гўзал ҳайкаллар, қимматбаҳо тош ва металллардан афсонавий безаклар бунга ёрқин далилдир.

Шуниси қизиқки, сак ва скиф-сармат тепаликларида топилган бадиий буюмлар, от-арава, туя, кўчқор, илон ва бошқа афсонавий махлуқлар тасвирланган расм ва ҳайкаллар ўтган асрнинг охирларида Жанубий Тожикистонда кашф этилган машҳур „Амударё хазинаси“ буюм ва безакларида, кейинги Аҳамоний, македониялик Искандар ва Кушон давлати даврига оид топилмаларга ўхшаб кетади. Жанубий Қозоғистон тоғ бағирларида ва Ўзбекистоннинг кўп районларида қоятошларга ясалган ибтидоий расмларда от-туя кўшилган аравалар, ҳар хил ҳайвонлар — туя, тоғ эчкиси, кўчқор ва бошқа ғалати махлуқларнинг тасвирланиши узоқ ўтмишда Ўрта осийликларнинг маънавий маданияти билан Евросиё даштларида яшган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжудлигидан далолат беради. Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий районларида топилган **Жайтун маданияти, Қоратепа, Олгинтепа, Айритом, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Халчаён, Намозғоҳтепа, Яланғоҳтепа**, яқинда қазиб текширилган **Ахсикент** ва бошқа ёдгорликларда қилинган ажойиб кашфиётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қазилмаларда топилган буюм ва безакларда кўп учрайдиган афсонавий тасвирлар, айрим худоларнинг образларини ифодаловчи ҳайкал ва расмлар узоқ ўтмишдаги аجدодларимизнинг диний эътиқодлари, урф-одатлари тўғрисида мулоҳаза қилишга имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва пичоқ дасталари, билагузук ва исирғалар, тўғнағич ва тўқаларга ясалган эчки ва қўйлар, қанотли кўчқорсимон ёки отсимон махлуқлар, ярим одам, ярим илон ёки шер шаклидаги афсонавий образлар, тамға ва муҳрлардаги ҳар хил қуш ва ҳайвонларнинг тасвирлари оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илк дин шакллари, чунончи, тотемизм билан боғлиқ тасаввурлар маҳсулидир. Асосан, деҳқончилик билан шуғулланувчи Ўрта осийликлар милоддан аввалги III—II минг йилликларда яратган хилма-хил қуш ва ҳайвонларнинг образлари (қадимги Месопотамия, Элам ва Эрондаги сингари), албатта, муайян зооморф, яъни ҳайвонсимон тасвирлар мавзуга боғлиқ дунёқарашнинг аксидир.

Тарихий маълумотларга қараганда, Евросиё даштларида яшовчи ҳинд-европа аҳолисининг хўжалик, ҳарбий ва мада-

ний ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий ўзгаришлар юз берган. Табиат ўзгариши (ҳавонинг совиши) ва бошқа баъзи сабабларга кўра ўша даврда сон-саноксиз дашт қабилалари ҳаракатга келган. Юқорида қайд қилинган „арийлар“ номи билан маълум ҳинд-эрон жамоаси иккига бўлиниб, катта бир қисми Кавказ тоғлари устидан Олд Осиёга кўчиб ўтади. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отни парвариш этиш ва аравада жанг қилиш тактикасини ўргатиб, ўзлари туб аҳоли билан аралашиб, тарих саҳнасидан йўқолиб кетганлар. Уларнинг Ўрта Осиёнинг шимолида яшаган иккинчи қисми милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида жанубдаги тоғ доволаридан аста-секин ошиб, шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Ғўмал, Сват ва Гандҳарага кўчиб жойлашганлар. Бу „буюк кўчиш“ натижасида мазкур қадимий этник гуруҳлар босиб ўтган йўлда ҳозиргача қадимий скиф-сармат қабристонлари, отлар дафн қилинган мозорлар, аравалар сурати солинган қоялар учрайди. Шубҳасиз, мазкур қабилавий бирликлар анча уюшқоқ ташкилотларга эга бўлиб, ўзига хос илк давлатчилик ришталари мавжудлигидан дарак бераётганлиги муайян аҳамиятга эга.

Ҳозиргача Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида Европадаги илк ватан тўғрисида афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Милоддан аввалги II ва I минг йилликлар ўртасида пайдо бўлган зардуштийлик динининг муқаддас китоби „Авесто“да ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг илк ватанидан жанубга бир неча марта кўчганлиги ҳикоя қилинади.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Хоразмга маҳаллий Тозабогёб маданиятига оид қабилаларнинг келиши дастлабки ҳинд-европа ва ҳинд-эрон қабилаларининг шимоли-ғарбдан катта кўчиши билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Кейинги вақтларда ўтказилган қазилмалар ҳам Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида Тозабогёб маданиятининг таъсири кучайганлигидан, дашт қабилаларининг Ўрта Осиёга йирик кўчишларидан дарак беради. Бундай қабилаларнинг жануб, жануби-ғарб ва жануби-шарқ томон кучли ҳаракати милоддан аввалги II минг йиллик охири I минг йиллик бошларида рўй берганлиги тарихдан маълум. Бу ҳаракатда Хоразмдаги Суёғон маданиятига эга қабилалар ҳам иштирок этган. Археологик материаллар мазкур чорва қабилаларининг (милоддан аввалги XI—IX асрларда) Ўзбой, Атрек, Тежан, Мурғоб, Амударё, Сирдарё каби дарёлар бўйлаб кўчиб ўтганлигини тасдиқлайди.

Ўша даврдаёқ тоғ этакларида ва водийларда аҳоли янги ерларни ўзлаштириб анча такомиллашган сунъий суғориш усуллари татбиқ қила бошлаган. Бунга мисол қилиб „Бўёқли сопол“ маданиятига оид Фарғонадаги Чуст типидagi маконлар, Қайроққум дашт бронза ҳамда Бодил қабристон маданиятларини кўрсатиш мумкин. Дашт қабилаларининг турмуш тарзи ва тарихини ўрганишда милoddан аввалги IX—VIII асрга оид Хоразмнинг Амиробод маданияти (Якка-Пўрсан-2 катта қишлоқ) диққатга сазовор. Бу ердаги элатлар 20 та ярим ертўлада истиқомат қилиб, суғорма деҳқончилик, чорвачилик ва жез қурулларини яшаш билан шуғулланганлар.

Палеoантропологик маълумотларга қараганда, Палеолит даврида Олд Осиёдан шимоли-ғарб томон, яъни Ўрта Осиёга очилган кўчиш йўли кейинги неолит ва жез (бронза) даврига келиб янада кучаяди. Янги даврда мазкур тарихий-маданий ва этник алоқалар янада кучайганлигини бу ерларда ўтказилган археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Айниқса, жез даврига оид топилган кўпгина қабрлар ўша вақтда яшаган аҳолининг антропологик тузилишини аниқлашга ёрдам беради. Антрополог олим Т.Қ. Хўжайовнинг таърифича, Ўзбекистонга шимоли-ғарбдан Европанинг Юқори палеолит, Мезолит ва Неолит даври аҳолиси кела бошлаган, жанубдан эса жанубий европеоид ирқига мансуб халқлар келиб, ўлка аҳолисининг кўпчилиги қисмини ташкил қилган. Унинг тахминича, ўша даврдан бошлаб ўзбек халқининг шаклланишида ўзига хос европеоид компонентлар асос бўлган. Мазкур фикрни археологик кашфиётлар ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Ўзбекистоннинг жанубий қисмига Европадаги Андронов маданияти элементларининг кириб келиши бунга далилдир.

Темирнинг кашф этилиши бутун минтақада ишлаб чиқаришнинг ривожланишига зўр туртки бўлди. Оқибатда кенг ҳудудда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам аҳоли ўсди. Бу даврда ирқий жиҳатдан анча ўзгаришлар рўй берди. Даставвал антропологик жиҳатдан монголоид элементлари кучаяди ва европеоид яхлитлиги ўзгара бошлайди. Аммо монголоид белгилар ҳамма ерда бир хил бўлмасдан, фақат айрим районларда кўпроқ жамланган. Мазкур типлар, асосан, кенг тарқалган Сибирь ва Марказий Осиё кўчманчи элатлари билан алоқадор бўлиб, бунга Оролбўйи ва қадимги Бухоро воҳаси районлари ҳам киради. Шундай қилиб, милoddан аввалги I минг йилликка келиб, морфологик жиҳатдан монголоид элементлар таъсири ўтган ва ҳозирги ўзбек ирқларининг шаклланишига

асос бўлган гуруҳлар юзага келган. Илк темир давридан кейинги маданиятга ўтиш даври милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан янги эрага ўтишгача бутун Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам мураккаб этноантропологик жиҳатдан жиддий жараён рўй берган. Археологик обидалардан Далварзинтепа, Айритом, Эски Термиз ва бошқа ерларда ўтказилган тадқиқотлар мазкур фикрни тасдиқлайди.

Милоддан аввалги I минг йилликда Ўрта Осиёда жиддий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз беради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, шаҳар-қалъаларнинг пайдо бўлиши, йирик суғориш ва мудофаа иншоотларининг қурилиши қўл меҳнатисиз мумкин эмас эди. Қўшни Эрон, айниқса, Мидия давлати (милоддан аввалги VII—VI асрлар), Аҳамонийлар салтанати (милоддан аввалги VI—V асрлар) ташкил топишидан олдинроқ Ўрта Осиёда иккита қулдорлик давлати — **Бақтрия** ва **Хоразм** пайдо бўлганлиги тўғрисида форс ва юнон ёзма манбалари хабар беради. Мазкур манбалар ва тош қабрларга битилган битиклар (Персеполис саройи), зардуштийларнинг муқаддас китоби „Авесто“да, Рим, Юнон ва Хитой муаллифларининг асарларида ҳозирги Ўрта осиеликларнинг қадимий аجدодлари сак-массагетлар, юэчжи, кангюй (қанғар), усун ва бошқа элатлар тилга олинади. Шуларнинг ичида энг катта элат *саклар* жуда кенг ҳудудни — Тяньшань ва Помир этакларидан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ерларни эгаллаган, уларнинг энг зич жойлашган ери Сирдарё ҳавзаси бўлган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, қадимий Бақтрия ва Хоразмда яшаган ҳозирги тожик, ўзбек ва қисман туркманлар эроний тилларнинг ўзига хос шарқий шохобчаси ва қисман туркийлашган сак ёки скиф тилларида гапиришганлар. Умуман, массагет қабилалари конфедерация (бирикма) сига қуйидаги элатлар кирган: қадимги Сирдарё ҳавзасида, Амударёнинг шарқий ўзанлари бўйида ва Қорақумда яшовчи *апасиаклар*; Сирдарё ўрта оқимида жойлашган *дахатўхарлар*; тахминан Зарафшоннинг қуйи қисми ва Амударёнинг ўрта оқимида яшаган *дарбеклар*; Нурота тоғларида ўрнашган *сакараваклар*; Сирдарёнинг ўрта оқимидан Тяньшангача бўлган ҳудуддаги аҳоли ҳам антик даврларда хоразмийларга кирган. Юнон ва рим манбаларининг македониялик Искандарнинг юришларидан кейин берган хабарларига қараганда мазкур қabila (элат)ларнинг *саклар* деб умумий номланиши тасодифан бўлмай, уларнинг тил жиҳатдан бир этник жараён билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

Ўша манбалар бу даврда воҳаларда яшовчи халқлар билан даштдаги чорва қабилалари ўртасида этник ва маданий жиҳатдан унча фарқ бўлмаганлигини кўрсатади. Масалан, Страбон хоразмийларни сак-массагетлар туркумига киради, қадимги сўғдийлар ва бактрияликлар турмуш тарзи ва хулқ-атвори билан ўзаро фарқланмайди, дейди. Топилган расмларга қараганда хоразмийлар, бактрияликлар ва сўғдийларнинг ўз кийим-кечаклари, бош кийимлари, қурул-аслаҳалари билан саклардан ҳеч фарқи йўқ. Воҳадаги элатлар саклар билан деярли бир тилда гапиришганлар. Этник жиҳатдан деҳқончилик воҳаларида жойлашган элатлардан Амударёнинг юқори ҳавзасидаги *хоразмийлар*, Гурган қуйи оқимидаги *гирканлар*, Копет-Доғ этакларидаги умумий номдаги *парфиянлар*, Мурғоб ҳавзасидаги *марғиёнлар*, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги *сўғдийлар*, *фарғоналиклар* (қадимги *париканлар* ва *бактрияликлар* тарихий манбаларда тилга олинади. Юқори Амударёнинг икки соҳилидаги барча элатлар милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида, археологик кашфиётларга қараганда, юксак маданиятли суғориш ва қурилиш иншоотларини, ҳунармандчилик ва ҳарбий санъат сирларини эгаллаган, зўр маънавий қадриятларни яратган этнослар, ҳатто қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказган.

Хўжалик, маданий жиҳатдан ҳам кўчманчи қабилаларнинг ҳаракати жанубий ўтроқ деҳқон аҳоли билан шимолий чорвадор аҳоли орасидаги муносабатларни ва ўзаро таъсирини анча кучайтирган эди. Аммо бу тоғлик, тоғ этаги ва текисликдаги элатларнинг хўжалик фаолиятида ўзига хос хусусиятларини юзага келтириб, этник жараёнга ҳам таъсир қилган. „Авесто“ матнлари (Гата ва Яшта) да икки хил хўжалик-маданий укладлар — ўтроқ деҳқон-чорва воҳаси (Бактрия, Сўғд, Хоразм ва ҳ.к.) ҳамда Ўрта Осиё дарёлари қуйи оқими ва ҳавзаларида жойлашган ярим кўчманчи чорва қабилалар орасидаги кураш таърифи тасодифан эмас. Бу муқаддас китобда Марғиёна (Марв воҳасида), Парфия (Копет-Доғ шимолида), Хоразм ва Бактрия (Амударёнинг юқори ва ўрта қисмида), Сўғдиёна каби вилоятлар тилга олинади. Бу ерлардаги аҳоли ўтроқ деҳқончилик ҳамда чорвачилик билан шуғулланган. Асли бундай жараён Ўрта Осиёда ибтидоий жамиятнинг емирилиши, социал табақаланиши, давлат ҳокимиятининг пайдо бўлиш вақтига тўғри келган ва у билан боғлиқ бўлган. Ўша даврда давлат тузумининг ўрнатилиши ҳарбий юришлар ва босиб олишлар, этник кўчишлар ва аралашуш ҳодисалари билан намойён бўлади. Юқорида тилга

олинган Ўрта осиеликларнинг аждодлари шундай жараёнда шимолдан, шимоли-ғарбдан ва жанубдан кўчиб келиб маҳаллий элатлар билан аралаштириш натижасида шакллана бошлаган ва ўз давлатларини ташкил қилган.

Антик даврга келиб минтақада суғорма деҳқончилигининг ривожланиши натижасида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй беради. Натижада, Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм каби дастлабки давлатлар ва йирик шаҳарлар пайдо бўлади. Бу давлатларнинг аҳолиси асосан деҳқончилик, ҳунармандчилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Суғорма деҳқончилик Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ҳавзаларда, Фарғона ва Зарафшон водийларида анча ривожланган.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғли районларида илк антик замонда ҳам кўчманчи қабилалар яшаган. Айрим тадқиқотчилар бу қабилаларни „Авесто“да тилга олинган, кенг ҳудудда кўчиб юрган сак қабилалари билан бир хил деб ҳисоблайдилар. Қадимий эрон ва юнон манбаларида Каспий денгизи шарқидан шимолий Хитой, Ҳиндистон ва Жанубий Сибиргача жойлашган сак, скиф, массагет элат ва қабилалари нафақат кўчманчи, балки қисман ўтроқ ҳамда овчилик, балиқчилик билан шуғулланувчи Орол бўйи ва Қуйи Сирдарёдаги қабилаларни ҳам ўз ичига олганлиги таъкидланади. Милоднинг бошларида ҳам сак қабилалари скифларнинг бир қисми ҳисобланиб, ўзининг антропологик тузилиши, тили ва маданияти билан Шарқий Европа, Сибирь ва Қозоғистон дашти Каспий денгизи жануби-шарқида кўчиб юрган скифларга жуда яқин турган. Маълумки, сўғдий ва қадимги хоразм тиллари Эрон тил туркумининг шарқий шохобчасига тегишли. Аммо хўжалик-маданий жиҳатдан улар ўзаро бир оз фарқ қилган.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг марказий қисмида, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган халқлар асли жез (бронза) даврида келгинди шимоли-ғарбий ва жанубий қабилаларнинг маҳаллий элатлар билан аралашмасидан шаклланган.

Тахминан милоддан аввалги I минг йиллик охирига келиб Қанға давлати чегарасида кўп қабилалар жипслашиб ўтроқ ҳолатга ўта бошлаган, кўчманчи қисмлари эса йирик қабила иттифоқлигига бириккан. Шу асосда тил жиҳатдан ҳам ўзгаришлар рўй беради.

Минтақада рўй берган мазкур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, миграция ва кўчишлар Ўрта осиеликларнинг ирқий

тузилишида ҳам муайян ўзгаришларга олиб келган. Этник гуруҳларнинг айримларида монголоид белгилари сезиларли равишда намоён бўла бошлайди. Айниқса, шимолий дашт қисмида европеоид ирқлари орасида айрим монголоид белгиларининг пайдо бўлиши ва кейинчалик уларнинг водийларга кўчиши, юқорида қайд қилинганидек, ўзига хос антропологик типларни юзага келтирган (Олой, Зарафшоннинг қуйи оқими ва Орол бўйлари). Милоддан аввалги II аср ўрталарида, ёзма манбаларнинг хабар беришича, „катта юэчжи“лар ҳаракати билан боғлиқ йирик кўчманчи гуруҳларнинг шарқдан кўчиб келиб ўтроқ ҳолга ўтиши рўй беради. Археологик материаллар ҳам шимол ва шарқдан аста-секин сак ва сармат қабилаларининг тўлқини тарқала бошлаганлигидан хабар беради (Хонтепа, Доринтепа, Қизилқир). Улар жануби-ғарбда Красноводск ярим оролигача, жанубда Қизилқум ва Марказий Сўғд орқали қадимги Бухоро воҳаси ва Шимолий Бақтриягача тарқалган. Шу билан бирга жанубдан деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг бир қисми марказий ва шимолий ҳудудларнинг ичига кира бошлайди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ўтроқ аҳолиси, шимоли-шарқий томонда Тяньшань ва Олой қабилаларининг, шарқда — сак-сармат кўчма гуруҳларининг, жанубда — деҳқончилик билан шуғулланиб келаётган этник гуруҳларнинг чатишмасидан ўзига хос этномаданият бирикмалари юзага келади. Оқибатда, маҳаллий аҳолининг антик даврлардаги этник қиёфаси ва антропологик тузилишида қурама типлар пайдо бўлади. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, минтақага муҳим этник қатлам бўлиб кирган саклар, Тяньшань ва бошқа тоғли районларда яшайдиган аҳоли чорвачилик билан, Фарғона ва Сирдарё бўйи саклари деҳқончилик билан шуғулланиб келганлар. Археологик қазилмалардан топилган қурол-аслаҳа, турли буюмлар, ҳунармандчилик ва деҳқончилик маҳсулотлари, мудофаа ва суғориш иншоотлари мазкур қабила ва элатларнинг юксак маданият яратган этнослар эканлигидан далолат беради. Улар Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар ҳам шаклланишида энг қадимий этник қатлам сифатида қатнашган қабилалардан ҳисобланади.

Ўрта Осиёнинг милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридан бошлаб дастлаб аҳамонийлар салтанатига кириши, кейин македониялик Искандарга бўйсундирилиши маҳаллий элатларни узоқ ўлкалар билан алоқаларини кучайтиришга олиб келди. Тарихий маълумотларга қараганда, Ўрта осиеликлар-

нинг вакиллари Эрон подшолари Доро ва Ксеркснинг Юнонистонга қарши юришларида иштирок қилганлар. Сакларнинг анча қисми эронликларнинг ҳарбий кемаларида хизматда бўлганлар. Ўрта Осиёдан чиққан кишиларни, чунончи, хоразмликларни ҳатто Жанубий Мисрда ҳам учратиш мумкин эди. Аксинча, ўша даврда ташқаридан келтирилган қуллар ҳар хил этносларнинг вакилларида бўлган. Кўҳна харобалардан топилган буюмлар, қурилиш ва фортификация (мудофаа) иншоотлари, айрим ҳунармандчилик буюмларининг маҳаллий усталаргина эмас, балки жанубий қўшни ўлкалардан асирга тушган қуллар қўли билан қилинганлиги ёдгорликлардан кўриниб турибди. Масалан, Хоразм ва унинг теварагидаги қудратли апазиатларнинг қалъа ва қасрларида ишлаган усталар чет элдан бўлса-да, улар қурилиш ва ҳунармандчиликни ўз хўжайинларининг талабига биноан хоразмликларнинг меъморчилик ва касб санъатига тақлид қилиб ишлаганлар.

Археологларнинг фикрича, мазкур жараёнда жуда кенг ҳудудга ўз таъсирини ўтказган Хоразм алоҳида ўринни эгаллайди. Уларнинг айтишича, милоддан аввалги II минг йилликда Хоразмнинг бронза даври маданияти, афтидан Копет-Доғ этакларида топилиб текширилган илк деҳқончилик маданияти билан Шарқий Европадаги дашт бронза маданиятини бир-бирига боғловчи ҳалқа бўлиб хизмат қилади.

Бу даврда Хоразм воҳаси, Зарафшон ва Фарғона водийларида яшовчи элатларнинг хўжалиги сунъий суғоришга, ўтроқ деҳқончиликка асосланган бўлса, уларни ўраб олган чексиз дашт биёбонли аҳоли орасида чорвачилик ҳам тобора тараққий қила бошлайди. Иқтисодий жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган воҳа (водий) ва дашт ўртасида ижтимоий меҳнатнинг бўлиниши содир бўлади. Бу ҳолат ишлаб чиқарувчи кучларнинг янги поғонага кўтарилиши натижасида ҳунармандчиликда ҳам меҳнат тақсимотини вужудга келтирган эди. Деҳқончиликнинг ривожини, дабдабали шаҳар-қалъаларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тузумнинг ўзгаришига олиб келган. Шубҳасиз, доимо ўзгариб турадиган дарё ўзанларидан чиққан майда ариқлар ўрнида пайдо бўлган кенг, узунлиги юзлаб километрга чўзилган магистрал каналлар ва сув омборлари, илгариги майда чайлалар ўрнини бир неча гектар ерни эгаллаган ҳамда баланд деворлар билан ўралган қалъа ва қасрлар қулларнинг мажбурий хизмати ва уларни ишлатадиган қудратли қулдорлик давлатлари бўлмаганда амалга ошмас эди. Ҳатто, дашт аҳолиси орасида ҳам подаларнинг жуда тез кўпа-

йиши, яйлов ва ўтларнинг анча кенгайиши, кўчманчи бой аристократия хўжалигида фойдаланиш учун текин иш кучига муҳтожликнинг пайдо бўлиши патриархал қулдорлик тузуми кенг тарқалганлигидан дарак беради. Шуниси муҳимки, айниқса, турли элатларни ўзига бўйсундирган ва кенг ҳудудни эгаллаган Хоразмда қурилиш усули ва фортификациянинг умумийлигидан ташқари, бир шаклдаги уч қиррали камон ўқлар, катта тош ўрғучоқлар, чархда ишланган аъло сифатли кўпинча қизил рангга бўялган ва лак берилган сопол идишлар ҳамда бошқа буюмлар сақланиб келади. Шубҳасиз, бу маданий бирлик негизда ҳам ижтимоий-иқтисодий тузум бирлиги ётади.

Нафақат археологик тадқиқотлар, зардуштийларнинг муқаддас китоби „Авесто“ ва қадимги муаллифларнинг кўпчилиги ҳам мазкур фикрни қувватлайди. Масалан, „Авесто“да Ўрта Осиёда илк қулдорлик давридаги ижтимоий тузумни таърифловчи ва маҳаллий элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган. Унда таърифланган жамоада чорва моллари жуда кўп бўлиб, ўтроқ чорвадор ва деҳқончилик хўжаликларидан иборат бўлган, чорва моллари кўп бўлган ҳарбий аристократия бошқалардан ажралиб туради. Бу муқаддас китобда қудратли Қанга давлати ҳам тилга олинади. Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цзянь Ўрта Осиёда йирик Кангюй (Қанғха) давлати мавжудлиги ҳақида ҳикоя қилади. Машҳур ҳинд достони „Маҳабҳората“да бу ўлкада яшаган саклар тилга олинган. Қурама тоғ этагида жойлашган қанғарлар, Сирдарёнинг юқори оқими ва Фарғона саклари ва бошқа қабилавий бирикмалар Қанғха давлатига қарам бўлган. Хитой манбаларининг хабар беришича, милoddан аввалги II—I асрларда Қанғхага Шаҳрисабз-Китоб воҳаси (Сусо), Сўғдиёна, Хоразм, Тошкент воҳаси ва Чирчиқ водийси (Юни), Зарафшоннинг ўрта оқими (Фуму), Бухоро воҳаси (Ги) ўтади. Унинг шарқий чегараси Фарғона, жанубда Парфия ва Бақтрия билан чатишган. Хитой солномаларига қараганда, Қанғ ҳукмронлиги Орол ва Азов денгизлари оралиғидаги аланлар мамлакатига, Урал бўйи ўрмон қабилаларигача етган ва улар мўйна билан солиқ тўлаганлар. Ўша даврдан бошлаб маҳаллий аҳоли орасида туркий қабилаларнинг кўчиши натижасида аста-секин турк тиллари кенг тарқала бошлайди.

Кейинги икки аср давомида Қанғха ҳудудида кўпгина янги шаҳар ва қалъалар пайдо бўлади, турли касб-хунар соҳалари ва савдо-сотиқ ўсади, йўл тизими юзага келади. Бепоеъ Қизилқум ва Қорақум уюмлари орасида қад кўтариб турган ўнлаб

қалғаларнинг басавлат харобалари, узоқ-узоқларга чўзилган кўхна каналларнинг излари, боғу роғ ва серунум далаларнинг полиз қолдиқлари ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Айниқса, Амударё ва Сирдарё қуйи ўзанлари бўйлаб биринкетин қад кўтарган шинакли баланд деворлар билан ўралган баҳайбат қалъа ва қасрлар ҳақиқатан ҳам бу давлатнинг анча ривожланганлигидан далолат беради. Бу шаҳар ва қишлоқларни қазиб топиш натижасида зўр кашфиётлар қўлга киритилди. Шулардан энг муҳимлари кумтошдан, лойдан ва ганчдан ясалган ҳар хил ҳайкаллар, ранг-баранг нақш парчалари, от, туя, қўй ва бошқа ҳайвонлар ҳамда қушлар тасвирланган расмлар, ўсимлик шаклидаги мазмундор нақшли катта идишлар, одам ва маймунлар ясалган сопол ҳайкаллар ва бошқа санъат намуналари маҳаллий элатларнинг турмуш тарзини ўрганишга ёрдам беради. **Кангюй** маданияти билан боғлиқ милoddан аввалги IV—III асрларга оид *арамей ёзувининг* топилиши жуда катта кашфиёт бўлган эди. Зардуштийлик дафн маросими билан боғлиқ бўлган сопол ёки ганчдан ясалган қути (оссуарийлар)нинг кенг ҳудудда кўп сонда учраши турли элат ва халқларнинг бошини қўшиб турган муайян диний эътиқод мавжудлигидан дарак беради.

Археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўрта Осиёда қушонлар даврида хўжалик жиҳатдан анча юксалиш бўлиб, суғориш иншоотлари ривожланади (Хоразмда Гавҳар ва Чарманёб, Бухорода Гав-Китфор, Сўғда Дарғам магистрал каналлари), кулолчилик равнақ топади, тош ёрғучоқлар ўрнига тегирмонлар пайдо бўлади, танга зарб қилиш ва пул муносабатлари кучаяди. Шаҳар ҳаёти юқори даражага кўтарилади, масалан, Марв шаҳри 350 га, Самарқанд 100 га ерни эгаллаган. Аммо қишлоқ аҳолиси айрим ҳовлиларда мудофаа иншоотларисиз истиқомат қилган.

Қушон давлатининг гуллаган давридан бошлаб деярли ўн аср давомида Ўрта Осиёда рўй берган тарихий, этник жараёни қадимги сўғд, хоразмий, бақтрия, сак, парфия тилларидаги арамей алфавити асосида пайдо бўлган ёзма манбалар орқали биламиз. Масалан, бир неча шеваларга бўлинган сўғд тилида қадимги Зарафшон ва Қашқадарё водийлари, Усрушань (Самарқанд билан Хўжанд оралиғидаги вилоят), Қисман Фарғона водийси ҳамда Чоч (ҳозирги Тошкент) аҳолиси гапирган. Айниқса, милoddнинг IV—IX асрларида сўғд тили жуда ҳам кенг ҳудудга тарқалган ва унинг Самарқанд шеваси

сўғд ёзувларининг негизини ташкил қилиб, бир неча асрлар давомида Ўрта Осиёда энг муҳим адабий, фан, дин ва халқаро савдо тили деб қабул қилинган.

Сўғд тилидан олдинроқ арамей типидagi ўзига хос алфавитга эга бўлган хоразм тили ёзувлари (асли парфия ёзувига яқин) пайдо бўлади. Қўйқирилганқалъа ва Тупроққалъа харобаларида топилган намуналар бу тилнинг ҳам кенг ҳудудга тарқалганлигидан ҳамда бир неча шевалардан иборат эканлигидан хабар беради. Хоразм тилининг фонетик, грамматик тузилиши ва лексикасига қараганда у айниқса, шарқий эроний тиллар орасида ажралиб ўзига хос мустақил тил деб топилган. Қадимги сўғд ва хоразм тиллари XI—XII асрларгача сақланиб туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилган ва қисман янги тилга сингиб кетган. Баъзи манбаларга қараганда, хоразмликлар XIII асрда икки тилда гапирганлар, Сўғд аҳолиси туркийлаштирилгандан кейин ҳам, Маҳмуд Кошғарийнинг таърифича, XI асрнинг иккинчи ярмида Боласоғун ва бошқа шаҳарликлар турк ва сўғд тилларида гапира билганлар.

Туркий элатларнинг Ўрта Осиёга ва қўшни ўлкаларга энг кўп келган вақти V—VIII асрлар бўлиб, бу даврда минтақанинг туб аҳолиси саклар, хоразмийликлар, парфияликлар, сўғдийлар, тохарлар ва бошқа элатлардан иборат бўлган. Туркий элатлар улар тилининг шаклланишига таъсир ўтказган.

Айрим тадқиқотчилар таърифича, X—XI асрларда Ўрта Осиёда тўртта уруғ-қабила иттифоқидан иборат давлатлар мавжуд бўлиб, улар ўнлаб этносларни бириктирган. Қарлуқлар, ўғузлар, қипчоқлар, қирғизлар шулар жумласидандир. Мазкур заминда аста-секин муайян ҳудуд, тил ва этник бирлик шаклланиб, ҳозирги туркий халқлар ўзбеклар, уйғурлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, туркманлар ва қирғизлар келиб чиққан. Ўрта турк даврида Н. А. Баскаковнинг фикрича, Ўрта Осиё туркий тилларининг ривожига (IX—XV асрлар) Қорахонийлар давлати қабул қилган уйғур-қарлуқ адабий тили катта таъсир қилган. Дастлабки бу тил сўғдий алифбоси, кейин араб ёзуви асосида ривожланиб унинг икки варианты шаклланади: Мовароуннаҳрда — *шарқий қорахонийлар* ва Хоразмда — *ғарбий-хоразмий адабий турк тили*.

Учта ўзбек хонликларининг (XVI—XVII асрлар) пайдо бўлиши туркий халқларнинг кейинги тараққиёти мазкур феодал бирлашмаларнинг теваарагида жипслашган элатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўзига хос адабий тилни юзага келтирган: уйғур-

қарлуқ шеваси асосидаги чигатой тили ва қипчоқ-ўғуз шеваси асосидаги Хоразм туркий адабий тили. Ўша даврда Чигатой тили заминиди ўғуз лаҳжаси асосида салжуқий тил дастлаб Хоразмда, кейинроқ Кичик Осиёда тарқалган. Ҳозирги ўзбек тилида учта лаҳжа — қарлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз бўлиб, улар ҳам айрим шеваларга бўлинади.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, халқ ижоди намуналари ҳам узоқ аجدодларимиз орасида жуда кенг ҳудудга тарқалган. Энг қадимий аجدодларимиз — сак-массагет, скиф-сармат олами билан боғлиқ фольклор асарлари мазмунан ва айрим образлари билан ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа турк халқларининг оғзаки ижоди („Қирқ қиз“, „Дада-Кўркўт“ қиссаси, „Алпомиш“, „Гўрўғли“ цикли, Насриддин, Алдар кўса каби достону эртақларда) тасвирланган. Улардаги айрим образ ва воқеаларнинг Орол ва Каспий бўйи, Дашти қипчоқ, Қорақум, Олд Осиё ҳамда Шимолий Кавказнинг воҳалари ва бепоён дашт-биёбонларида яшаган турли элатларнинг ривоятлари ва достонлари билан боғлиқлиги тасодифан эмас.

Демак, ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа Ўрта осиелик халқларнинг келиб чиқиши ва этник тарихини минтақадаги мураккаб этник жараёни аниқ тасаввур қилмагунча объектив баҳо бериш ниҳоятда қийин. Бизнинг турли ирқ ва диндаги ҳар хил элатларнинг қурамасидан ташкил топган аجدодларимиз энг қадимий даврлардан ёзувли юксак маданият ва илк давлат яратганлар. Улар бир неча минг йиллаб ўзаро яқин иқтисодий, маданий ва маиший алоқада бўлиб асосан аҳил яшаб келганлар.

Ўзбек элатининг шаклланиши милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб бутун антик давр давомида этник илдири, хўжалик-маданий ва турмуш тарзи бир заминдаги ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий европеоид аҳоли билан, аста-секин шарқдан монголоид ирқий элементларнинг тарқалиши натижасида юзага келган этник жараён билан бевосита боғлиқ бўлган.

Тарихий ҳужжатларга қараганда, Ўрта Осиёнинг ғарбий ва жанубий районларида туркий аҳолининг жиддий кўпайиши Қорахонийлар ва Салжуқийлар давлатларининг (X—XI асрлар) ҳукмронлиги билан боғлиқ эди. Ундан олдинроқ туркий тиллар Фарғона ва Чоч вилоятларида, Зарафшон ва Қашқадарё водийларида маҳаллий тилларни сиқиб чиқарган ва ҳукмрон бўла бошлаган. Хоразм воҳасида мўғул истилосидан кейин XIII—XIV асрларга келиб қадимги хоразм тили мутлақо йўқо-

либ, туркий тилнинг ўғуз шеvasи сингади, аммо маҳаллий аҳолини туркийлаштириш жараёни қадимий юксак маданиятли элатларнинг этник тузилишига таъсир қилмаган.

Шундай қилиб, араблар истилоси арафасида (VI—VIII асрларда) турк хоқонлари билан феодаллашиб бораётган Ўрта Осиё задагонлари орасида иттифоқ тузилиб, йирик туркий-сиёсий бирлик негизида турли элементларнинг қўшилиб кетиш жараёни анча кучайди. Ўша даврда умумий тил ва шеvalарда гапирадиган элатлар ва қабилалар аста-секин яқинлашиб (бирикиб), ўзбек ва бошқа Ўрта Осиё туркий халқлар этногенезига пойдевор қўйган эдилар. Айниқса, бу жараён Фарғона, Сўғд, Чоч ва Хоразм, қисман Бухоро аҳолиси орасида жиддий суръатлар билан рўй берган. Яна бир ижобий омиллардан бири бу ерга ислом динининг келиши ва унинг ақидалари маҳаллий элат ва халқларни ислом мафкураси асосида ўзаро яқинлаштириш ва дўстона муносабатларни мустаҳкамлашга муҳим туртки бўлди.

Мовароуннаҳрда шимолдан келиб ўрнашиб, мустақил давлат яратган ўзбекларнинг кейинги этник қатлами — ислом динига ўтган чигатойлар сулоласи ҳукмронлик қила бошлаган. Унда туркий элатлар ва қабилалар кўпчиликлари ташкил қилган. Келгиндилар ичида ҳам туркий ва туркийлашган мўғул қабилаларидан *жалоир, барлос, қовчин, ўрлатлар* ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига жойлашиб, умуман *чигатойлар* деб номланган. Ўзбек адабий тилини кейинчалик Алишер Навоий ривожлантириб, уни дастлаб „чигатой тили“ деб атагани ҳам бежиз эмас. Келгинди элатлар маҳаллий қадимий юксак маданиятли ўтроқ аҳоли билан қўшилиб, XIV—XV асрларда бутун Ўрта Осиёда қудратли куч сифатида катта роль ўйнаганлар. Ўша даврдан бошлаб, Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолиси „чигатойлар“ деб аталган. Бизнинг давримизгача етиб келган чигатой турклари этнографик гуруҳларидан ўз этник хусусиятларини сақлаб қолган *турклар, қарлуқлар, барлослар, калта-тойлар, мусобозори* кабилар ҳозир ҳам учрайди.

Энг кейинги йирик кўчув XV аср охирлари ва XVI аср бошларида рўй беради. Бу даврда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча бўшашган Ўрта Осиё маҳаллий ҳоким ва подшолар орасидаги тахт талашишлар, халқ оммасининг оғир аҳволга тушиб ҳаракатга келиши кўшни кўчманчи ўзбекларга қўл келган эди. Темурийлар сулоласининг охирги ҳокимлари, жумладан, Андижон ҳокими Бобур ва Ҳирот ҳокими Ҳусайн Бойқаролар Дашти қипчоқдан келган қудратли Шайбоний-

хон бошчилигидаги кўп сонли қўшинлар олдида ожизлик қилиб чекинадилар. Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистоннинг Зарафшон, Сурхондарё ва Қашқадарё водийларида Хоразм воҳаси ва бошқа районларда Шайбонийхон билан келган „ўзбек“ номли туркий тилдаги қабилалар ҳам ўрнаша бошлайди ва маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетади.

„Ўзбек“ атамаси илмий жиҳатдан ҳали тўлиқ аниқланмаган. Дастлаб бу сўзни араб муаллифи **Усам ибн Мунқиз** (XII аср охирларида) асарларида учратамиз. Кейин **Рашидиддин** солномаларида Жалолиддиннинг ҳарбий навкарларидан бири ҳам „ўзбек“ исми билан тилга олинади. Атоқли тарихчи **Ҳамидуллоҳ Казвиний** (XV аср) Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг лашкарларини „ўзбеклар“ деб номлайди, тегишли ўлкани эса „Мамлакати ўзбек“ деб атайди. Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийлар ўзбекларни Олтин Ўрда номи билан боғлиқ деган фикрни билдирадилар. Бошқа манбаларга қараганда, XV аср охири XVI аср бошларида Абулхайрхон ва унинг набираси Шайбонийхон қарамоғидаги барча қabila ва элатлар бирикмасига умуман „ўзбеклар“ деб ном берилган. Афғонистоннинг „*Шажарайи турк*“ида ёзилганидек, Оқ ўрда подшоҳи Тўхтағулхон ўлгандан сўнг ўн уч ёшли Ўзбекхон тахтга келган. У ота-бобосининг дастури билан токи элни забт этиб, ҳар кимни мартабасига лойиқ ҳурмат қилиб, инъомлар берди. Барча халқ уч соҳиби давлатнинг сабабиндин шарафи ислом мушарраф бўлдилар. Андин сўнг Абулғози таърифича, барча Жузи элини „Ўзбек эли“ дедилар.

Кўпгина манба ва ривоятларда ўзбекларнинг генеалогияси (шажараси) ҳақида гапирилиб, ўзбек халқи 92 уруғ (қabila) дан ташкил топган дейилади. Асли бу рақам ҳақиқатга тўғри келмайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўзбекларнинг келиб чиқиши каби уларнинг этник тузилиши ҳам ниҳоятда мураккаб ва кўп асрлик тарихий тараққиёт натижасида бир неча марта ўзгариб кетган.

Янги давр (XIV—XIX асрлар) давомида ўзбекларнинг этник шаклланиши давом қилиб, ўзларининг уруғ-қабилавий номларини то бизнинг асримиз бошларигача қисман сақлаб келганлар. Улар нафақат этник жиҳатдан, турмуш тарзи ва ижтимоий тузуми билан ҳам ўзаро бир оз фарқ қилганлар. Айрим ўзбек қабилалари ўтроқ деҳқончиликка тўла ўтмаган кўчманчилик ҳўжалиги ва турмуш анъаналарини сақлаб ярим ўтроқ ҳолатда яшаганлар. Улар тилларидаги (шевасидаги) фарқ

жиҳатдан анча ажралиб турганлар. Шунинг ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, ўзбекларнинг анча қисми қўшни мамлакатларда яшаб, этник хусусиятларини сақлаб қолганлар. Аммо ўша даврда ҳали ҳамма ўзбек элатлари бир меъёردа ривожланмасдан, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан жойлашган муҳитига қараб ўзаро фарқланган.

Тадқиқотчилар асримиз арафасида ўзбек халқи таркибида учта йирик этник гуруҳ (субэтнос) мавжуд бўлганлигини қайд қиладилар. Улардан биринчиси энг қадимий даврлардан ўтроқ ҳолатда шаҳар ва қишлоқларда яшаб, Ўрта Осиёга милоднинг I минг йиллиги охириларидан бошлаб узоқ давр давомида кўчиб келиб аста-секин ўтроқлашган туркий элатлар билан аралашиб кетган аҳолидир. Уларга ўша даврларда «сарт» деб ном берилган бўлиб, асосан Фарғона, Тошкент, Хоразм, қисман Зарафшон воҳаларида, умуман озми-кўпми деярли ҳозирги Ўзбекистоннинг ҳамма ерида жойлашган. Аммо уларнинг энг кўпи Фарғона водийсида бўлиб, асримизнинг бошларида у ерда тахминан бутун аҳолининг 52,7 фоизи жойлашган.

Иккинчи субэтнос Шайбони ўзбеклар келишидан олдин қадимий туркий элатлар билан турк-мўғул қабиаларининг аралашмасидан келиб чиққан. Улар XX аср бошларигача уруғ-қабилавий анъаналарини сақлаб сартларга қўшилмай ярим ўтроқ турмуш тарзида яшаб келганлар ва этнографик адабиётда „турклар“ деган ном билан маълум (Б.Х.Кармишова, К. Ш. Шониёзов). Туб аҳоли ҳисобланган бу турклар асосан Фарғона водийсида, Самарқанд ва Жиззах вилоятларида, Ўзбекистоннинг шарқий қисмларида жойлашган.

Ўзбекларнинг учинчи йирик этник гуруҳи XV—XVI асрларда Мовароуннаҳрга кўчиб келган Дашти қипчоқ ўзбекларининг авлодларидир. Улар ярим кўчманчилик турмуш анъаналарини сақлаб келган, чорвачилик ҳамда деҳқончилик ҳўжалигини бирга олиб борган субэтносдан иборат. Мазкур гуруҳнинг ўзига хослиги ирқий тузилишида монголоид белгиларнинг анча сезиларли эканлиги, тилида „жўкчилар“ шева-си кучли ва ўз номини „ўзбек“ деб номлашидадир. Бу гуруҳ турли қабиалардан иборат: *қўнғирот*, *манғит*, *қипчоқ*, *найман*, *кенагас*, *сарой*, *хитой*, *минг*, *юз*, *қирқ*, *қатағон* ва ҳоказо. Мазкур қабила ва элатлар Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Шерободдарё, Бойсун дарёлари ҳавзасида, Нурота ва Қурама тоғ этакларида, Хоразм ва Фарғона воҳаларида жойлашган. Шулардан энг кўп сонли қисми 20- йилларда Бухоро

амирлигида (120 мингдан кўпроқ манғитлар, 35 мингдан ортиқ кенагаслар, 86 мингга яқин қўнғиротлар, Туркистон ўлкасининг Самарқанд вилоятида 52 минг қипчоқлар, Фарғона водийсида 42,5 мингга яқин қипчоқлар, Тошкент ва Сирдарё вилоятларида 50 мингга яқин қурама) яшаган.

Мазкур субэтностлар XIX аср охири XX аср бошларида ўзига хос маиший турмуш, урф-одат ва тилдаги хусусиятлари билан ўзаро фарқ қилса-да, ягона ўзбек элати эканлигини исботловчи белгиларни сақлаб ўзларини „ўзбек“ деб номлаганлар. Узоқ давр давомида сарт, турк ва Дашти қипчоқ ўзбек авлодларидан иборат субэтностлар ярим кўчманчи чорва хўжаликлар, ўтроқ сартлар билан яқинлашиб, қўшилиб кетиш жараёни орқали намоён бўлган. Турли этник қатламларнинг бирлашув жараёни айниқса, Фарғона водийсида, қисман, Самарқанд вилояти ва Тошкент уездида жиддий тус олган ва фаол ўтган.

Чунки бу ердаги турк қабилаларининг кўпчилиги, Бобур ёзганидек, Дашти қипчоқ ўзбекларининг келишидан олдин ўтроқ ҳолатда яшаганлар. Октябрь тўнтаришидан кейинги ўн йилликларда уруғ-қабилачиликни унутган турклар ва сартлар Фарғона водийсида этник хусусиятларини сақлаб қолганлар. Дашти қипчоқ ўзбекларидан *юзлар, қипчоқлар, қурамалар* бир оз ўзига хослигини сақлаган. Лекин *минг, қўнғирот, қирқ, қатагон, сарой* каби қабилаларнинг вакиллари маҳаллий сартлар билан аралашиб кетганлар. Зарафшон водийсида жойлашган ўзбеклар ҳам қабилачилик (20 га яқин уруғлар) анъаналарини йўқотиб, миллий бирликка қўшилган.

Асримиз бошларида ўзбек элатлари турар жойига қараб *хиваликлар, бухороликлар, қўқонликлар, андижонликлар, фарғоналиклар, тошкентликлар* каби атамалар билан ўзаро номланиши бежиз бўлмаган. Сабаби ўзбек миллати ҳали тўла шаклланмаган, миллий ўзлигини ва ҳис-туйғуларини, ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий бирлигини англаш даражасига кўтарилиб улгурмай, дастлаб рус мустамлакаси даврида, кейин инқилобий тўнтаришлар туфайли ленинча «миллий» сиёсатга таяниб, туркистонликлар тупроғи бўлиниб кетиши янги мустамлакачилик мафкураси асосида сунъий равишда маъмурий жиҳатдан қайта парчаланиб юборилишига асос бўлди. Собиқ совет республикалари ташкил қилиниб, яхлит ҳудудимиз бўлиниб кетган. Аммо ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ каби туркий халқлар маъмурий жиҳатдан гўёки мустақил

давлатларга бўлинса-да, аслида марказлашган тоталитар тузум ҳам бошқаришга қулай тарзда ташкил этилиб, ўлка харитаси янгидан қайта тузилган эди. Барча туркистонликларни советлаштириш мақсадида ақидавийлаштирилган ленинча мафкура байроғи остида янги мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга жиддий киришилган. Чорак кам бир аср давом этган мустабидлик даврида миллий онг ва руҳ, ўзлигини англаш, юксак маънавият ва ҳис-туйғулар, миллий қадриятлар, бой тарихимиз тор қолипга солиниб шафқатсиз топталган эди.

Октябрь тўнтаришидан кейин шўро ҳокимиятининг ўрнатилиши билан ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ўзбек халқининг кейинги ривожига гўёки «қулай» шароитлар яратиб берилди. Шошилинч ва тўла ўрганилмаган ҳолда ҳали миллий муаммолар охиригача ҳал қилинмаган, маҳаллий халқларнинг миллий шаклланиш жараёни пишиб етилмаган бир вазиятда ўтказилган 1924 йилги миллий чегараланиш натижасида катта хатоларга йўл қўйилди. Ўзбек миллатининг ривожига айниқса, 30-йиллардаги ва урушдан кейинги йиллардаги турли сиёсий найранглар ва қотилликлар катта путур етказди. Бу даврда ўзининг меҳнатсеварлиги ва истеъдоди билан кўтарилиб келаётган ўзбек миллатининг энг зўр фарзандлари, ажойиб ишбилармонлари, ўз фикрини дадил ифодалайдиган сиёсий арбоблар ва моҳир зиёлиларнинг қўпчилиги тўхмат ва иғволар билан ҳибсга олиниб қириб ташланди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши, ўзининг давлати, тили ва истиқлол сиёсатиغا эга бўлиши, унинг истиқболи порлоқ эканлигининг гаровидир.



ЎЗБЕКЛАРНИНГ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир халқнинг моддий маданияти унинг турар жойи, уйи, уй жиҳозлари, кийим-кечаги ва безаклари, таомлари ва рўзгор буюмлари билан белгиланади. Асосан, табиий-географик шароит ва иқлим таъсирида миллий руҳият ва характерни ифодаловчи моддий маданият намуналари узоқ тарихий давр давомида шаклланиб, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Масалан, уй-жойларнинг қурилиши, унга ишлатиладиган қурилиш материаллари ва конструкцияси, уйнинг ички планировкаси, ўчоғи ва уни ўрнатиш қонун-қоидалари, уйдаги буюмларнинг хиллари ва жиҳозланиш кабилар нафақат айрим халқларда, балки бир халқнинг ўз ичидаги айрим этнографик гуруҳларда ҳам фарқланган.

Ўзбекистонда шаҳар ва қишлоқлар милоддан аввалги I минг йиллик бошларида пайдо бўла бошлаган. Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да, қадимги сўғд ёзувлари ва форс манбаларида, македониялик Искандар даврига оид маълумотларда бу ерда жуда кўп шаҳар ва қишлоқлар, қаср ва қалъалар мавжудлиги тўғрисида хабар қилинади. Археологик кашфиётлар туфайли аниқланган ўзбек элидаги шаҳар ва қишлоқлар билан бирга айрим катта-кичик ҳовлилар, улардаги бой декоратив безаклар ва бўёқли расмлар ҳам диққатга сазовордир. Салавкийлар ва бактрияликлар замонида Ўзбекистон ҳудудида милоддан аввалги I минг йиллик охирида Сўғдиёна, Марғиёна, Фарғона ва Чоч вилоятларидаги шаҳарлар билан бир қаторда теварак-атрофи мустаҳкамланган қишлоқ қўрғонлари ва айрим деҳқонларнинг ҳовлилари борлиги аниқланган. Бундай қўрғонлар Қарши воҳасида, Самарқанд атрофида, Хоразмда кўплаб учрайди. Кушон давлати вақтида шаҳар маданияти анча ривожланган бўлиб, унда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ катта ўрин тутган. Бу даврга оид Афросиёбда, қадимги Термизда ва, айниқса, Айритом ва Холчаён, Қарши ва Хоразмда (Тупроққалъа ва Бозорқалъа) қазиб олинган кўшк ва саройлар меъморчилик ва санъат жиҳатидан ғоят муҳим обидалардир. Масалан, Холчаёнда катта хонанинг уч томонидаги девори уч метр

баландликда оқ ганч билан сувалган, деворларининг юқори қисми эса маҳобатли ҳайкалтарошлик расмлари билан тўлган. Тўқ қизил рангга бўялган деворларга оқ ғажаклар, барглар, узумлар, бир неча эркаклар сурати зўр маҳорат билан солинган. Уч метрли оқ панель тепасидаги ҳайкалларнинг усти минерал бўёқлар (қизил, қора ранг) билан бўялган. Айвоннинг жануб томонидаги қазиб олинган аёл ҳайкалининг чехраси очиқ ва кенг, оқ дубулға тагидан унинг қалин тутам сочлари кўриниб турибди.

Эски Термиздаги Қоратепада ўтказилган қазилмалар Будда ибодатхонаси меъморчилигини ва унинг планлаштирилишини аниқлашга имкон берибгина қолмай, балки унда топилган муҳим санъат намуналари, бинони безаш учун ишлатилган буюмлар, оқ мрамарга ўхшаш мергель оҳактошдан ясалган меъморчилик зийнатлари, ганчдан ясалган ҳайкал парчалари, тошдан ишланган соябонлар, тош қопқоқлар, нилуфар ва барг тасвирлари, деворлардаги ва сопол идишдаги ёзувлар қадимий аждодларимиз яратган моддий маданият намуналари эканлигидан гувоҳлик беради. Хоразмда қазиб текширилган Тупроққалъа, Аёзқалъа, Жонбосқалъа каби шаҳар харобалари билан бирга теварак-атрофи қад кўтарилган қасрлар, кўпдан-кўп қишлоқ ва қўрғонлар, Зарафшон водийсидаги Кофирқалъа, Қашқадарё водийсидаги Авултепа каби обидалар ўзбек халқи қадимий аждодлари юксак шаҳар маданиятига эга эканлигини тасдиқлайди.

Албатта, халқнинг турар жойи, уйлари қишлоқ ва шаҳар билан узвий боғланган, чунки уй қурилиш тамойили ва типологияси бошқа қурилишлар билан боғлиқ ҳолда олиб борилади. Аммо жойлашишига қараб, қишлоқлар ҳам ўзаро фарқ қилади. Масалан, шаҳар теварагидаги қишлоқлар *работ* деб аталиб, унда, асосан, ҳунармандлар, деҳқончилик билан шуғулланувчи одамлар истиқомат қилганлар. Кам сувли баҳорикор ерларда жойлашган қишлоқлар ўзаро бир оз фарқланади. Илгари катта патриархал оилаларга мўлжалланган қўрғон типидagi ҳовлилар Хоразмда кўп бўлган. Работлар баъзан шаҳар теварагида жойлашган бўлсада, қўшимча девор билан ўралган. Масалан, 2163 га майдонни эгаллаган девор ичидаги Марғилон шаҳрида ҳунармандлар истиқомат қиладиган работ уйлари, боғ-роғлар, полиз ва ҳатто шудгор ерлар ҳам бўлган. Самарқанд ва унинг ҳунарманд деҳқон аҳли жойлашган шаҳар ҳудуди-

ни 40 км узунликдаги девор ўраб олган. Самарқанд, Қарши ва Бухоро атрофидаги қишлоқларда, асосан, деҳқончилик ва турли ҳунармандчилик билан шуғулланидиган аҳоли яшаган. Шаҳар атрофидаги қишлоқларда баъзан ёзда иссиқ пайтларда чиқиб бутун оиласи билан тўрт-беш ой яшаган шаҳарликлар ҳам оз бўлмаган. Улар қўшимча равишда деҳқончилик билан шуғулланиб, оила бюджетини тўлдирганлар. Аммо бой оилалар шаҳар теварагида жуда катта боғларга эга бўлганлар ва кўп ҳосил тўплаганлар.

Йирик ҳунармандчилик ва савдо марказига айланган қишлоқлар шаҳар қиёфасига эга бўлган. Улар фақатгина кўп аҳолига ва катта майдонга эга бўлибгина қолмай, бу ерда турли касб-ҳунар, деҳқончилик ва боғдорчилик ҳам ривожланган. Уйлар маҳаллага бирикиб, теварак-атрофи боғ-роғ ва полизлар билан ўралган. Айрим қишлоқлар орасида шудгор ерлар ва боғлар жойлашган. Бундай қишлоқлардан бири бўлмиш Ургут қишлоғида ўзбек ва тожиклар яшаган. Улар тўқимачилик, читгарлик ва бошқа касб-ҳунар билан шуғулланганлар, боғларда ҳар хил мевалар, полиз экинларини парвариш қилганлар, баҳорикор ерларда буғдой, арпа, тамаки экканлар. Ургутда ҳафтада бир марта бозор бўлган, унга теварак-атрофдангина эмас, узоқ қишлоқлардан ҳам одамлар келган. Бу ерда маҳаллий ҳунармандларнинг маҳсулоти, қўшни қишлоқлардан келтирилган дон ва қорамол, шаҳардан келтирилган маҳсулотлар харид қилинган.

Умуман, ўзбекларда қишлоқ ҳўжалиги билан ҳунармандчиликни бирга олиб бориш кенг тарқалган. Нафақат Ургутга ўхшаш катта қишлоқларда, балки ўрта ва кичик қишлоқларда ҳам ҳунармандлар товар маҳсулотларини ишлаб чиқарганлар. Масалан, Бухоро вилоятидаги *Вобкеит* қишлоғида йўл-йўл ип-газлама, *Ғиждувонда* сопол идишлар, *Читгарон* қишлоғида гулли газламалар бозорларга чиқарилган. Фарғона водийсида *Риштон* қишлоғи ўзининг ажойиб сопол идишлари билан, Хоразмда *Дурғадик* қишлоғи ипак газламалари, *Мадир* қишлоғи кулолчилик буюмлари билан машҳур бўлган. Бундай қишлоқлар аҳолисининг ўзига тўқлиги, фаровонлиги ва гўзаллиги билан суви кам қашшоқ қишлоқлардан анча фарқ қилган. Асли, яқинда кўчманчи ёки ярим кўчманчи бўлган ўзбекларнинг кам сувли жойларда лойдан ёки гуваладан тикланган кулбаларининг теварагида на дарахт, на экин бўлган.

Сурхондарё ва Қашқадарё томонларда истиқомат қилувчи қабилавий ўзбекларнинг камбағал кулбалари сувни ёмғирдан тўпланган махсус иншоотлар — *сардобалардан* олганлар. Бундай қишлоқларни Самарқанд атрофлари (Панжикент томонда), Жиззах, Зомин ва бошқа тоққа ва чўлга яқин ерларда ҳам учратиш мумкин.

Ўтган аср бошларигача Хоразмда хутор типига жойлашган ҳовли уйлар кўп бўлган. Бундай ҳовлилар баланд деворли пахсадан урилган катта дарвозали кунгурали қўрғончадан иборат бўлиб, уларда умумий хўжаликка эга, патриархал ёки бўлинмаган катта оилалар бир неча хоналарда истиқомат қилганлар. Ҳовлилар бир-биридан муайян масофада жойлашган ва ўзаро умумий сув иншооти ариқ (ёп) ва экин далалари билан улашиб кетган. Хоразм ҳовлиларига ўхшаш қўрғончалар Самарқанд вилояти ва Бухоро атрофида, баъзан Фарғонада ҳам учрайди.

Ўзбек қишлоқлари жамоага бириккан ва унинг бошида *амин* ва *оқсоқол* турган, Туркистон ўлкасида бир неча қишлоқ жамоаси волостларга бўлиниб, уларга *мингбоши* тайинланган. XIX аср охири — XX аср бошларида волость маркази қилиб катта қишлоқлардан бири ажратилган, унда баъзан мадраса ва жоме масжиди жойлашган. Катта қишлоқлар шаҳарлардагидек бир масжид теваарагида маҳалла (гузар, қавм)ларга бўлинган, бир масжидга бириккан (Хоразмда) ҳовлилар эса *масжид қавми* деб номланган.

XIX асрнинг охириларигача кўп қишлоқлар анча биқик ҳолда яшаб, одамларнинг кўпчилиги ўз қишлоқ бозоридан ёки яқиндаги шаҳардан бошқа жойни кўрмаган. Ҳатто, турли маҳсулот яратган ҳунармандлар ҳам, кўпинча, ўз маҳсулотларини савдогарлар орқали харид қилганлар. Ҳозирги қишлоқ аҳли турмуш тарзи ва маҳаллачилик ҳамда қўшничиликни сақлаган ҳолда анча мукаммал, ихчам, замонавий уйларда истиқомат қилмоқда. Кўпчилик қишлоқларда декоратив дарахтлар экилган, йўллар асфальтланган, кўча бўйлаб қулай, шинам уйлар жойлашган. Марказда ҳашаматли жамоа ёки давлат хўжалиги идораси, бир неча мактаб бинолари бўлиб, айрим қишлоқларда дабдабали маданият саройи, меҳмонхона ва истироҳат боғлари мавжуд. Қишлоқларнинг кўплари электрлаштирилган, газ ва сув билан таъминланган. Фақат узоқ тоғ ва чўл районларда эски уйли қишлоқлар учрайди, аммо улар ҳам анча ободонлаштирилган ва яшашга қулайлаштирилган.

Аҳоли жойланиши, уй қурилиши ва жиҳозланиш анъаналари

Ўзбекистоннинг турли тарихий, табиий-географик шароити бу ерда ҳар хил халқ меъморчилиқ мактабларини юзага келтирган эди. Ҳозиргача сақланиб келган, асосан қурилиш конструкцияси ва услуби, планировкаси ва безаклари билан ажралиб турган, мустақил ва ўзига хос Фарғона, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз меъморчилиги машҳур бўлиб келган. Масалан, Фарғона водийсида сейсмик зона бўлганлиги туфайли, асосан, икки қатор қўшсинч уйлар қуриш, зилзила кам бўладиган Хивада эса бир қатор синчдан ёки пахсадан иморат солиш одат бўлган. Фарғона водийсида ёғингарчилик кўп бўлганлиги учун томдаги лўмбознинг қалинлиги 40 см гача борса, ёғингарчилик кам бўладиган Хоразм воҳасида лўмбоз 10—15 см дан ошмаган.

Уй-жой қурилишида ўзбекларда баъзи бир ўзига хослик сақланса-да, умумий ягона меъморчилик типى кенг тарқалган. Қадимий уйлар, одатда, биқиқ, кўча ва қўшни томони деразасиз девор билан ўралган ҳовлилардан иборат бўлган. Барча турар жой ва хўжалик хоналарининг ойналари ичкари томонга қаратилган. Бадавлат катта оилаларда ҳовли икки қисмга — бола-чақа ва аёллар учун ичкари ҳамда эркаклар учун меҳмонхона тарзида анча ҳашаматли ташқари хоналарга бўлинган. Хунарсандларда дўкон ва шогирдлар яшайдиган хоналар ҳам ташқарида бўлган. Ўртача оилаларда меҳмонхона сифатида уйнинг бир хужраси ажратилган, камбағалларда эса бу ҳам бўлмаган.

Кўпчилик уй-жойларнинг планировкаси оила аъзоларининг сонига қараб бир неча уй (хона) даҳлиз ва айвондан иборат бўлган, хўжалик хоналари, ошхона, ҳожатхона ва молхона ҳовлида қурилган. Зич аҳолили шаҳарларда меҳмонхона иккинчи қаватда — болохонада жойлашган. Масалан, Бухорода икки ёки уч қаватли уйлар қуриш одат бўлган. Тошкент ва Бухорода айрим ҳовлиларнинг 80—90 фоизи, баъзан, ҳатто, 100 фоизи қурилиш билан банд бўлган ва ҳар бир метр жойдан унумли фойдаланилган.

Уй-жойларни қуришда ишлатиладиган анъанавий асосий материал лой (пахса), гишт, гувала ва ёғоч (асосан, терак ва тол) бўлган. Пишган гишздан илгари мадраса, ҳаммом ва катта бой ҳамда амалдорларнинг уйлари қурил-

ган. Кўпчилик уйларда деворлар асосан сомон аралаш лойдан сувоқ қилинган, бадавлат уйларнинг деворлари ганчдан нақш билан ишланган. Ўтган асрнинг бошларигача уй-жойларнинг кўпчилиги пойдеворсиз оддий текисланган ерга қурилган, баъзан тош ёки бир-икки қатор пишган гишт тўшалган, ер таги сувлари яқин ва тузли шўр ерларда пахса пойдевориغا қамиш ёки чипта тўшаб девор кўтарилган. Бухорода баъзан уй остига ярим ертўлага ўхшаш омборсимон хона қурилган. Одатда, пол оддий ер сатҳидан иборат бўлиб, айрим уйларда сувоқли, бойроқ кишилар полни пишган гишдан тўшаганлар.

Томни ёғоч устун ва болор (тўсин) билан васса тоқи ҳамда қамиш ёки бўйра тўшаб, сомон аралаштирилган лойдан лўмбоз қилиб бостирганлар. Том ҳар йили сомонли лой билан суваб турилган, ёмғир сувлари оқиши учун унга ёғоч ёки сопол тарнов ўрнатилган. Ташқи кўриниши оддийгина бўлса-да, кўп уйларнинг дарвоза ва эшикларига ўйма нақш берилган, даҳлиз ва айвонлари ихчам ва пештоқли бўлган. Бухоро ва Хивада ҳовли эшикларига жез ёки темирдан ясалган болға ёки ҳалқасимон болдоқ осилган. Эски типдаги уйларнинг хоналари ва ойналари айвонга чиққан, дарчалар ер сатҳи билан тенг бўлган. Эшиклар ичкарига, дарчалар ташқарига очилган. Дераза ёки эшикнинг юқори қисмига ёриқ тушадиган пирамон токча қўйилган, унга ёғоч ва ганчдан ясалган панжара ўрнатилган. Уйга кирадиган жойда, эшик олдида тўғри бурчакли пештоқ (пойгак) бўлиб, унга пойабзал ечиб қўйилган. Эшик олдидаги бурчакда сув ташлайдиган (оқизадиган) махсус жой (обрез, адан, ташнав) жойлашган бўлиб, унга Бухоро ва Самарқандда мрамртош, Хивада махсус сопол буюм ўрнатилган.

Ўзбек уйларида қадимдан маҳаллий иқлим шароитига мослашган айвон муҳим аҳамиятга эга бўлган. Унинг таркибий қисми сифатида айвонда ёки ҳовлида гишт ёки лойдан супа қурилган. Айвон ва супа баъзан бутун хоналар узунасига ёки бир қисми баланд қилиб жойлашган. Тошкент, Бухоро ва Хива ҳовлиларида иқлимга қараб ёзги хоналар шимолга қаратиб, баланд қилиб қурилган ва анча бой безатилган, олдида жануб томонга қаратилган қишки уйлар жойлашган. Хоразм ҳовлиларининг яна бир хусусияти шундаки, ички айвоннинг шимол томони баланд кўтарилиб, акси томон том сатҳида бўлиб, ёз пайтлари

табийй вентиляция (шамол тортиш) вазифасини бажарган. Ҳозиргача кўпгина Хоразм уйларида кенг ва баланд айвон (долон) қурилган, айрим жойларда қишлоқ ҳовлилари олдида тевараги гужум (сада) дарахти экилган супали ҳовуз мавжуд. Бу жойлар жазирама иссиқдан сақланадиган файзли жой ҳисобланади.

Маҳаллий уйларда турар жойларни чиройли қилиб безаш ва жиҳозлаш қадимдан одат бўлиб келган. Жуда кенг тарқалган икки қаторли синч уйларнинг деворлари бўйлаб тўғри бурчакли ёки пештоқ (гумбаз) шаклидаги бир неча тахмон (токча)лар ўрнатилган бўлиб, уларда ҳар хил уй-рўзгор буюмлари, идиш-товоқ ва кўрпа-тўшаклар жойлаштирилган. Бойларнинг уйлари ниҳоятда нозик ва жимжимадор нақшлар билан безатилган, ганч тоқчалар ва тахмонлар ярим гумбаз шаклида осма безаклар билан безатилган. Бухорода, даставвал, деворлар ганч билан сувалиб, ўйма нақшлар билан рангли гуллар чизиб безатилган, Фарғона ва Тошкентда эса, аксинча, деворлар текис, шипга ҳар хил рангда гул солиб безаш одат бўлган. Ўймакорлик ва рангли бўёқлар билан расм солиш Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда, эшик, дарвоза ва устунларга ўйма нақшлар бериш Хоразмда кенг тарқалган.

Уйни иситишда кўп жойларда сандал ишлатилган. Сандалнинг оловдонига майда кўмир солиниб, устига ўтин чўғи босилган. Сандал курсиси устига катта кўрпа ёпилиб теварагида оила аъзолари ўралиб ўтирганлар. Фарғона водийсида сандалдан ташқари камин типидagi ўчоқ бўлган ва унда қишда овқат тайёрланган. Хоразмда аданга яқин жойда мўрили ўчоқ қурилган, унинг олдида тўртбурчак ёки тухумсимон-ясси шаклда кичкина майдончага ўчоқдан чўғ тортиб уйни иситганлар. Ҳозирги ўзбек уйлари марказлашган иситгич ускуналари, водопровод ва газ билан таъминланган. Шаҳар ва қишлоқ уйлариининг кўпчилиги санузел ва канализацияга эга.

Хоналарнинг ички томонини зеб-зийнатлашга катта эътибор берилган. Анъанавий услубда полга чипта ёки бўйра тўшалиб унинг устига кигиз, палос ёки гилам ёйилган. Кўп жойда девор бўйлаб кўрпача тўшалган, овқатланиш вақтида ва меҳмон келганда (одатда, меҳмон учун тахмондан янги кўрпача олиб тўшалган) ўртага дастурхон ёйилган. Тошкент ва Бухорода дастурхонни хонтахтага ёйганлар. Кўрпачалар эшик рўпарасида тўрдаги махсус

тахмонда ёки сандиқ устида тахлаб қўйилган. Ёстиқ-болишлар чиройли қилиб кашталанган ёки қурама қилиб тикилган, кўрпа-ёстиқлар баъзан нақшли сўзаналар билан ёпиб қўйилган.

Чойнак-пиёла ва бошқа зарур буюмлар: чинни, мис ва биллур идишлар махсус тахмон — майда токча, реза токча, косамон ва ҳоказоларда дид билан жойлаштирилган. Пастки катта токчаларда нафис сандиқ ва қутичалар, идиш-товоқлар, патнис, кумғон-тунча ва самовар қўйилган. Айрим бадавлат уйларда токча ва тахмонлар нозик ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган. Кўп уйларда кийим-кечаклар ва бошқа буюмлар деворга қадалган қозиқчага ёки махсус тортилган ипга осиб қўйилган. Ҳозирги даврда анъанавий жиҳозланиш замонавий мебель (гарнитурлар)га ўтказилиб, улар кўп қаватли ва алоҳида уйларда ҳам юксак дид билан жойлаштирилган. Стенка мебеллари ва токчаларга қўйиладиган буюмларнинг турлари ниҳоятда бой ва рангбаранг. Айниқса, ҳозирги келин-куёвлар уйи чет эл (импорт) гарнитурлари, хилма-хил идишлар ва уй-рўзғор буюмлари, қимматбаҳо гилам, чойшаб ва ёпинчиқлар, ноёб расмлар ва ҳайкалчалар билан жиҳозланади.

Одат бўйича уйнинг тўри меҳмонники ёки оила бошлиғи (энг кекса одам ва уй эгаси)ники. Ўзбекларда ҳозиргача меҳмондорчилик анъанаси ниҳоятда мустаҳкам сақланиб келганлиги туфайли, деярли барча уйларда меҳмонхона юксак дид билан безатилиб, тоза туради. Уйда энг яхши хоналар ҳам меҳмонхона сифатида ажратилади.

Илгари кўчманчи ёки ярим кўчманчи ҳисобланган ўзбекларда қишлоқларга жойлашиб уй қуриш, асосан, ўтган асрлардан бошланган. Айрим этнографик гуруҳларда (қарлуқ, барлос ва ҳоказо) яқин даврларгача қишки, лойдан қурилган уйлардан ташқари ўтов ёки қапа сақланиб келган. Баъзилар, масалан, тоғли совуқ жойларда яшаётган мусобозори каби этник гуруҳлар илгаридан мустаҳкам қурилган уйларда истиқомат қилганлар. Аммо улардаги ўтовлар ўзига хослиги билан ажралиб турган. Масалан, ўзбекларнинг турк қабилаларида лочиг ёки қапа деб номланган ўтов ярим шар шаклида бўлиб, ёйсимон синч қабирғалари билан қубба (гумбаза)си яхлит ҳолда ерга тикилган. Дашти қипчоқ ўзбеклари ўтови (уй, қора уй) айрим панжарали девор (керага)лар ўзаро боғланиб, юқори сферик шаклдаги томи узун ёғоч (ўқ)лар билан беркитил-

ган. Иккала ўтовни ҳам керагалар боғланган қамишдан тўқилган бўйра ва кигиз билан ёпганлар, дашти қипчоқларда махсус тўқилган камар (баъзан гилам шаклида, боу бошқур) билан ўраб боғлаганлар. Ўтов ўртасида гулхан ёқилиб иситилган, юқорида тутун чиқадиған ва ёруғ кирадиган туйнук қўйилган. Гулхан ёқиладиган жойда темир сепояда ўчоқ қилиб қозон осилган. Қаттиқ совуқларда гулхан ёқилиб бўлгач, юқоридаги мўри кигиз билан беркитилган. Ёзги жазирама иссиқ пайтларда, аксинча, мўрининг ҳам, керагалар ўралган кигизнинг ҳам пастки томони шабада кириши учун очиб қўйилган.

Ўтовни жиҳозлашда, асосан, жундан ишланган турли халта, тўрва, гилам, ҳар хил ёғоч ва темир буюмлар, сандиқ, оёқ остига палос, кигиз, эчки ва қўй терисидан ишлов бериб тайёрланган пўстак ва ҳоказолар ишлатилган. Ўтовда ҳам энг ҳурматли киши— уй эгаси ёки меҳмон тўрга ўтқизилган. Ўтовга киришдаги чап томон эркакларники, ўнг томон хотинларники ҳисобланган. Ўзбекларнинг қўнғирот ва сарой қабилаларида ҳозиргача стационар ҳовли ичида ўтовни учратиш мумкин. Уни баъзан ҳовли олдидаги боғда ёки полиз ўртасида ҳам тиклаганлар.

Илгари камбағал оилалар, айниқса, кўчманчи ўзбеклар уй қуриш ёки ўтов тиклаш имкониятига эга бўлмай, оддий капаларда истиқомат қилиб келганлар. Доирасимон тўртбурчакли қилиб тикланган капани, масалан, *лоқай* қабиласи қишда иссиқ бўлиши учун лой билан суваган. Улар аста-секин ўтроқ ҳолатда деҳқончиликка ўтиш билан лойдан қурилган тўғри бурчакли ёки доирасимон (ўтовни эслатувчи) шаклдаги уй (чубтора)га кўчиб ўтадилар. Чубтора лой ва гуваладан урилган, паст деворли, қамиш ва хашак билан бекитилган икки нишабли томдан иборат бир хонали уйдир. Томнинг ўртасида тутун чиқадиған туйнук очилган, уйнинг марказида чуқурча қазиб ўчоқ ўрнатилган, ўчоқни асосан тезак билан ёққанлар. Айрим оилаларда ўтроқ аҳолидан ўтган сандал ишлатилган. Одамлар чубторада қиш пайтида истиқомат қилиб, баҳор кириши билан яйловларга чиқиб, ўтов ёки чайла тиклаганлар.

XX аср бошларидан уй-жой қуриш ва уни жиҳозлаш анъаналарига бир оз янгиликлар кира бошлайди. Даставвал пишган гиштдан уй қуриш, тунука билан том ёпиш, деразаларга ойна солиш ва кўча томонни очиш каби янгиликлар оддий хўжаликларда пайдо бўлади, керосин,

кейин электр лампаси, фабрика ва заводларда ишланган уй-рўзгор буюмлари ишлатила бошлайди. Қишлоқ уйларида ҳам анча янгиликлар пайдо бўлади, айниқса, қурилиш материаллари ва услубида кўпгина ўзгаришлар рўй беради.

Ҳозир шаҳар аҳолисининг анча қисми кўп қаватли уйларда фаровон турмуш кечирмоқда. Улар барча замонавий сантехника, электрлашган ва бошқа қулайликлар билан таъминланган. Аммо кўп жойларда бир-икки оилага мўлжалланган алоҳида уй-жойлар кенг тарқалган. Бундай уйлар хом ёки пишган ғиштдан, пахса ёки синч услубда қурилган, томорқа ва бошқа участкага эга. Пойдевори, одатда, бетондан қуйилган ёки пишган ғиштдан урилган. Кўп уйлар ўзбек одати бўйича ҳашар йўли билан қурилади. Деярли бутун шаҳар аҳолиси ва кўп қишлоқларда уй жиҳозланиши, айниқса илгари бутунлай бўлмаган турли мебеллар, уй-рўзгор буюмларининг ва кўрпа-тўшакларнинг анъанавий ва замонавий услубда жойланиши ўзига хос чирой ва қувонч бағишлайди. Ҳозирги ҳовлиларда ёғоч полга гилам ва кигиз тўшалган, марказлашган водопровод, газ, электр, телефон мавжуд.

Кейинги йилларда Фарғона водийсида қурилган янги уйларда маҳаллий анъанавий планировка сақланиб, икки хона ўртасида уч томони берк айвон жуда қулай ва ихчамлиги билан ажралиб туради. Хоразмда катта дарвозали чиройли ғиштардан қурилган кенг, баланд долон ва меҳмонхона кишини ҳайратда қолдиради. Янги уйларнинг деразалари ташқарига қаратилган, ҳовлида ток, гул ва мева дарахтлари экилган. Кичик оилалар учун қурилган уйлар, асосан, икки хона, катта ошхона ва очиқ айвондан иборат. Уй эшиги айвон томонда. Баъзан ҳовли тўрида янги оилага мўлжалланган икки-уч хонали уй ҳам бўлган.

Ўзбек оилалари кўпинча, одат бўйича, асли, очиқ ҳавода, ҳовлида вақт ўтказадилар. Ҳовлига эрта баҳордан чиқилади. Бу ерда, асосан, ток ёки дарахт соясида ёғочдан ясалган катта каравот (сўри)да, баъзан лой (ғишт)дан қурилган супада, айрим жойларда чиройли безатилган шийпонда ўтирилади. Ҳозир уй-жойларнинг муҳим жиҳозларидан телевизор, совитгич, кир ювиш машинаси, дазмол, тикув машинаси ва ҳоказолар деярли ҳамма оилаларда учрайди. Қишлоқ ҳовлиларида, шаҳардаги айрим шахсий уйларда алоҳида ошхона, молхона ва тандир мавжуд. Барча оилаларда анъанавий уй жиҳозларидан гилам, палос,

кигиз, сўзана ва чойшаб, каштали парда ва турли расмлар ҳамда безаклар хоналарга алоҳида ҳусн бағишлайди. Айниқса, ёш келин-куёвларга мўлжалланган хоналар миллий тарзда хилма-хил кашталанган декоратив буюмлар, қат-қат кўрпача, тўшак ва болишлар, чиройли гилам ва янги идишлар билан безатилади. Кўп қишлоқ ва шаҳар уйларида уй эгалари фоторасми, табиат манзараси, ота-она ва оила аъзоларининг портретлари ва бошқа манзарали расмларни кўриш мумкин.

Миллий кийим-кечак, безаклар ва пардоз-андозлар

Ўрта Осиё халқларининг кийим-кечаклари кўп асрлик тарихга эга. Ҳар бир элат ва этник гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятли бош-оёқ кийимлари бўлса-да, минтақада яшовчи этнослар умумий характеридаги сарпо мавжудлиги, уларнинг тарихий тақдири, маданияти узоқ давр ўзаро яқин бўлганлигидан далолат беради. Археологик қазилмаларда топилган қадимий катта деворий расмлар, ҳар хил буюмларга туширилган тасвирлар, ўрта асрлардаги китоб миниатюралари аجدодларимизнинг ўтмишдаги кийим-кечаклари тўғрисида бой маълумотлар беради. Ўрта асрларга оид миниатюралар ўзбек кийимларининг типик шаклланганлиги ва улар кейинги давргача сақланганлигини намоён қилади. Халқнинг кийим-кечакларидаги ўзгаришлар, асосан, асримиз бошларида сезиларли равишда намоён бўлади ва ундаги трансформация, асосан, шаҳарларда очиқ-ойдин билинади.

Ҳозирги ўзбек сарполари замонавий типда бўлиб, айниқса, европача кийим-кечакларнинг кириб келиши билан тавсифланади. Миллий кийимлар кўпроқ қишлоқда, алоҳида аёллар сарпосида анча мустаҳкам сақланган. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги европача кийинади.

Анъанавий ўзбек кийим-кечаги, асосан, устки кўйлак, иштон ва чопондан, бошга дўппи, оёққа калиш-маҳси ва этик кийишдан иборат бўлган. Эркак-аёл ва катта-кичиклар кийимлари бичимининг деярли бир хиллиги уларнинг қадимийлигидан дарак беради. Бундай либослар оддий усулда, баъзан қайчисиз ва улгусиз, яхлит матодан йиртиб тикилган. Бир парча газламани иккига буклаб елка томонига кўндалангига икки енг билан бир парча тўртбурчак хиштак (қўлтиғига солинган)ни тикиб кийилаверган.

Эркакларнинг анъанавий ятак кўйлаги тиззагача, аёллар ва қизларники тўпигача узунликда тикилган. Фарғона водийсида ятак хилдаги эркаклар кўйлагининг қийиқ жойи вертикалига (йирмочи) белгача етса, яна бир турининг йирмочиси горизонтал ҳолда бир эгнидан иккинчисига қийиб чўзилган. Иккаласига ҳам узунасига ёқа ўрнатилган, айрим жойларда ёқаси кашталанган. Горизонтал йирмочи ёқали кўйлак Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларида, Тошкент, Бухоро ва Хоразмда кенг тарқалган. Аёллар кўйлагининг ёқасига ҳам кашталанган ёки безатилган кенг тасма тикилган.

Аёллар кўйлагининг ёқаси вертикал кесилган бўлиб, кўп жойларда бутун бўйига гулли жияк (тасма) тикилган. Шаҳрисабз, Қарши ва Сурхондарёда жияк ипак ип билан бут шаклида тўқилган. Бухорода қимматбаҳо кийимларга тилла ипда тўқилган жияк тикилган. Кўпчилик жойларда ёши катта аёллар оддий жун чилвир ёки қорамтир йўл-йўл мато парчасини жияк қилиб ишлатган. Асримиз бошларида бундай аёл кўйлаклари кам сақланган. Туркистон ўлкасида дастлаб шаҳарларда, кейинроқ қишлоқларда тик ёқали йирмочи кўйлаklar moda (расм) бўла бошлаган. Бундай кўйлаklarга „нўғай ёқа“ деб ном берилган. Эски, оддий бичимдаги кўйлаklarни, асосан, 50—60 яшар аёллар кийган. Ҳозир аёл сарполари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, кўпчилиги европача, аммо миллий руҳдаги энг кенг тарқалган кўкрак бурма бичимидаги кўйлакдир. Атласдан тикилган кўйлаklar жуда кенг тарқалган ва бундай сарпони қизлар, шунингдек, ўрта ёшдаги ва кекса ёшдаги аёллар ҳам кияди.

Қадимий кўйлак намуналари ҳозиргача, асосан, қариялар ва ёш болалар кийимида сақланган. Масалан, Бухоро ва Хоразм воҳасида улар гуппи, жубба, гуппича, Фарғона водийсида гуппи кўйлак ёки гуппича деган номлар билан маълум. Қадимий кўйлаklarга оқ матодан горизонтал очилган ёқали муллача кўйлак, мусулмон кўйлак ҳам киради. Жуда кенг тарқалган (Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Бухоро вилоятларида) ва қисман сақланган (Хоразмда) мурсак, мунисак ёки калтача ўтган асрда ҳар кунги аёл кийими сифатида диққатга сазовор. Бундай кийим чопон шаклида узун ёқасиз енгил астар билан тикилган.

Иштонни ҳам кўйлақдек бир парча газламани иккига бўлиб, олди ва орқасидан тикиб оғини ёпиштирганлар. Эркакларнинг иштони аёлларникидан унча фарқ қилмаган. Фақат аёллар иштони бичими бир бўлса-да, материали ҳар хил, яъни йўл-йўл газлама ёки ипак матодан бўлиб, эркакларникига нисбатан узунроқ, пасти жияк (тасма) билан безатилган. Аёллар иштони (лозим)илгари икки қисмдан: юқори қисми оддий матодан, пастки қисми қимматбаҳо материалдан (баъзан, кўйлақка мослаштириб) тикилган, почасига жияк тикилган.

Умуман олганда, эркакларнинг кўйлақ-иштони, одатда, бир рангда (асосан, оқ), аёлларники ранг-баранг материалдан тикилган. Ўтган асрнинг охирларигача кийим-кечаклар маҳаллий косиблар тўқиган матодан (*бўз, каломи, алача*) тикилган. Кейинчалик кийим-кечаклар рус фабрикантлари маҳсулотларидан тикила бошланган (аёлларга гулли читдан, эркакларга оддий оқ читдан). Ҳозирги даврда миллий ва европача кийимларнинг турлари ниҳоятда кўп. Айниқса, кейинги пайтларда ўзбек аёллари ялтироқ, кумуш, тилла ипли газламалардан замонавий модага мослаштириб кийим тиктириб киймоқдалар. Ички кийимлар бутунлай янгича трикотаж ва сунъий матолардан тикилган фабрика маҳсулотидан иборат. Аммо ҳозиргача аёлларнинг энг сеvimли ва кенг тарқалган кийими ранг-баранг, чиройли хонатлас ва бошқа юпқа ипак матодан тикилган.

Ўзбек халқининг миллий рамзи сифатида сақланиб келаётган устки кийим — чопон (тўн) шу кунгача катта ҳурматда. Чопон очиқ ёқали яқтак шаклида астарли ва пахтали қилиб тикилган. Чопон узун енгли, юқори қисми кенг, пастки томони торайиб кетган, айримларининг этаги, ўнг ва сўл томонидан қийиқ жойи бўлган, ерда ўтиришга қулай. Одатда, чопоннинг белбоғи бўлади, унга эркаклар пичоқ (қини билан) осиб юрганлар. Ёзги чопонлар қавилмаган (авра-астар чопон) ёки, умуман, астарсиз (авра чопон) ҳам бўлган. Наманганда дала ишларида оқ матодан юпқа қавилган калта чопон кийилади, у кишиларни иссиқдан сақлайди. Сурхондарё ва Зарафшон бўйларида ўрнашган ярим кўчманчи ўзбекларда ҳам тиззагача келадиган, астарсиз калта (авра) чопон кўп учрайди.

Ўзбек чопонлари ранги, узунлиги, кенглиги ва кийиш услубига қараб ҳар жойда ҳар хил бўлган. Масалан, Бу-

хорода, Қашқадарё, Сурхондарё ва Зарафшон водийларида узун ва кенг, узун енгли, пахта ёки ярим ипак рангли матодан тикилган чопон, Фарғона ва Тошкентда яшил ёки кўк-яшил чопон кийиш одат бўлган. Асримиз бошларида қора сатиндан тикилган чопон кенг тарқалган. Ёшлар орасида байрам либоси сифатида очиқ рангли катта йўл-йўл беқасам тўн мода ҳисобланган. Қишлоқ жойларда бундай чопон куёв сарпосига кирган. Бир оз тор ва калта, камбар йўлли нақш берилган, ялтироқ алачадан тикилган хоразм чопони қадимдан кенг тарқалган. Чопонни яқтак устидан кийиб белбоғ осиб, асосан, Фарғона водийсида одат бўлган, бошқа жойларда белбоғсиз яқтакчасигина кийилган.

Аёлларнинг ўзига хос чопон шаклида бичиб тикилган уст кийими — мурсак илгари жуда ҳам маълум бўлган. Улар Бухоро, Хоразм ва Қашқадарёда энги тирсаккача калта ва кенглиги билан, Самарқанд ва Тошкентда узун, энсиз, биллаккача бўлган энги билан фарқланган, холос. Мурсак астарли қавима қилиб тикилган, қишки мурсакка эса пахта солинган. Ўтган асрнинг бошларигача у оддий кўчалик либоси сифатида кийилган бўлса, кейинчалик мурсак мотам либоси сифатида белбоғ билан кийилган. Айрим аёллар уни тўйга ёки меҳмонга борганда ҳам кийганлар. Ҳозиргача Тошкентда мурсакни дафн маросимида тобут устига ёпадилар.

30-йилларгача феодал-патриархал тузум рамзи сифатида ўзбекларда, айниқса, шаҳар аҳолиси орасида аёллар паранжи ёпинганлар. Паранжи сохта енгли, тўнсимон, узун ёпинғичдан иборат бўлиб, отнинг дум қилидан тўқилган тўр парда — чачвон бетга тутилиб, устига паранжи ёпилган. Чачвон юзни бекитиб, белгача етган. Уни, одатда, уйдан кўчага чиққанда ёпинганлар. Қишлоқ жойларда паранжи кам ишлатганлар, байрамларда ва узоқ сафарга чиққанда ёпинганлар. Баъзи қишлоқларда аёллар уйдан кўчага чиққанда бола чопони ёки оқ бекинғич билан юзини бекитганлар. Шаҳрисабз ва Самарқанд вилоятида ярим кўчманчи ўзбек қабилалар йўл-йўл матодан тикилган чопон (желак) ёпинганлар. Узун ва тор сохта енгли ёпинғич — *жаъдани* Хоразм аёллари кийган. Бундай ёпинғич Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларида ҳам учрайди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистон ўлкасида европача камзул (камзўр) пайдо бўлиб, уни эркаклар ҳам, аёллар ҳам кийишган. Эркакларни камзули тик ёқали, узунлиги тиззагача етадиган, асосан қора матодан тикилган,

аёлларнинг камзули ранг-баранг духоба беқасамдан ёки беқасам тор белли қилиб тикилган. Ўша даврда бутун Ўзбекистонда енгисиз жилетка ҳам тарқала бошланган, уни қўйлак устидан ёки камзул устидан кийганлар. Инглиз костюми типидagi жакет ҳам европача костюм, пальто ва макинтош каби замонавий кийимлар зиёлилар орасида тез тарқала бошлаган.

Қадим даврлардан бош кийимига қараб, ўзбекларнинг этник ва локал гуруҳлари фарқ қилинган. Эркаклар бошига, асосан, турли хилдаги дўппи (тўппи, тахё) кийган, аёллар эса, кўпинча, ранг-баранг рўмол ёпинган. Дўппининг даставвал тагини ва гардиши (кизаги)ни айрим ҳолда тикиб кашталаганлар ва майда қавиб қўшиб тикканлар. Одатда, дўппи нозик гулли, қадаб тикилади, айрим аёлларнинг дўпписига майда мунчоқ, маржонлар, хоразмликларда жияк ва попуқ тақилади. Илгари конус шаклидаги дўппилар Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабзда тарқалган, энди эса Шаҳрисабзда сақланган. Айниқса, „бодом“ ёки „қалампир“ нақшли оқ ипак ип билан таги қора матога кашталанган чуст дўппи нафақат водийда, балки ундан ташқарида ҳам машҳур. Таги кашта қилиниб, ранг-баранг тўпбарггул шаклидаги Хўжанд-Ўратепа дўппилари бутун Ўзбекистонга тарқалган.

Эркаклар киядиган учли қалпоқ — *кулоҳ* тўрт бўлак учбурчак матодан, гардишсиз тикилган. Конус шаклидаги баланд кулоҳни илгари қаландарлар кийган, тухум шаклидаги чаккаси бир оз юмалоқ кулоҳни Бухорода ёши улуғ қариялар қишда кийганлар. Бундай бош кийим ўрта аср миниатюраларида кўп учрайди. Асли кулоҳни руҳонийлар ва диндор кишилар кўпроқ кийганлар. Кулоҳга ўхшаш теридан тикилган қишки телпак Самарқанд ва Бухорода учрайди. Асли кулоҳни руҳонийлар ва диндор кишилар кўпроқ кийганлар. Кулоҳга ўхшаш теридан тикилган қишки телпак Самарқанд ва Бухорода учрайди. Фарғона водийсида ва Тошкент вилоятида телпак духоба ва мовутдан тикилган, тепаси тулки ёки сувсар мўйнаси, баъзан қўй терисидан тикилган. Телпак бичимидаги кигиздан тикилган қалпоқни, асосан, даштда яшовчи аҳоли кийган. Қалпоқнинг икки четида кесики (қийиқ жойи) ва соябон учун кенг ҳошияси бўлган. Одатда, қалпоқ оқ кигиздан, ҳошиясининг чеккаси эса қора читдан тикилган.

Хоразм аёллари ипакдан тикилган доирасимон шаклдаги гулли тахё (дўппи)га ипдан ёки қуш патидан попук ўрнатиб тангалар осганлар. Тахё устидан, одатда, рўмол ёпинган. Бу ерда рўмол турлари кўп бўлган: маҳаллий усталар тўқиган оқ такана ва ипак рўмол (читкор гул босган), жундан тўқилган нақшли сержун рўмол, четдан келтирилган боку рўмол, паранг (француз ёки европа) рўмоли ва ҳоказолар. Эркакларнинг қадимдан киядиган бош кийими *чўғирма* бир неча турда қўй терисидан тикилган, қоракўл терисидан тикилган шерози *попоқ* ва *қулоқчин* кейинроқ пайдо бўлган.

Бутун Ўзбекистонда байрамларда салла ўраш илгаридан шартли одат бўлиб келган. Аммо Фарғонанинг айрим туманларида ва Хоразмда байрам бўлса-да, баъзи кишилар салла ўрнига дўппи ёки телпак кийган, холос. Саллани дўппи ёки кулоҳ устидан ўраганлар, ранги ва ўраш услуби билан салла бир оз фарқ қилган. Ҳозир уни, асосан, қариялар ва диндор кишилар, кўпинча, маъракаларда ва диний байрамларда ўраб чиқадилар.

Салла ўраш ўзбек аёлларининг қадимий бош кийими ҳисобланган. XIX аср охирларига келиб Самарқанд, Тошкент ва Андижонда бу одат қолиб кетган. Ҳозиргача баъзи ўзбекларда салла ўраган аёлларни қисман учратиш мумкин. Аёл салласи ўзаро бир оз фарқ қилган. Кўпчилик аёллар уни ўзига хос шаклдаги махсус бош кийими — *лачак* устидан ўраганлар. Хоразмликларнинг лачаги узун матодан ўралиб, кўкрак ва орқа томонини бекитиб турган. Тошкентликларда ҳам худди шу бичимда лачак кийилган. Самарқандликлар лачакни узунроқ матодан бир оз бошқача шаклда тикканлар. Жанубий Хоразм ўзбеклари саллани лачак киймасдан ўрама салла шаклида айлантириб, бир учини кўкрагига ташлаганлар. Одатда, илгари уйдан ташқарига чиқилса, аёллар салла устидан мурсак ёки учбурчак рўмол шаклида оқ ёки қизил ип матодан тикилган *чарчи* ёпиниб чиққанлар.

Эски одатга биноан саллани аёл биринчи фарзанд кўргандан сўнг ўрай бошлаган. Кейинги вақтларда она биринчи набира кўргач, салла ўраш одати пайдо бўлган. Салла ўраш махсус иримлар билан боғлиқ бўлиб қадимдан мавжуд. Ўзбек лачагига ўхшаш бош кийим *кимишек* номи билан қозоқ ва қорақалпоқларда ҳам маълум.

Аёлларнинг кўпчилиги кейинчалик анъанавий бош кийимидан воз кечиб, ҳар хил рангдаги ва турли материалдан

тўқилган рўмол ёпина бошладилар. Рўмол ўраш ёки ёпиниш ҳам турлича, ҳар ким қулайига қараб ёпинган. Фаслга қараб, катта, рангли, кўп гулли ипак, жун ёки тўқилган тивит рўмол кенг тарқалган. Ёши катта аёлларнинг оқ дока рўмол ўраш одати ҳозиргача сақланган. Ҳозирги даврда кўпчилик қизлар ва ёш аёллар бош яланг сочларини замонавий турмаклашга ўтганлар.

Илгари қизлар ва аёлларнинг соч ўрими жиддий фарқланган. Қизлар ва келинчақларда (бола туққанигача) қирқ ўрим соч, аёлларда икки ўрим соч қўйиш одат бўлган. Айрим жойларда қирқ ўрим сочли, онда-сонда икки ўримли ва жингалак сочли аёллар учрайди. Ҳозир кўпчилик аёлларнинг сочлари калта қирқилган, модага ўтилган. Эркаклар ҳам ҳозирги замонавий причёскага ўтган, баъзилари калта мўйлов қўйган, айниқса, шаҳар ёшларида бу одатлар кучлироқдир.

Анъанавий кийимларга хос тақинчоқ ва безаклар яқин даврларгача сақланиб келган. Илгари кўпчилик аёлларнинг бош ва уст кийимлари заргарлик зеб-зийнат буюмлари билан безатиларди. Кийим-кечақларнинг янгиланиши тақинчоқларнинг йўқолишига сабаб бўлган. XIX аср охириларигача аёллар учун заргарлар ишлаб чиқарган зеб-зийнат буюмлари жуда ҳам кўп ва ҳар хил бўлган. Масалан, Фарғона водийсида безак-ашёлар энг кўп тарқалган. Уларнинг ҳар бири бир неча шаклда махсус номга эга: бўйин ва кўкракка тақиладиганлардан *пайконча*, *арна жевак*, *зебгардон*, *нозигардон*, *тангажевак*, *тумор*, *бозванд*, *тилла туморча*, *бўйинтумор*, *кўкрактумор*, сочнинг икки томонига тақиб, икки елкага тушириб оладиган *заркокил*, орқага тақиладиган *танга чўлли*, пешонага тақиладиган *тилла баргак*, *тиллақош*, *жиға* ва ҳар хил *сочпопук* (пар сочпопук, найча сочпопук, панжара сочпопук, бекокил ва бешкокил, қуббали сочпопук ва ҳ.к.), қўлтиққа тақиладиган *қўлтиқ тумор* ва бурунга тақиладиган *аравак* ва *латива*. Исирға турлари ҳам кўп бўлган: *кана зира*, учкокилли ёки учоёқли *зира*, *зулукзира*, *кўзлик зира*, *ой балдоқ*, *фарғонача балдоқ*, *туркистон балдоқ*, *қашқар балдоқ*, *шалдироқ балдоқ*, *арава балдоқ* (юмалоқ шаклида), *анжир балдоқ* ва ҳоказо. Узук турларидан: *афғонча узук*, *кўзсиз узук*, *румча узук*, *айрибанд узук*, *шахонак*, *қуйма узук*, *ўрама узук*, *мис узук*, *тилла узук*, *ҳожжи узук*. Билагузук турлари: *сўқма билагузук*, *қўчқор шохли расмана узук*, *чоғроқ билагузук*,

илонбош билагузук, тугмали билагузук, бақабош билагузук, бодомча билагузук ва ҳоказо. Зеб-зийнатларни заргарлар ўйма усулда ясаган турли рангдаги тошлар: *маржон, шиша, садаф* кабилар билан безайдилар. Сурхондарё қишлоқларида кўкракка тақиладиган рангли майда мунчоқлардан тизилган безаклар кенг тарқалган. Кўп жойларда ипга тизилган маржон шодаси, Тошкентда майда дурдан ясалган *мунчоқ, маржон* ва шишадан ишланган *исирға, узук* ва *билагузук* тақиш одат бўлган. Кўйлак ёқасига ҳар хил *тўғнағичлар* осганлар. Ёш болаларга ҳам кўз тегмасин деб *қора мунчоқ* тақилган. Бухорода *олтин исирға* *шибирмак* япроқсимон шаклда катта ёқут кўзли марварид ёки дур билан безалган. Барча безаклар бой табақаларда тилла, кумуш ва қимматбаҳо тошлардан, камбағал табақаларда эса мис, жез ёки тилла суви берилган металллардан ясалган. Айниқса, *тиллақош, осмондўзи, тиллабаргак* ва бошқа зеб-зийнатлар жуда қимматбаҳо бўлган.

Аёллар орасида қадимдан ўзига пардоз бериш, атир сепиш, қош-кўзни безаш одат бўлган. Археологик қазилмаларда топилган ва миниатюраларда тасвирланган расмларда аёлларнинг пардоз қилганлари аниқ кўринадди. Ҳусни очиш, яна ҳам гўзал бўлиш мақсадида ўзбек аёллари орасида ўсма, хина, упа-элик суриш, ўзига зеб бериш, ойнага қараб гул суви билан пардозланиш одати кенг тарқалган. Халқ орасида тарқалган иборалардан бирида: „Онангни отанга бепардоз кўрсатма“, деб бежиз айтилмаган. Ҳозирги ўзбек аёллари замонавий нозик ва хушбўй упа-элик, помада, атир ва крем (суртма мой)ларнинг турли хилларидан зўр маҳорат билан фойдаланадилар.

Болалар кийими катталарникидан унча фарқ қилмаган. Аммо бола туғилиши билан унга кўйлак кийгизиш одатига биноан юмшоқ матодан кипта, кўйлакча, куртача тайёрланган. Бундай кўйлакни етти уйдан тўпланган матодан тикиб боланинг чилласи чиққунча кийгизиш шарт бўлган. Шунинг учун унга *чилла кўйлак* деб ном берилган. Болага кўз тегмасин, мард бўлсин деган ирим билан кўйлакни итга ёки қайроқтошга суркаганлар (ит кўйлак, қайроқ кўйлак шундан келиб чиққан). Бир ёшга етган болага тўғри бичим услубида тикилган кўйлак, иссиқ кийимдан қишда *гунпича* (тўнча, жамоча) тикиб кийгизганлар. Болага то уч-тўрт ёшга етгунча *этакча* ҳам тикилган. Қипчоқ, турк, сарт ёки қурама болаларнинг дўпписи шаклан фарқ қилган —

ҳаммасига тумор тақилган. Қиш пайтларида қалпоқ кийгизилган ёки чорсу, қийиқ ўралган. Кўп жойларда беш-олти ёшдан кейин ўғил-қиз кийимлари фарқлана бошлайди. Ўғил болалар учбурчак (Тошкент воҳаси) ёки ятак (Фарғона водийси), ёқали кўйлак кийганлар. Диний мактаб талабалари руҳонийлардек муллача ёки мусулмон кўйлак кийганлар. XX аср бошларида ёшлар орасида тик ёқали нўғай ёқа, бўғма ёқа кўйлак кийиш одати пайдо бўлган. Ҳозирги барча кийим-кечаклар, асосан, европача замонавий модалардан иборат бўлиб, қишки ва ёзги турлари билан фарқланади, холос.

Оёқ кийимлардан эркак ва аёллар киядиган анъанавий маҳси-калиш ҳозиргача сақланган. Илгари камбағаллар чармдан тикилган мукки оқ этик кийган, бой табақаларда юмшоқ теридан тикилган европача этик ва маҳси кийилган. Калиш (кавуш) ҳам кенг тарқалган, уни ўзини ёки маҳси билан кийганлар. Кейинчалик резина калиш пайдо бўлгач, эски калиш йўқолиб кетган, аммо айрим жойларда кексаларда ҳозир ҳам учрайди. Янги даврда аҳолининг барчаси замонавий фабрикаларда тикилган пойабзал кияди. Илгари жундан қўлда тўқилган пайпоқ (жўроб) бўлган, энди оммавий фабрика пайпоқлари кийилади. Лак берилган пойабзал эркак ва аёлларда мода бўлган. Фарғона водийсида рангли ип билан нақш берилган этик, паст пошнали рангли туфли кийиш одати яқин вақтларгача сақланган.

Пойабзал хиллари кўп бўлганлиги ва уларга эҳтиёж банд бўлганлиги туфайли, бу касб орасида меҳнат тақсимооти узоқ даврдан амалга оширилган. Ўтган асрнинг биринчи чорагигача пойабзал усталари орасида этикдўзлар, маҳсидўзлар, калишдўзлар айрим касб бўлиб ажралганлар. Улар маҳсус бирикма (цех)ларга бўлиниб, бозорларда ўз расталарига эга бўлганлар. Ҳозир Тошкентда ва айрим вилоятларда замонавий техника билан жиҳозланган пойабзал фабрикалари ишлаб турмоқда.

Ўзбек таомлари, пазандачилик ва меҳмоннавозлик

Ўзбеклар озиқ-овқатларининг турлари ва характери, бир томондан, ўлканинг табиий шароити ва ҳўжалик хусусиятлари таъсирида бўлса, иккинчи томондан, маҳаллий этник гуруҳлар маданиятининг ўзига хослиги билан белгиланган. Масалан, қадимий ўтроқ деҳқончилик ва

хунаrmандчилик билан шуғулланиб келган аҳоли таомлари ўтмишда ярим кўчманчи даштдан келган чорва аҳолисиникидан фарқ қилган. Айниқса, шаҳар ва катта қишлоқларда яшовчи аҳоли таомларининг турлари анча мураккабдир. Ўзбекистоннинг ғарбий ва жанубий қисмида яшовчи шаҳар аҳолисининг овқат турларига эроний халқлар таоми, шарқий қисмидаги шаҳар аҳолисининг овқат турларига Қашқар (уйғур) таомининг таъсири сезиларлидир. Собиқ Иттифоқ даврида эса ўзбек таомларининг турлари ҳар хил халқлар таомлари билан бойиган эди. Бу даврда илгари ишлатилмаган озиқ-овқат маҳсулотлари: картошка, қарам каби сабзавотлар, макарон, вермишель, рожки, консерва, кондитер маҳсулотлари миллий таомларнинг таркибий қисми бўлиб қолди. Ўзбек таомлари ичида қадимий даврлардан хамир овқатлар алоҳида ўринни эгаллайди. Хамирдан ҳар хил маҳсулот тайёрланади. Чунки хамир учун ишлатиладиган буғдой, арпа, маккажўхори, оқжўхори унлари аҳоли овқатининг асосини ташкил қилади ва улар организм учун зарур моддаларни сақлаб, тўйимли, қувватли ва мазали бўлади. Хамир маҳсулотларидан ёпиладиган нон ҳар бир ўзбек оиласининг бош озиғидир.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, узоқ даврлар давомида, асрлар оша шаклланиб келган ўзбек новвойлик санъати энг ҳурматли ва кенг тарқалган касблардандир. Кўп асрлик тажриба хамирдан кўпгина маҳсулотлар турларини кашф этишга олиб келган. Масалан, Самарқанднинг ўзидагина фақат нон маҳсулотларининг „*нони осийи*“, „*нони пўлати*“, „*нони заргарони*“, „*нони тафтон*“, „*нони обаки*“, „*нони кўлабоки*“, „*нони забони гав*“, „*нони тароқи*“, „*нони хаззин*“ каби кўпгина турлари бўлган.

Нон махсус тандир усталари ясаган ва зарур жойга ўрнатилган тандир ўчоқда ёпилади. Тандир (тандур), одатда, яхши ишланган махсус хом лойдан катта, таги йўқ хум шаклида ясалиб, тик ёки ёнбошлатиб лойдан урилган махсус супага, айрим жойларда текис ерга ўрнатилади. Ўрнатилишига қараб, тандирлар „*девор тандир*“ ёки „*ер тандир*“ деб номланади.

Ўзбек нонларининг турлари жуда кўп. Тандирга олов ёқилиб яхшилаб қиздирилади. Тандир тушгач, унинг деворига енглик кийган ҳолда рапида билан нон ёпиштириб пиширилади. Хонадонларда тайёрланадиган, энг кенг тарқалган ва оддий нон — оби нон, яъни уй нонидир. У

қуйидагича тайёрланади: дастлаб тоғорага хамиртуруш солиниб ийланади ва туз билан эритилади, сўнгра оз-оздан ун ва сув қўшилиб хамир қорилади. Хамир тоғорада яхшилаб муштлаб ийлангач, усти ёпиқ ҳолда покиза дастурхонга (матого) ўраб иссиқроқ жойга қўйилади. Хамир кўпчигач, супрага олиниб, урвоққа аралаштирилиб, зувалачаларга бўлинади. Сўнгра зуваладан тахтача ёки супра устида нон ясалиб, унинг бетига баъзан кунжут ёки седана сепилиб, чакич урилади. Тандирга ёпишдан олдин ясалган ҳар бир нон рапидага қўйилиб, орқаси ҳўлланиб, аста-секин тандир деворига ёпиштирилади. Тандир нонга тўлгач, тандирдаги чўғни ўртага тортиб, буғ ҳосил қилиш учун ёпилган ноннинг юзига сув сепилади. Кунжутли ва седанали нон, кўпинча, тўй-маъракаларда ёки бозорга атаб ёпилади.

Оби нон сингари пишириладиган гўштли ёки жиззали нон ҳам кенг тарқалган. Маълум вақт давомида кўпчиган хамир супрага ёйилиб, туз намаги маромида бўлган, майда қилиб тўғралган гўшт, карт думба, қизил қалампир ёйма хамирнинг устига солинади. Хамир ўралиб, ундан зувалачалар ясалади ва одатдагидек нон ясаб тандирда пиширилади. Айрим жойларда майдаланган гўшт ёйилган хамир орасига „рулет“ шаклида ўраб, ўралган хамирдан пичоқ билан зувалалар кесиб, нон ясалади. Ноннинг юзига чакич (хоразмча „тикач“) уриб, тандирга ёпилади.

Илгари деҳқонларнинг сеvimли нони бўлган зоғорани баъзан камбағал нони деб атаганлар. Зоғора нонни маккажўхори ёки оқ жўхори унидан, баъзан ошқовоқ сувига хамир қориб, зувала ясаб, тандирга ёпиб нон пиширганлар. Ҳар зоғора зуваласини ёйиб, ўртасини кўрсаткич бармоқ билан бир-икки см га чуқурлаштирилган. Урвоқ учун буғдой уни ишлатилган. Ҳозир зоғора нон деярли йўқолиб кетган. Буғдой етмаганлигидан ўтмишда камбағал оилалар жўхори, арпа ёки тарик унидан ҳам нон ёпиб еганлар.

Ҳозиргача сеvimли нон турларидан патир жуда кенг тарқалган ва меҳмон дастурхонига қўйиш одат бўлган. Патир сутда туз ва хамиртурушни ивитгач, эритилган қўй ёғи ёки сариеғ қўшиб қорилади. Хамир бир оз тиндириб қўйилгач, оби нонникига нисбатан йирикроқ зувала узилади. Зувалалардан нон ясалиб, юзига чакич урилади ва тандирга ёпилади. Патир Фарғона водийси ва Тошкентда ўртача доирасимон, Хоразмда катта юпқа доира шаклида катта рапидага ёйилиб тандирга ёпилган. Қашқари патир тўғралган

пиёз аралаштирилган хамирдан ясалиб, юзига қатиқ суртилади ва рапидага ёйиб тандирга ёпилади.

Ўзбеклар орасида яна гижда нон, қўшалоқ ширмой, ёғлик кулча, кўмач каби нонлар ҳам пиширилган. Жанубий Ўзбекистондаги ва Тожикистондаги ўзбеклар товада ёки қизитилган тошда нон пишириб еганлар. Улар хамиртурушни иссиқ сутда ивитиб, эритилган қўй ёғи, сариеғ, майдаланган жизза аралаш кулчани тандирда, товада ёки қозонда пиширганлар. Кўмач ҳам шу тарзда қозон ёки товада пиширилган. Ўзбек нонлари юпқа-қалинлиги, доирасининг катта-кичиклиги ва ҳажми билан фарқ қилган. Айниқса, Хоразмнинг катта доирасимон сутли юпқа нонлари ёқимли таъми билан ажралиб туради. Қозонда пишириладиган ёғли, мазали қатлама нон ҳам кўп ерда тарқалган. Қатлама бир неча хилда бўлиб, уни ўқлов билан нафисроқ қилиб ёйиб, юзига эритилган қўй ёғи, сариеғ, маскаёғ ёки қаймоқ суртиб, ёйма ўқловга ўраб, узунасига кесилади ҳамда пичоқ билан бир неча қаватли тасмалар ҳосил қилинади. Тасмалар гилдирак қилиб ўралиб, ўқлов билан нозик қилиб ёйилади, кейин товада пиширилади.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоқда новвойлик билан шуғулланувчилар бор. Катта шаҳарларда махсус новвойхоналар доимо ишлаб турган. Айрим дўкончилар бир неча тандирли ва ёлланма усталардан иборат новвойхоналарга эга бўлиб, ўз маҳсулотларини шу ерда ёки бозорга чиқариб сотганлар. Катта новвойхоналарда нонни эркаклар ёпган, уй шароитида аёллар ёпиб, эркаклар бозорга олиб чиқиб сотганлар. Ҳозирги вақтда хусусий новвойхоналардан ташқари катта-кичик нон заводлари ҳам мавжуд. Улар жамоаси нафақат миллий нонлар, турли хилдаги нон маҳсулотларини тайёрлайдилар.

Ўзбекларда нон азозил азалдан қадрланиб, эъзозланиб келади. Нонга ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлиш болаларга ёшликдан ўргатилади, уларга ноннинг ушоғини ердан йиғиб олиш, уни эъзозлаш ва оёқости қилмаслик зарурлиги ўқтирилади. Дастурхон теварагида тўпланганда нонни оила бошлиғи ёки уй эгаси ушатган. Илгирлари ҳатто нонга қасамёд қилганлар.

Миллий таомлар ниҳоятда бой ва ранг-баранг, уларнинг асосини гўшт ташкил қилади. Ўзбеклар қадимдан қўй гўштини кўпроқ истеъмол қилиб келганлар, айрим жойларда (Хоразм), асосан, мол гўшти, қисман от гўштини (Тошкент

воҳасида қазӣ ва бешбармоқ пиширганда) истеъмол қилиш одат бўлган. Хоразмликларда парранда гўшти ва балиқдан турли таомлар пиширилган.

Мол сўйиш, гўшт чопиш билан махсус кишилар — *қас-соблар* шуғулланган. Ўзбекларда „чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин“, деган мақол бежиз айтилмаган. Озиқ-овқат қасбидаги ҳунаромандлар ичида энг кўпи ҳам қассоблар бўлган. Қассобларнинг дўконлари барча катта-кичик бозорларнинг махсус расталарида, ҳар бир қишлоқ ва маҳаллаларда харидорларга яқин ерда жойлашган. Илгари нафақат қишлоқларда, балки шаҳарлардаги кўп хўжаликларда ҳам махсус молхона бўлиб, унда доимо шароитига қараб бир неча қўй ва мол сақланган. Шаҳарларда махсус хашак бозорлари бўлган.

Албатта, оила қанча бой бўлса, унинг қўй-моли кўп бўлган. Камбағал оилалар, коранда ва мардикорлар гўштли овқатни кам истеъмол қилганлар. Халқ ижоди ва бошқа тарихий манбаларга қараганда, айрим қашшоқ оилалар ҳафталаб гўшт истеъмол қилмаганлар. Аммо асрлар давомида шаклланиб келган чорвадор хўжаликларнинг мавжудлиги ўзбекларда гўшт маҳсулотларининг қадимдан мўл-кўл бўлганлигидан дарак беради. Шунинг учун эски одат бўйича ҳурматли меҳмон келганда қўй сўйиш қадимдан сақланиб келган. Шу асосда ҳар бир оила имкони борича бир неча қўй сақлашни одат қилган. Оилавий-маиший турмушдаги аъёналарга биноан тўй-маъракаларда қўй-қўчқор ҳадя қилиш асрий одатлардан ҳисобланади. Афсуски, совет давридаги ижтимоий мулкни ўрнатиш сиёсати ўзбек таомларининг энг асосий таркиби ҳисобланган гўштни оилаларда мол боқиб етказиш одатидан чеклаб маҳрум қилган эди. Оқибатда, аҳолини ўша вақтда гўшт ва гўшт маҳсулотлари билан таъминлаш муаммо бўлиб қолганди. Республика мустақилликка эришиши билан мазкур ижобий аъёналаримиз қайта тикланишига имконият туғилди.

Ҳозиргача эски одат бўйича маҳаллаларда, айниқса, яйловларда ва қишлоқларда янги сўйилган гўштни истеъмол қилишни афзал кўрадилар. Шунинг учун кўп хўжаликларда мол сақлабгина қолмай, бир неча оила бирикиб, вақти-вақти билан бозордан қўй-мол харид қилиб, сўйиб, бўлишиб олиш одати ҳам сақланган. Илгари совитгичлар бўлмаганлиги туфайли маҳаллий аҳоли гўштни сақлаш усуллари билан билган. Янги гўшт бузилмаслиги учун уни мол ёғи

ёки сариёгда қовуриб, махсус идишларда, сопол идиш ва хумларда сақлаганлар. Илгари, айниқса, ярим кўчманчи бўлган ўзбекларда узоқ сақлашга мўлжалланган қовурдоқдан ташқари қазии-қарта, қурт каби таомлар аҳолии орасида кенг тарқалган. Қовурдоқни қуюқ ва суюқ таомларга қўшиб истеъмол қилиш мумкин бўлган.

Қазии-қарта от гўштидан махсус усулда зўр маҳорат билан тайёрланади. Масалан, қазии тайёрлаш учун семиз от гўштининг маълум қисмлари: ёғли қисми, гўшти, қартаси, биқинининг бесуюк қисмлари ва сонининг юмшоқ жойлари ишлатилади. Қазига (ва умуман, истеъмолга) ҳар қандай от ҳам яроқли бўлавермайди. Сўйиладиган от ёш бўлиши ҳамда маълум вақтгача ишлатилмай боқилиб туриши зарур. Қазии от гўштини тилишлаб тоғорага солиб туз, мурч ва зира билан мижғилаб, кейин махсус тайёрланган от ичагига бир ёғ, бир гўшт қилиб тўлдириб тайёрланади. Уни яхна ҳолида, иссиғида ейиш мумкин. У палов, норин каби овқатларга қўшиб ҳам истеъмол қилинади. Қазии жуда кучли овқат бўлганлигидан уни, асосан, куз, қиш фаслларида ейиш тавсия қилинади.

Қадимги чорвадор ўзбекларда меҳмон келганда қўй сўйилса дастлаб унга гўшти, жигар, ўпка-буйракларидан озроқ ёгда (жизза билан) қовуриб берадилар. Кейин шўрва осилиб, гўшти айрим лаганда дастурхонга тортилади. Жанубий Ўзбекистонда Дашти қипчоқ ўзбекларининг бир қисмида ҳозиргача меҳмонга қўйнинг калласи, оёқ ва ичак-чавоқларини пишириб олдиға қўядилар. Уларда „тандир барра“, „яхна барра“, „барра гўшт“, „қўмма қорин“, „ҳасип“ каби қадимий таомлар ҳам меҳмон олдиға тортилган. Айниқса, ҳасип турлари кўп бўлган ва у ҳозиргача Ўзбекистоннинг жанубида ва, айниқса, Тошкент аҳолиси орасида энг севимли таомлар қаторига киради. Ҳасип қўй ва молнинг ёғли ичагини илиқ сувда яхшилаб тозалаб, ичига лаҳм қўй ёки мол гўштиға қора жигар, буйрак, бир парча ўпка ва думба билан майдалаб тўғралган пиёз ва зираворлар ҳамда гуруч ёки оқшоқ аралашмасидан мижғиб, қийма қилиб тиқилади ва каллапача пиширилган қозондаги шўрвада пиширилади. У пишгач, қозондан олиб совитилади ва паррак-паррак қилиб кесилиб, яхна таом сифатида дастурхонга тортилади. Ҳасипни иссиғида ҳам истеъмол қилиш мумкин, унинг шўрваси ҳам иссиқ овқат сифатида, пиёз билан косаларда тортилади. Қўй ичагига яхшилаб ийланган тухум

билан гуруч солиб пиширилган „тухум ҳасип“, махсус усулда тайёрланган „димлама ҳасип“, ивитилган гуруч билан қора жигар аралашмасидан пиширилган „гуруч ҳасип“лар ҳозиргача севиб истеъмол қилинади.

Тўқайлар, шоликор ва буғдойзор ерлар кўп бўлган пайтларда ўзбек элида турли паррандалар, қуш ва ҳайвонлар ҳам жуда кўп бўлган. Ўша пайтларда овчилик ҳам хўжаликка озуқа етказиб, қўшимча даромад келтирган. Айниқса, катта дарё ва қўл соҳилларида, тоғли ва тўқайли жойларда *ёввойи ўрдак, чуррак, каптар, қарқара, қашқалдоқ, тустовуқ* (қирғовул), *каклик, чил, бедана* каби парранда гўштидан турли таомлар, *қуён, тоғ эчкиси, архар, жайрон, сайгоқ* каби илвасинлардан ҳам қайнатма ва қовурма таомлар пиширилганлар. Дарё ва қўл бўйида яшовчи аҳоли, айниқса хоразмликлар жуда ҳам балиқхўр бўлган. Хоразм бозорларида ҳозиргача махсус балиқ пиширувчи пазандалар катта қозонларда балиқ қовуриб савдо қиладилар. Бу ерда *бакра, лаққа, сазан, севрюга* каби балиқ турларидан сихда кабоб ҳам пиширилганлар. Тоғлик ўзбеклар *каклик кабоби*, водийда *бедана кабоби* пиширишга уста бўлганлар.

Умуман, ўзбеклар қадимдан турли хилда кабоб пиширишни билганлар. Масалан, ҳозиргача *қозон кабоб, сих кабоб, қийма кабоб, чўпон кабоб, ҳасип кабоб, булама кабоб, тандир кабоб, чарви кабоб, жигар кабоб* кабилар халқ орасидаги миллий таомлар ҳисобланади. Гўштилик овқатлардан яна ҳар хил қовурма таомлар ҳам кенг тарқалган. Айниқса, турли сабзавот билан пишириладиган *дармон қовурма, каклик қовурма, бедана қовурма, қовурма гўшт, қовурма жигар, тухум қовурма, шолғом қовурма, гўштнут, бийрон* турлари ўзбек таомларининг нақадар бой эканлигидан дарак беради.

Суюқ овқатларнинг турлари ҳам жуда кўп бўлган. Ўзбекларда суюқ овқатлар қовурма ёки қайнатма қилиб пиширилади. Буларни асли гўшт, суякдан, айрим жойларда (Хоразм ва Қорақалпоғистонда) балиқдан, баъзан фақат сабзавотнинг ўзидан ҳам пиширадилар. Миллий суюқ овқат тайёрлашда пиёз, сабзи, шолғом, ошқовоқ (кади), кейинги пайтларда картошка, помидор, карам, булғор қалампири, бақлажон кабилардан фойдаланилади. Булардан ташқари, суюқ овқат гуруч, мош, ловия, нўхат, маккажўхори, оқ жўхори каби донлардан, буғдой ва жўхори уни хамиридан, яқиндан бери макарон, вермишель, рожки кабилардан пиширилади. Ўзбеклар тайёрлайдиган суюқ

ошларнинг аксарияти қўшни туркман, қозоқ ва қирғизлардагидек оддий қуруқ гўшдан пиширилган шўрвадан фарқ қилиб, хилма-хил масаллиғни бир-бирига аралаштириб ош-қўқлар, дориворлар қўшиб хушхўр қилиб тайёрланади. Сутли суюқ овқатлардан ташқари ҳамма суюқ ошларда, айниқса, Фарғона водийсида, асосан, бутун ёки туйилган қизил қалампир ва мурч, зарчава, зира, зирк каби зираворлар, ош-қўқлардан кашнич, райхон, жамбил ишлатилади, кейинги вақтларда шивит, дафна япроғи (лавр), петрушка, томат кабилар ишлатилмоқда.

Ўзбекларнинг энг сеvimли суюқ ошларидан ҳар хил шўрва ва мастава бутун Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалган. Айниқса, қўй гўшtidан серпиёзли, арчилган сабзи, тўғралган помидор ҳамда картошка солиб пиширилган қайнатма шўрва тўй-маъракаларда, меҳмон келганда кўпроқ пиширилади. Масаллиғи анча бой, аммо гуруч солиб жазли ёки жазсиз қилиб тайёрланадиган маставани жуда севиб истеъмол қиладилар. Мастава тайёрлаш палов пишириш усулига ўхшаганлиги учун бу таомни ўзбеклар „суюқ палов“ ёки „суюқ ош“ деб ҳам атайдилар. Анъанавий суюқ таомлардан жазсиз пишириладиган нўхат шўрва, шолғом шўрва, калла шўрва, дармон шўрва, мастава, угра, мошхўрда, умоч оши, гўжа, ёрма, ловия оши каби миллий таомлар нақадар бой ва лаззатли эканлигини исботлайди.

Ҳозир унутилган „гўжа оши“, „атала“, „умоч“, „қорақурум“ ва „лиёва“лар масаллиғи нисбатан камчил бўлганлиги туфайли „камбағалнинг овқати“ деб ном олган. Бундай суюқ овқатлар қаторига „қатиқли гўжа оши“, „ширхўрда“, „ширқовоқ“, сигирнинг ийинди сутидан тайёрланадиган „ўғиз оши“ ёки сузма, қурт ва сариеғ қўшиб пишириладиган „қуртоба“ каби овқатларни киритиш мумкин.

Ўзбек суюқ таомларининг турлари кейинги даврда бошқа халқларнинг таомлари ҳисобига яна ҳам бойиди. Славян халқларидан ўрганилган бир неча хил „карамли шўрвалар“ (боршч, шчи), булғор қалампирини ёки карам билан пишириладиган „дўлмали шўрва“, грузинча саримсоқли қайнатма маставага ўхшаш харчо, қозоқча бешбармоқ, уйғурча лағмон, шима ва манти, кулчатой, макарон шўрва, вермишель шўрва, помидор шўрва, сўк оши кабилар миллий ўзбек таомлари қаторида сингиб кетган.

Суюқ ошлар ичида сутли ва қатиқли таомлар ҳам диққатга сазовордир. Масалан, суюқ овқатлардан ширхўрда,

ширқовоқ, сутли ўпка оши, угра оши, сўк оши, буғдой оши, ўғиз оши, думбул, сутли атала ва мошхўрда маромига етказиб тайёрланса, суйиб истеъмол қилинадиган таомлардандир. Кўп таомлар қатиқ билан истеъмол қилинади, шулардан қатиқли хўрда, гўжа оши, мошхўрда, шолғом хўрда, чалоп, шопирма қоқурум, сиқмон илгаридан истеъмол қилиб келинган. Сут маҳсулотларидан ҳозиргача кенг тарқалгани қаймоқ, сариеғ, маскаёғ, қурт, сузма, широбча, айрон, қимиз кабилар чорвачилик хўжалигининг ривожланганлиги туфайли миллий таомларнинг турларини бойитиб келган.

Қадимий деҳқончилик билан шуғулланиб келган ўзбеклар орасида хамир таомлар алоҳида ўринни эгаллайди. Узоқ даврлардан бери Хитой билан алоқалари кучли бўлган ўзбекларнинг миллий таомини анча бойитган хитойча хамир овқатлардан манти ва лағмон бутун Ўрта Осиёда энг сеvimли овқатлардан бўлиб қолди. „Манти“ сўзи асли хитойча сўз бўлиб (*ман*—хамир, *ту*—юмалоқ) „юмалоқ хамир“ деган маънони билдиради. „Лағмон“ сўзи „узун хамир“ деб таржима қилинади. Хамир нафис қилиб ёйилиб, угра кесилади ва шўр сувда пишириб олиниб, икки-уч марта совуқ сувда чайқалади. Алоҳида қозонда гўшт, турп, сабзи, лавлаги ва карам қовурилиб қайла тайёрланади. Лағмон қайла тайёр бўлгач, угра иссиқ сувга бир чайиб олиниб, лаганга ёки косага бир қават қайла, бир қават угра солиб дастурхонга тортилади. Чўзма лағмоннинг тайёрланиш жараёни ўзгача.

Чўзма лағмон хамири тухум солиб қаттиқроқ қилиб қорилади. Хамир бир оз тиндириб қўйилгач, ёғ билан ийланиб бир неча қайта чўзилади. Шўр сувда пишириб, совуқ сувда яхшилаб чайилади. Семиз қўй гўшти пиёз билан яхшилаб қовурилиб, унга қизил булғор қалампири, озроқ помидор, саримсоқ пиёз, жандуқ, арпабодиён уруғи, туз зираворлар ва оз миқдорда сув солиб қайла тайёрланади. Қайла тайёр бўлгач, чўзиб пиширилган хамир қайноқ сувда чайиб олиниб, косага солинади ва устига қайла сузиб дастурхонга тортилади.

Ўзбекларда манти турлари бир нечта: гўшт қиймаси ва пиёз билан бир бўлак думба солиб тугилган ва мантиқозонда димлаб пишириладиган *оддий манти*, *коваток манти*, *қовурма манти*, *ошқовоқ манти*, *палов манти*, *тухум қўшиб тайёрланадиган сув манти*, *картошка манти*. Чучваранинг ҳам турлари хилма-хил; анъанавий қийма ва пиёз-

дан пишириладиган *чучвара*дан ташқари *кўк чучвара*, Бухоро ва Хоразмча пишириладиган *тухум* (юмurtқа) *барак* се-вимли овқатлардан. Манти сингари таомлар ичида кенг тарқалган *сомса* ҳам сеvimли овқатлардан ҳисобланади. У ҳам бир неча турли: *гўштли сомса*, *қовоқ сомса*, *кўк сомса* ва ҳоказо. *Тандир сомса* ҳам энг мазали овқатлардан бири.

Хоразмда сеvimб истеъмол қилинадиган варақи шаклидаги хамирга *гўштли қийма солиб тайёрланадиган гумма*, *ушоқ барак*, *гўкгумма*, *қайиш курдик*, *жугари курдик* каби хамир таомлар мавжуд. Ўзига хос хамир овқатлардан *шивит оши*, *чўп оши* (тўппа), *ун* (угра) *оши* кабилар енгил таомлардан. *Қайиш ош*, *кулчатой* (шилпилдоқ), *норин*, „*ҳўкиз тили*“, *хунон* каби таомлар ҳам ўзбек таомларининг бойлигидан далолат беради.

Ўзбек қуюқ овқатларини асли қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: жазлаб пишириладиган (палов ва шовлалар), қовуриб пишириладиган (қовурмалар, кабоблар, қисман Фарғона водийсида ва Тошкентда пишириладиган паловлар), буғлаб тайёрланадиган (манти, хунон, ажабсанда ва ҳоказолар), димлаб пишириладиган (димлама ошқовоқ, димлама балиқ, қозон кабоб) ва ҳоказо.

Ўзбек таомларининг энг олийси, *палов* ҳисобланади. Ҳеч бир тўй-томоша, меҳмондорчилик паловсиз бўлмайди. Палов қуюқ таомларга киради. Палов ҳар бир вилоятда, баъзан айрим туманларда ўзига хос услубда тайёрланади. Масалан, Андижон паловидан Самарқандда пишириладиган палов фарқ қилади. Тошкентники ёки Фарғонаники Бухоро ёки Хоразмникига қараганда ўзгача қилиб тайёрланади. Ёнма-ён иккита туман — Хива билан Хонқа паловлари бири-бирига ўхшамайди. Паловлар, асосан, пиширилиш усулининг хилма-хиллиги ва ишлатиладиган масаллиғининг тури ва ҳажмига, тайёр бўлган таомнинг кўриниши ва мазаси (таъми)га қараб ўзаро фарқ қилади. Шундай бўлса-да, барча турдаги паловларни пиширишда умумий қоида ва муҳим уч шарт мавжуд: а) ёғ доғлаш; б) зирвакни пишириш; г) гуруч солиш. Шулардан энг муҳими зирвакни пишириш, яъни гўшти сабзи-пиёзга қўшиб қовуришдир. Олов ёқиш ва сув меъёрини билиш ҳам муҳимдир. Азалдан шоликор ҳисобланган Наманган, Андижон, Тошкент шаҳарлари атрофларидаги, Амударё, Сирдарё ва Зарафшон бўйларидаги туманларда палов пиширишнинг юзлаб усуллари ва хиллари мавжуд бўлган. Шулардан энг қадимийси *софа-*

ки палов, ошқовоқ палов, тўнтарма палов, сузма паловлардир. Шу билан бирга, ўзбекларда йил фаслига қараб ҳам айрим паловлар фарқланади. Масалан, айрим маълумотларга қараганда, қиш фаслида *пўстдумбали палов*, *қазили паловларни*, ёз ва баҳорда *коватокли палов*, *саримсоқли паловларни*, кузда эса *беҳили палов*, *ошқовоқли палов* кибиларни кўпроқ пишириш одат бўлган.

Машҳур фарғонача палов (қовурма палов) қуйидагича тайёрланади: асосан қўй ёғи, бўлмаса, омихта ёғлар (пахта, зиғир, кунжут, кунгабоқар мойлари) ёки сариеғ (от, мол, эчки ва бошқа ҳайвон ёғлари) яхшилаб доғланиб, лўнда-лўнда тўғралган гўшт қозонга солинади. Гўшт яхши қовурилгач, паррак қилиб тўғралган сабзи солиниб, жигар ранг бўлгунча қовурилади ва унга сув солинади. Қайнатилган зирвакка ҳар хил зираворлар ва қизил қалампир солиб бир оз пиширилгач, тозаланган гуруч ювилиб қозонга бир текис қилиб солинади, кейин устига меъёрига қараб сув қуйилади. Гуруч сувни тортмасдан ошнинг тузи ростланиб, суви тортилгандан сўнг капгир билан ағдариб, ўртаси ўйилиб, бир неча ерига таёқча суқилиб, бир оз буғлангач ош дамга қўйилади. Дамлаш жараёни гуручнинг миқдорига ва сифатига қараб ярим соатгача давом этади. Энг муҳими сув миқдорини ва оловни ёқиш даражасини билиш зарур. Олов ёғ доғланганда ўртача, зирвак қовурганда баланд, зирвакка сув қуйганда паст, гуруч солиниб сув қуйилганда яна баланд бўлиб, дамга қўйганда олов тўхтатилиб бир оз чўғ қолдирилади. Палов тайёр бўлгач, уни яхшилаб аралаштириб катта чинни ёки сопол лаганга уйиб сузилади, устига суякли гўштлар жойлаштирилиб, дастурхонга тортилади.

Ивитма ва пўстдумба паловлар ҳам фарғонача услубда қовурилиб пиширилади. Аммо ивитма ошга сув камроқ солинади. Бухоро ва Хоразмда тайёрланадиган майиз палов пиёз ва сабзиси кўп қовурилмасдан бир-икки марта айлан-тириб, устидан сув қуйиб қайнатилади. Зирваги тайёр бўлгач, оқ ёки қора майизнинг чўпини териб, илиқ сувда яхшилаб ювиб қозонга солинади. Гуруч ҳам илиқ сувда туз қўшиб ювиб қозонга солинади. Сув „қовурма палов“га нисбатан камроқ солинади. Шу тарзда баҳор ва илк ёзда пишириладиган коваток палов тайёрланади. Ток оши „қовурма палов“ усулида тайёрланиб пишгач, яхшилаб аралаштирилади ва лаганга уйиб сузилади. Коваток сузилган палов-

нинг бетига қўйилиб дастурхонга тортилади. Хоразмда сариёғга товуқ гўшти билан димлама тарзида, яъни сабзи-пиёзни қовурмасдан қайнатиб, гуруч солиб пишириладиган *Хива палови* севимли таомлардан биридир. *Тустовуқ* (сулгин) ва *бедана палови* ҳам шу тарзда пиширилади. Хоразмда қўй ёки молнинг қорни ҳамда йўғон ичаги солиб пишириладиган *қорин палов* ўзига хос мазали таомлардан ҳисобланади.

Турли туманларда тайёрланадиган *қазили палов*, *беҳили палов*, *самарқандча софаки палов*, *тўғрама палов*, *қийма палов*, *хоразмча сузмали палов*, *зарча палов*, *тўнтарма палов* ва ҳоказолар ўзига хос таъми ва мазаси билан ўзаро ажралиб туради. Ҳатто катта қозонларда дамланадиган тўй паловлари ҳам ҳар бир вилоятда турлича пиширилади.

Ўзбек таомлари ичида паловдан кейин энг кўп тарқалган ва севимли овқат шовла ва ҳар хил бўтқалардир. Шовла, ҳатто, паловнинг укаси деб ҳам айтилади. Уни пишириш усули ва масаллиғи (асосан, ҳажмини эътиборга олмаганда) паловга тўғри келади. Шовла пишириш учун гўшт лўнда-лўнда қилиб кесилади, сабзи сомонга ўхшаб майда тўғралади, пиёз эса паррак қилиб тўғралади. Барча масаллиқ палов пиширгандек қовурилади ёки димланади, нисбатан кўпроқ сув қуйилиб, туз ва зираворлар солиб бир оз қайнатилади. Зирвак таъми ростлангандан кейин ювиб тайёрланган гуруч солинади ва тез-тез ковлаб пиширилади. Таом суви тортилиб тайёр бўлгач, уни оловдан олиб қопқоғи (тувоғи) ёпилган ҳолда дамга қўйилади. Сўнгра қозон очилиб, лаганга ёйиб, текис қилиб сузилади ва дастурхонга тортилади. Шовла ҳам унга солинадиган масаллиғи ва пишириш усулига қараб бир неча турга эга: *қовурма шовла*, *ичак шовла*, *ловия шовла*, *ўрикли* (туршакли) *шовла* ва ҳоказо.

Қадимий ўзбек таомларидан қуюқ овқатларга кирадиган *мошкичири* ҳам севиб истеъмол қилинади. Лўнда гўшт, пиёз аралаш ёгда қовурилган жазга сув қуйиб, ювилган мошни солиб, очилгунча паст оловда қайнатилади. Қайнаш жараёнида унга туз, зираворлар солинади. Бирор соат қайнагандан сўнг тозалаб ювилган гуруч солинади. Оловни баландлатиб, гуруч пишгунча ковлаб турилади. Гуруч пишгач, бир оз дам едириб лаганга ёки косаларга сузилади. Қиймали мошкичири ҳам шу тарзда пиширилади. Гўштсиз ва сабзисиз тайёрланадиган қатиқли мошкичири ҳам ўзига хос таом ҳисобланади.

Узоқ даврлардан бери шаҳар ва қишлоқ аҳолиси орасида турли хилдаги бўтқалар вақт ва имкониятга қараб, тайёрланадиган кундалик овқатларга киради. Шулардан кўпчилиги ҳозиргача сақланган: *ҳалим, гўжа бўтқа, сўк бўтқа, мохора, мошхўрда, нўхатшўрак, сут билан пишириладиган ширгуруч, кади гуруч, хоразмча қайлали гуруч (сут гуруч)*.

Ўзбек дастурхони ҳамиша ранг-баранг бўлган. Унда ҳар хил яхна таомлар, қаймоқ, турли мева-чевалар, мураббо ва бошқа ширинликлар, қовун-тарвузлар ва, албатта, иссиқ нон ҳамда патир бўлади. Дастурхонга тортиладиган яхна овқатлардан қазӣ, норин, яхна гўшт, ҳар хил барра, кўмма қорин, ҳасип турлари, сутли ўпка, товуқ гўшти, пўстдумба ўрамаси, думба-жигар, сузма, пишлоқ, баъзи консервали таомлар ва ширинликлардир. Ўзбек дастурхони даставвал турли ширинлик ва қандолатлар билан ажойиб қилиб безатилади. Ҳар хил мураббolar, қиём, шинни, новвот, ҳолва, қанд, байрамларда нишолда, ҳолвайтар, Наврўзда сумалак ва ҳозирги даврда яратилган турли конфет ва бошқа ширинликлар дастурхонни безайди. Булардан ташқари, эда барча хилдаги тоза мева-чевалар (узум, олма, шафтоли, анжир, хурмо, нок ва ҳоказолар) ва қуритилган мевалар (туршак, писта, бодом, жийда, қовун қоқи, ёнғоқ кабилар) ҳам дастурхонни очадиган неъматлардир.

Ўзбекча ширинлик ва қандолатларнинг хили ниҳоятда кўп. Маҳаллий қандолатчи усталар бир вақтлар тайёрлаган „Шарқ ширинликлари“ дунёга машҳур бўлган. Ўзбек пазандачилигида зўр маҳорат билан махсус усталар томонидан пишириладиган ажойиб қандолатлардан „оби новвот“, „печак қанд“, „пашмак“, „лавз ҳолва“, „кунжутли ҳолва“, „писта-бодом ҳолва“, „тахин ҳолва“, „бодроқ ҳолва“ кабилар энг қадимий ширинликлар ҳисобланади. Қандолатчилар мазкур маҳсулотларни тайёрлашда „букман“, „гулқанд“, „янтоқ қиёми“ каби қадимий кўрсатмалардан фойдаланиб келмоқдалар. Масалан, қиём тайёрлаш учун қандолатчи асосий хом ашё сифатида қанд (шакар)нигина эмас, балки мева ва айрим ўсимликлардаги ширани ҳам ишлата билган. Бундай муҳим хом ашёлардан бири Ўрта Осиёда жуда кўп учрайдиган янтоқдир. Ёзнинг иссиқ кунларида янтоқнинг барг ва пояларида марғиш тусли ёпишқoқ суюқлик пайдо бўлади, кечқурун ҳавонинг ҳарорати пасайгач, ўша модда қотиб кўкнор доначаларига айланиб қолади. Ана шу «янтоқ қанди» доначалари осонгина тўкилади. Қиём тайёрлашда олдин у

аралашиб қолган барг ва шохчалардан элаб тозаланади. Бу ишларнинг ҳаммаси августнинг охири — сентябрнинг бошларида эрта саҳарда, асосан ҳаво ҳарорати бир оз пасайган пайтда бажарилади. Янтоқ қиёми ҳам эрталаб, яъни янтоқ қанд тўплагандан сўнг қайнатилади, акс ҳолда дончалари эриб бугланиб кетиши мумкин. Шуниси ҳам муҳимки, қандолатчиларнинг таърифича, янтоқ қанди шифобахш хусусиятга эга. „Букман“ ҳам шундай сифатли. У кузда соғилган қўй ёки эчки сутига новвот толқони аралаштириб тайёрланади. Маълумки, куз фаслида ўтлар яхши пишган бўлади ва бу пайтдаги сут, айниқса эчки сути ғоят шифобахш бўлади. Шунинг учун „букман“ни ёш болаларга едириш тавсия қилинади. Ёнғоқ ва майиздан тайёрланадиган «янчмиш ҳолва» калорияли ширинлик бўлиб, ўзига хос лаззатли, чой билан истеъмол қилинади. „Гулқанд“ эса атиргул япроқларига шакар сепиб офтобда тайёрланадиган ширинлик бўлиб, унинг таркибида эфир мойлари, глюкоза, қанд ва бошқа фойдали моддалар мавжуд.

Қадимий деҳқончилик билан шуғулланиб келган ўтроқ ўзбеклар ниҳоятда бой ва хилма-хил мураббolar тайёрлашни билганлар. Мураббони барча данакли ва уруғли мевалардан, полиз экинлари маҳсулотларидан ўзига хос усулда пиширганлар. Яхши мураббо тайёрлаш учун, аввало, қиёмни қандай пиширишни аниқлаб олиш зарур. Қиёмни лycopчaгa томизиб кўриш йўли билан, қиёмнинг кўпигига ёки пиширилдиган меванинг ранги тиниқлигига қараб бир томчи қиёмни совуқ сувли пиёлага томизиб кўриш орқали унинг пишган ёки пишмаганлигини аниқланган. Ўзбек элида боғдорчилик ва узумчилик ривожланганлиги туфайли, ҳар хил мева турларидан мураббolar пиширилган. Масалан, анжир, олча ва олхўридан, беҳи, ўрик, олма, нок, шафтоли ва узумдан гилос ва ёнғоқдан, полиз экинларидан қовун ва тарвуздан ўзига хос хушбўй ва муаттар ҳидли мураббolar тайёрлаш санъати ҳозиргача сақланган. Қулупнай, лимон, апельсин, мандарин, ҳатто помидордан мураббо тайёрлаш одати кейинги даврларда пайдо бўлди.

Мураббolarдан ташқари, меваси озроқ, суви кўпроқ, бир қайнатишда пиширилган, аммо узоқ сақланмайдиган турли мева ва сабзавотлардан қиём ҳам тайёрланган. Албатта, бундай ширинлик мураббо тайёрлаш учун ишлатилдиган „қиём“дан фарқ қилади. Илгаридан тоғлик ва чўл туманларда пиширилдиган ровоч ва янтоқ қиёмла-

ри, кўп жойларда тайёрланадиган *сабзи қиёми, ошқовоқ қиёми, ғўра (довучча) қиёми, тоғолча қиёми* ҳам ўзбек таомларининг нақадар бой эканлигидан далолат беради. Шу маънода, ҳар хил меваларни қайнатиб пишириш, жумладан узум, тут, қовун-тарвузлардан пишириладиган шиннилар ҳам, маҳаллий мевалардан тайёрланадиган қувватижон, *бол қаймоқ, бодроқ, толқон, майиз* билан *нўхат* ҳам ўзбек дастурхонининг беагидир.

Озиқ-овқат маҳсулотлари орасида ўзбекларда мева, сабзавот ва резаворлар қадимдан алоҳида ўринни эгаллайди. Тадқиқотларга қараганда, ўзбек таомларининг 40—50 фоизини фақат сабзавотларнинг ўзигина ташкил қилади. Демак, маҳаллий озиқ-овқат минтақаси инсон учун зарур бўлган моддаларни ўзида мужассамлаштирган. Айниқса, ёз фаслида, ўзбек таомларидан ҳар хил данакли мевалар (шафтоли, хурмо, ўрик (зардоли), олхўри (қароли), олча, уруғли мевалар (олма, нок, беҳи), субтропик мевалар (анжир, анор, жийда), қовун-тарвуз кўп истеъмол қилинади. Қиш ва баҳор фаслларида ҳар хил қуруқ мевалар (майиз, тут қоқи, қоқ ўрик) озиқ-овқат турига кирган.

Анъанавий ичимликлардан чой ҳозир ҳам жуда кенг тарқалган. Фарғона ва Зарафшон водийлари, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм ўзбеклари кўк чойни яхши кўрадилар, қора чой, асосан, Тошкент воҳасида кўпроқ истеъмол қилинади. Айрим жойларда қиш пайтларида нонуштага сут солиб дамланган ширчой ёки оқ чой дамлаб ичилади.

Илгари ярим кўчманчи ўзбекларда тарикдан кайф қиладиган *бўза* номли ичимлик тайёрланган. Кўп жойларда узоқ даврлардан мусаллас ичимлиги (виноси) маълум. Ўзбекларнинг қадимий аجدодлари узумдан қилинган кайф оширадиган ичимликлар тайёрлаб, истеъмол қилганликлари тўғрисида археологик ва ёзма манбаларда таъкидланади. Милоддан аввалги II асрда Фарғонада мусаллас ичилганлиги тўғрисида Хитой ёзувларида маълумот бор.

Бошқа ичимликлардан яхна чой, қатиқ ёки сузмага сув қўшиб тайёрланадиган айрон, турли мева-чевалардан — ўрик, туршак, олча, тоғолча, шафтоли, олма ва нок қоқиларидан сувда қайнатиб тайёрланган ичимликлар, ҳар хил шарбатлар (анор шарбати, гул шарбати, ғўра шарбати, олча шарбати, жийда шарбати ва ҳоказо) ҳозирги ўзбек озиқ-овқатларининг таркиби ҳисобланади.

Хилма-хил таомлар ва ичимликларни тайёрлашда ва уларни истеъмол қилишда ишлатиладиган идишларнинг ҳам хиллари кўп бўлиши табиийдир. Иссиқ суюқ таомлар илгари ҳам, ҳозир ҳам катта-кичик қозонларда (чўян, мис, тошдан, ҳатто мрамардан, ҳозир алюмин ва никелдан) тайёрланиб, сопол, ёғоч, чиннидан ясалган ҳар хил лаган, товоқ, ликопчаларга сузилиб тортилган. Ёғоч қошиқ ва чўмичлар илгаридан ишлатилиб келинган. Эндиликда ҳар хил металлдан ясалган қошиқ, санчқи (вилка) ва пичоқлар, идиш-товоқлар, рюмка (қадах-идиш) ва бошқалар, катта-кичик ликопчалар ҳар бир оилада мавжуд. Ўзбек оилаларининг кўпчилиги чойнак-пиёлаларнинг хилма-хилларига эга. Уларда анъанавий қасқон, кўза, хум, ҳар хил пичоқлар, капгир ва бошқа ошхона буюмлари доимо етарли бўлган. Ҳозир барча шаҳар ва қишлоқларда фабрика- заводларда ясалган хилма-хил идиш-товоқлар мавжуд. Аммо анъанавий таомларни, айниқса қуюқ овқатларни, даставвал паловни чинни ёки сопол лаганларга сузиш одати ҳозиргача сақланган. Хамир таомларни тайёрлашда ишлатиладиган элак, тоғора, супра, ўқлов, кува ва бошқа буюмлар ҳар бир оилада ҳозир ҳам бор.

Ўзбекистоннинг табиий иқлим шароити ва аҳолининг турмуш тарзи муайян овқатланиш тартибини шакллантирган. Узоқ давр давомида одат бўлиб келган тартибга биноан энг тўйимли овқатлар, асосан, кечки пайтда, оила аъзолари тўла тўплангандан кейин истеъмол қилинган. Эрталабки нонушта ҳам, одатда, оила билан бирга ўтказилган. Кўпчилик оилаларда нонуштага нон, чой, қаймоқ, сут, қанд, шакар, ёз пайтларида узум ва бошқа мевалар истеъмол қилинган. Тушки овқатда асосан чой, нон, ёзда қовун-тарвуз ва мева-чевалар ёки енгил таомлар билан чекланганлар. Ҳозирги пайтда ишда (хизматда)ги одамлар ошхоналар ёки кафеларда иссиқ овқат ейдилар. Аммо меҳмон бор уйларда баъзан кундузги, баъзан нонуштага ҳам суюқ ва бошқа иссиқ таомлар тайёрланади, кечки овқатга эса қуюқ зиёфат берилади.

Таомларни уйда аёллар пиширади, катта тўй-маъракаларда эркаклар тайёрлайди. Ҳар бир ўзбек палов пиширишни билади, бу ишда зўр маҳоратли кишилар алоҳида ҳурматга сазовордир. Оила овқатланганда дастурхон ўртага (баъзан хонтахтага) ёйилади, чойнак ва пиёла одам сонига қараб қўйилади. Юқорида қайд қилинганидек, суюқ овқатлар илгари бир тоғорада умумий қилиб, кейинчалик косада ҳар кимга айрим сузилган. Қуюқ овқатлар бир ёки икки лаганда умумий қилиб тортилади. Палов ва шовла, баъзан қовур-

доқ ва бошқа қуюқ таомлар ҳам айрим оилаларда қошиқ билан ейилади. Овқат ейишдан олдин ва кейин қўлни ювиш одат бўлган.

Овқатланиш тартибида ўзига хос хусусиятлардан бири — таомларнинг иссиқлик ва совуқликка бўлинишидир. Бундай тартиб қадимий даврлардан сақланиб, кишиларнинг мижози (темпераменти)га қараб фарқланган. Одатда, одамлар бунга кўп эътибор бермаган, аммо киши касал бўлган пайтда парҳез сақлаш мақсадида таомлар икки хилга бўлинган. Айрим маълумотларга қараганда, совуқ, ғамгин мижозли кишиларга қиздирадиган, ҳароратли таомлар, серғайрат, қизиққон одамларга, аксинча, совитадиган овқат истеъмол қилиш маъқул деб ҳисобланади. Барча ширинликлар „иссиқлик“ келтирадиган таомлардир. Халқ табобатига биноан қўй ва от ёғи, ёнғоқ ёғи, донлардан кузги буғдой, оқ жўхори, турп, пиёз, шафтоли, олма, ўрик кабилар „совуқлик“ келтирадиган озиқ-овқатлардан ҳисобланади. Сут маҳсулотларининг деярли ҳаммаси, мол ёғидан тайёрланган маҳсулотлар «иссиқлик» таомларига киргизилган. Мазкур тақсимлаш шунчалик муҳим бўлганки, ҳатто аёллар тўй ёки маъракага бориладиган бўлса, таомнинг „иссиқлиги“ ёки „совуқлиги“га қараб дастурхон қилганлар. Никоҳ тўйларида келин-куёвларнинг қалб ҳовурини кўтариш учун махсус „иссиқлик“ таомлари тайёрланган.

Овқат қилишда ҳар хил сеҳрарлик иримлари ҳам сақланган. Масалан, олим ёки домлалардан қолган овқатни ёш болага едирса, гўёки унга олимнинг донишмандлиги, ақли, домланинг эса муллачилиги ўтиши мумкин. Меҳмон „Худо юборган“ киши деган тасаввурлар таъсирида ундан қолган овқатни истеъмол қилиш ҳам савоб деб тушунилган, чунки Худо марҳамати билан уйда фаровонлик бўлармиш. Шундай мақол ҳам бор: „*Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан*“.

Ўзбекларнинг маросим таомлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Ҳозиргача ўлим билан боғлиқ хотира кунлари кўп жойларда махсус таом — *ҳолвайтар* пиширилади. Бу таом қиздирилган ёғга ун солиб қизаргунга қадар кучли оловда қовурилади. Шакар ёки қанд эритиб тайёрланган шарбат қуйилиб, қуюқ қаймоқ даражасига келгунча ковлаб туриб пиширилади. Ҳолвайтар пиёла ва ликопчаларга солиб дастурхонга тортилади. Аждодлар арвоҳига бағишлаб ис чиқариш мақсадида пишириладиган анъанавий таомлардан *бўғирсоқ* билан *пўссиқ (варақи)* ҳам кенг тарқалган. Бўғирсоқни тай-

ёрлаш учун сут, эритилган қўй ёғи, тухум, шакар, туз ва хамиртуруш сувда эритилиб хамир қорилади ва уни ярим соатлар давомида тиндириб қўйилади, кейин урвоққа аралаштириб ҳасипга ўхшатиб чўзиб, ёнғоқдай қилиб кесиб, олинади ва қозонга солиб ёғда қовурилади. Пўссиқ учун ёғли хамир қорилиб тиндириб қўйилади. Маълум вақтдан кейин хамир юпқа қилиб ёйилади ва 10×8 см ўлчамда қават-қават қилиб кесилади. Сўнг тўрт қават хамир ичига қийма солиб, узун томони қийма устига букланиб, қийма атрофи бармоқ билан ёпиштирилади ва қизиган ёғга солиб пиширилади. Наврўз байрамида тайёрланадиган *сумалак* ҳам муайян ибтидоий сеҳргарлик тасаввурлари билан чулғанган. Бир кун давомида пишириладиган сумалак атрофида турли ўйинкулги ва хурсандчилик билан бирга дуохонлик қилиниб, ажодлар арвоҳини шод этишга, уларни ва илоҳий кучларни сахийликка чақириб, деҳқончилик унумли бўлишини, ёз яхши келишини, тўқ, фаровон ҳаётни тилаб ўтказиладиган ҳар хил иримлар билан тўла маросим таомидир. Биби сешанба ва бошқа авлиёларга бағишлаб аёллар томонидан қурбонлик тарзида пишириладиган умоч ош, эркакларнинг мачитда тўпланишиб, буғдой ва гўштдан тайёрлайдиган *суюқ бўтқа (холиса)* ва бошқа овқатлар ҳам диний тасаввурлар билан боғлиқ таомлардан ҳисобланади. *Холиса* одатда элга бир офат келса, эркаклар пул ёки масаллиқ тўплаб қилинадиган *халфана* бўлиб, уни пишириб худойи тарзида бутун қишлоққа ёки маҳаллага тарқатганлар. Мазкур иримлар ҳозиргача сақланиб келган.

Ўзбек элининг энг ажойиб анъаналаридан, гурурландиган миллий фазилатларидан бири меҳмондорчиликдир. Қадимий даврлардан меҳмон кутиш ва унга дастурхон ёзиб безатиш катта санъат ҳисобланган. Бунда муайян тартиб ва қоидаларга риоя қилинибгина қолинмасдан, дастурхон безатувчи укувли, озода ва покиза табиатли киши бўлиши шарт ҳисобланган. Нафақат уйда, айниқса тўй-маърака ва йиғилишларда дастурхон соладиган, тайёрланган хилма-хил таомларни меҳмонларга чиройли қилиб безатадиган ва нозу неъматларнинг ҳаммага баравар тақсимланишини таъмин қилувчи киши эл орасида доимо топилган. Дастурхон меҳмонлар учун, тўй ва байрам тантаналари учун бошқача тарзда юксак дид билан безатилиши шарт бўлган. Чунки яхши тузилган дастурхон меҳмонларнинг кайфиятини кўтаради, зиёфатни оқилона уюштиришга омил ҳисобланади.

Ўзбекча дастурхон безатишнинг ўзига хослиги шундаки, даставвал дастурхонга иссиқ овқатлардан ташқари ҳамма хўраklar, жумладан ҳар хил ширинликлар, яхна овқатлар, мева-чевалар жой-жойига безаб қўйилиши зарур. Меҳмон дастурхони доимо тўла бўлиши, бунинг учун ҳамма зарур нарсалар муҳайё бўлиши, дастурхонга ҳамма нарсаларнинг бирданига келтириб қўйилиши меҳмонларнинг таомларнинг хилига қараб тегишли иштаҳа сақлай олишлари ва овқатланишларининг тўғри ташкил қилинишига имкон яратиб беради.

Ўзбекларнинг миллий одатига биноан меҳмонларни дастурхон атрофига чорлаб жойлаштириш асосан уларнинг ёшига ва эл олдидаги ҳурматига қараб тўрдан бошланади. Фотиҳа ўқилгач, даставвал нон ушатилиб, меҳмонга чой берилади, кейин иссиқ овқатлар тортилади. Овқат ҳам дастлаб ёши катталарга, тўрда ўтирганларга берилади. Чойда ҳар бир меҳмонга биттадан пиёла, Хоразмда эса ҳар кишининг ўзига чойнак-пиёла қўйилади.

Кўпчилик жойларда чойни мезбоннинг ўзи қуйиб беради ёки бу вазифа меҳмонлар орасида энг ёшига топширилади.

Одат бўйича, ўзбекларнинг хонадонига келган киши (танишми ёки нотанишми) дастурхонга, бир пиёла чойга ёки нон-туз тотишга таклиф қилинади. Ўзбеклар қаерда ва қандай шароитда бўлмасин ёнига яқин киши, сафдошини ўз таомига шерик қилиш расм бўлган. Бу удумнинг анча кучли эканлигини тасдиқловчи тасаввурларга биноан махсус ибора „кўз ҳақи“ ҳозиргача сақланиб, сафдош ризқини бериш зарур бўлган. Бу одатга кўра, кимнинг кўз олдида нон ёпилса ёки овқат тайёрланса, шу киши ўзининг „кўз ҳақи“га эга бўлиши мумкин, деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳам уйда, айниқса байрам ва ҳайит пайтларида ширин таомлар пиширилса, қариндош ва яқин қўшниларга бир коса сузиб чиқариш одати ҳозиргача кўп жойларда сақланган. Шу тарзда айрим маросимларда дастурхон қилиб келинса, ундаги озиқ-овқатларни қавму қариндош ва қўшниларга тарқатиш расм-удуми мавжуд. Шунингдек, шахсий боғ ва ундаги сабзавот ва мевалар пишганда ўз яқинлари билан бўлишиш одат бўлиб қолган. Мазкур урф-одат ва иримларнинг кўпчилиги ўзбекларда миллий анъанага айланиб, уларга амал қилиш ҳозир ҳам шарт ҳисобланади.



ИЖТИМОИЙ ВА ОИЛАВИЙ-МАИШИЙ ТУРМУШ

Ўзбекистон аҳолисининг анъанавий ижтимоий ва оилавий-маиший турмуши асли темурийлар даврида шаклланиб ислом дини томонидан муқаддаслаштирилган феодал тузум билан белгиланган. Аммо бутун турмуш тарзида ва мафкурасида ижтимоий тузумнинг илк шакллари қолдиқлари, қадимий урф-одат ва маросимлар сақланиб, улар феодал муносабатлар ва энди куртак отаётган капиталистик тузум билан ёнма-ён яшаб келган. Ўрта аср жамиятларига хос белгилар, феодал-патриархал анъаналар, қарамлик ва ҳукмронлик, ижтимоий зулм ва зўравонлик, чексиз мусибат ва маиший ташвишларнинг мураккаб мажмуи инсон табиати ва онги, турмуш тарзи ва хулқ-атворини белгилаган.

Ўзбекларнинг ижтимоий турмушида темурийлар давригача сақланиб келган архаик шаклдаги муносабатлардан жамоачилик, айниқса, қўшничилик ва қишлоқ жамоачилиги тартиблари, катта оиланинг ибрат бўлиши, айрим гуруҳларда кўчманчилик турмуш ва уруғ-қабилавийлик ташкилотларининг элементлари, қадимий маросим ва ибодатлар қолдиқлари кенг тарқалган. Қўшничилик жамоаси шаклидаги жамоачилик муносабатлари нафақат узоқ чеккадаги тоғлик ва дашт туманларда, балки анча ривожланган суғорма деҳқончилик туманларида ҳам сақланиб келган. Феодал тузум ҳукмронлик қилаётган Ўрта Осиё шароитида анча турғун жамоачилик тартибларини чор ҳокимияти ҳам сақлаб қолишдан манфаатдор бўлган. Мазкур муносабатлар ўтроқ аҳоли орасида мустаҳкам сақланган. Қўшничилик ҳуқуқига таянган турли одоб ва тартиблар шариат томонидан қўриқланган. Жамоачилик умумий иморатлари, мачитлар ва таҳоратхоналар, умумий буюмлар, идиш-товоқ ва ҳоказолар жамиятда муайян тартиб-қоидага асосланган ижтимоий муносабатларнинг ифодаси бўлган.

Шаҳарларда мазкур тартиб-қоидаларга риоя қилинган ҳолда ҳар бир хўжалик маҳалла жамоасига бириккан. Улар умумий жамоа иморатлари, тўй-томоша ва маърака ўтказиш учун зарур идиш-товоқлар, умумий тобут ва бошқа буюмларга эга бўлишдан ташқари, ариқ-ҳовузларга қараб уларни тозалаб турганлар, умумий ишлар учун фаррош, чўпон ва мардикорлар ёллаганлар. Маҳалла аҳолиси оилавий байрам ва тўйларни, дафн маросимлари ва сайлларни ўтказишда жамоачилик анъанасига биноан, умумий

вазифа сифатида фаол иштирок этиши шарт бўлган. Оилавий-маиший ва никоҳ масалалари ҳам айрим оила доираси билан чекланмай, қавму қариндош ва яқин қўни-қўшниларнинг иштироки билан ҳал қилинган. Жамоачилик тузуми даврдан сақланиб келган коллективизм анъаналари маҳаллачиликда, айниқса, намоён бўлиб, айрим оила ва шахснинг ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган катта-кичик ташвишларни ҳал қилишда катта аҳамиятга эга бўлган ва ижобий роль ўйнаган. Ҳозиргача бу ажойиб анъана сақланиб, янги давр талабига мослашган ҳолда кишиларнинг ўзаро яқинлашиши, ахлоқ ва одобнинг мустаҳкамланиши каби муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда хизмат қилмоқда. Катта шаҳарларда (Тошкент, Бухоро, Қўқон ва ҳ.к.) ҳар бир маҳалла шаҳар қабристонига ўзининг махсус қисмига (хилхона) ёки айрим қабристонига эга бўлган.

Жамоани бошқариш учун махсус шахс (оқсоқол, элликбоши) маҳалладаги энг обрўли кишилардан сайланган ва унга ёрдамчи қилиб эркаклардан *пойкор*, аёллардан *кайвони* ёки *ходим* тайинланган. Табиийки, маҳалла ҳам феодал тузум асосида синфий-ижтимоий жиҳатдан анча табақалашган. Бой зодагон ва амалдорлар билан бир маҳаллада камбағал оилалар ҳам яшаган. Мўйсафид оқсоқолларнинг, жамоачиликнинг фикри ва сўзи ҳамма учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Қишлоқ шароитида жамоачилик муносабатлари шаҳарга нисбатан хўжалик фаолиятида, айниқса, намоён бўлган (ер мулки, сув масаласи, мол боқиш ва ҳ.к.).

Уруғ-қабилачилик анъаналари анча мустаҳкам сақланган ўзбекларда патриархал уруғчилик муносабатларининг қолдиқлари нафақат темурийлар, ундан кейинги даврларгача анча сезиларли равишда намоён бўлган. Улар ўз уруғи ва қабиласига яқинлигини сезган ҳолда ҳатто ҳудудий жиҳатдан узоқлашиб кетган тақдирда ҳам уруғдош ва қабилadoшлари билан алоқани мустаҳкам сақлаб келганлар. Агар айрим оилалар ўз уруғдошларидан узоқ давр ажралиб кетган бўлса ҳам аجدодлар шажарасини сақлаб, зарур бўлган тақдирда ёрдам қўлини чўзишга тайёр бўлганлар. Баъзан шундай ўзаро алоқа узилган қабилadoшлар, ҳатто ўнинчи авлод шажарасини ёддан билганлар. Айниқса, Жанубий Ўзбекистонда ўтган аср охирларигача сақланиб келган қабилалар айрим уруғлар ёки уруғ бўлинма (қисм)лардан иборат бўлган. Аммо улар уруғчилик анъаналарини қисман сақлаган.

Маълумки, уруғ дейилганда бир аجدоддан тарқалган йирик оилавий бирикма тушунилган. Қўшни қозоқ, қорақалпоқ ва

бошқа халқлардагидек, ўзбек уруғларида *экзогам* никоҳ бўлмаган, аксинча, уларда *кузен никоҳ*, яъни ўз уруғдош (амакивачча, холавачча, амавачча, дойижиян)лари орасидаги *эндогам* никоҳнинг кенг тарқалганлиги XIX аср охирилари — XX аср бошларига келиб асли уруғ-қабилавий муносабатларнинг емирилганлигини кўрсатади. Аммо айрим жамоачилик анъаналарининг турғун сақланиши уларнинг уруғчилик тузумидан тўла ажралмаганлигидан далолат беради. Лекин тарихий вазият айрим элатларнинг бирикишига зарурият туғдириб, улар қабилавий уюшмаларнинг баъзи элементларини тиклаш қобилиятига эга бўлганлар. Масалан, Шаҳрисабздаги *кенагас* қабиласи маҳаллий „сарт“лар ва тожиклар билан аралашган бўлса-да, ўз қабилавий, яъни этник бирлигини унутмаган. Хоразмдаги *мангит* қабиласи, ҳатто Хива тахтига кўтарилиб қадимий ўтроқ аҳоли билан чатишиб кетса ҳам қабилавий яқинлигини сақлаб қолган.

Ўзбек хонликларида маҳаллий ҳокимият деҳқонларни феодал тузум орқали эксплуатация қилиш мақсадида уруғ-қабилачилик муносабатлари қолдиқларини, феодал ва қабила зодагонлари обрўсини сақлаб, улардан фойдаланиш мақсадида қўллаб-қувватлаган. Бундай сиёсат Россия Туркистонни босиб олгандан кейин чор ҳокимияти томонидан ҳам амалга оширилган. Айрим этник гуруҳларда уруғ-қабилачилик оилавий никоҳ муносабатлари ва ижтимоий-маиший турмушига анча кам таъсир қилган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича (С. П. Толстов, Г. П. Снесарев), ўтмишда ўзбекларнинг уруғ-қабилачилик, сақланиб келган гуруҳларида фратриал ташкилот белгилари намоён бўлиб, бундай ҳолат кўшалок (жуфт) қабилалар номида ўз ифодасини топган (Хоразмда қиёт-қўнғирот, қангли-қанжигали, Зарафшон ва Хоразмда қтой-қипчоқ қабилалари). Баъзан жуфт қабилалар орасида никоҳ муносабатлари устун турган, масалан, Чиноз туманида дўрман ва қатағонлар орасида доимо қиз бериб, қиз олишганлар. Баъзи олимлар (К.Ш. Шониёзов ва б.) мазкур қабилалар келиб чиқиши ва тарихи ҳар хил бўлганлиги туфайли фратриал тартибда эмас, балки ҳудуд асосида жуфтлашганлар, деб таъкидлайдилар.

Анъанавий қадимий фратриал (дуал) ташкилотларининг қолдиқлари то XX аср бошларигача айрим шаҳар ва йирик қишлоқларда рақобатчи жамоалар орасидаги тортишувларда ҳам намоён бўлиб келган. Анъанавий рақобатчилик удумлари қадимий манзилгоҳларнинг жуфт қисмлар (икки ёки тўрт)га бўлинишида ўз ифодасини топган. Бундай ҳолатни Шаҳрисабзда

шимолий ва жанубий қисмлар орасида, Қаршида шаҳар атрофида жойлашган иккита эл — **Чармгор** ва **Бузруқобод** аҳолиси орасида кўриш мумкин. Тошкентда ҳам икки шаҳар қисми — **Шайхонтохур** билан **Бешёғоч** даҳалари қарама-қарши турган. Улар ўзаро рақобат қилиб, махсус тортишув (беллашув) маросимларини шаҳарнинг экингоҳ майдонида ўтказганлар. Тарихий манбаларга қараганда, Бухорода ҳам рақобат маросимлари, асосан, хунарманд ёшлар орасида ўтказилган. Ривоятларга кўра, шаҳар тўрт рақобатчи қисмларга бўлиниб, ҳар қисмнинг номи билан рақобат турлари ва бошқа беллашувлар номланган.

Рақобатчилик маросимлари Бухорода баҳор фаслида жуда қизиқарли ўтказилган. Шаҳар девори орасида ёшлар тўпланиб, дастлаб икки томон кураш майдонига жанговар қушларини — хўроз ёки беданаларини, баъзан кўчқорларни қўйганлар. Қайси бир ҳайвон енгиб чиқса, демак, шу жониворни қўйган томон ғолиб ҳисобланган. Ғолибларни олқишлаганлар, мағлубиятга учраган томон масхараланган. Навбат одамларга келгач, ҳар томон бир кишини ўртага чиқарган. Қоида бўйича, аввал, бири иккинчисини муштлаб дўппослаган, иккинчи томон бардош бериб чекинмасдан турган. Кейин дўппослаш навбати унга ўтган, рақиб ҳам матонат билан сабр-тоқат кўрсатишга интилган. Этнографик маълумотларга қараганда, бундай рақобатчилик урф-одат ва удумлар жуда кўп халқларда *фратриал тузум* сифатида сақланган.

Ўзбекларнинг ижтимоий турмушидаги энг қадимий ўзига хос удумлардан ёшига қараб гуруҳларга бўлиниш — болалик, ўспиринлик, балоғат ёши ва қарилик бўлиб, у билан боғлиқ турли урф-одат ва маросимлар ҳозиргача сақланиб келган. Эркаклару аёллар ёшига қараб ўз тенгдошлари билан тўртта гуруҳга бўлинган бўлиб, уларга ҳар жойда ҳар хил ном берилган (қатор, улфат, тенгқур, жўра) ва улар ўзларининг тенгқурлар даврасини ташкил қилганлар. Бир ёшдаги гуруҳдан иккинчи ёш гуруҳига ўтиш махсус маросим орқали амалга оширилган. Ҳар бир ёшдаги гуруҳ ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ва улар кийими, безаклари, сочининг шакли, ижтимоий бурчи ва хулқ-атвори билан ҳам бир оз ажралиб турган. Масалан, Бухоро ва Хоразмда ёшига қараб гуруҳларга бўлиниб кийиниш одати илгари кенг тарқалган. Бухоролик қизларнинг биринчи марта *мурсақ калтача* кийиш махсус одати бўлган. Биринчи бола туққан аёл „оналар“ гуруҳига ўтишини кийинишида намоёиш қилган ва шундан кейин у байрамларда, тўй- томошаларда иштирок қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Эркакларда ёшига қараб жўрачилик ва улфатчилик асосида ташкил қилинадиган гап (зиёфат) ҳозиргача сақланиб келаётган урф-одатлардан бири. Айниқса, қиш ойларида қишлоқларда „гап“ қилиш одат тусига кирган. Шаҳарларда ҳам бу одат мавжуд бўлиб, уни нафақат ёшига қараб, балки касб-ҳунарига ва табақаларига қараб ҳам қилишган. Гап, одатда кузда бошланиб, бутун қиш бўйи давом қилган. Баъзи ерларда (Фарғона водийси, Хива хонлиги) аёллар ҳам гап қилишган. Айрим тадқиқотчилар, генетик жиҳатдан гап (зиёфат) ибтидоий жамиятларда тарқалган эркаклар иттифоқи шаклларида бири, деб ҳисоблайдилар.

Маиший турмушда айрим урф-одат элементлари ибтидоий оналик (матриархат) уруғига бориб тақалади. Масалан, ўзбек оиласида ҳозиргача она томонидан қариндошларнинг, айниқса, тоғанинг роли катта. Бундай ҳолат этнографияда *авункулат* номли оила-никоҳ тартиблари билан боғлиқ бўлиб, тоға-жиянлар муносабатларига алоҳида эътибор берилиши *матрилокал* тартиблардандир. Тоға жиянининг бешик ёки суннат тўйларидан то уйлангунча барча тадбирларига бош бўлиб ёрдамлашиб туриши шарт бўлган.

Авункулат ва ёшига қараб гуруҳлаш тартибларининг айрим элементлари қавму қариндошлик атамаларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, ўзбекларда она ва ота томон қариндошлар номи фарқланган: онанинг ака-укалари жиянга нисбатан *тоға* ҳисобланса, отасининг ака-укалари *амаки* деб номланган. Тоғанинг мавқеи амакидан баланд бўлиши қадимий авункулат қоидаларининг акс-садосидир. Онанинг опа-сингилларига *хола* деб, отаникига *амма* деб мурожаат қилинган. Ўзидан катта ўғил биродарига ака, кичигига ука, аёлларнинг каттасига опа, кичигига сингил, акасининг хотинига келин ойи ёки янга, укасининг хотинига келин, опасининг эрига почча (язна), сингилсининг ёки қизининг эрига куёв, ота-онасининг отасига бобо (бува), онасига момо (буви), ака-укаларнинг фарзандларига ёшига қараб ака ёки ука, опа-сингилларники — жиян ва ҳоказо номлар ишлатилган. Аммо Ўзбекистоннинг турли вилоятларида, ҳатто айрим туманларида мазкур номлар ўзаро фарқланиши мумкин. Шунини алоҳида қайд қилиш зарурки, бундай қавму қариндошлик атамалари ҳозиргача қариндош бўлмаган ўзбеклар орасида ҳам ишлатилади. Бу эса асли қадимий жамоачилик муносабатларининг ўзбеклар турмушида чуқур илдиз отганлигининг яна бир далилидир.

Мазкур қадимий уруғ-қабилавий ва жамоачилик муносабатларининг ижобий тарзда янги давргача сақланиб қолиши

Ўзбекларнинг турмуш тарзида асримиз бошларигача ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий тузумни инкор қилмайди. Айниқса, жамоачилик муносабатлари коллективизм ва бирлик туйғуларини, ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик урф-одатларини ҳаётга синдириб, миллий жипсликни мустаҳкамлашда муҳим омил бўлиб келган. Ҳозиргача маҳаллачилик анъаналари янги, замонавий руҳда анча такомиллашиб, оилавий-маиший муносабатларни мустаҳкамлаб, барча тўй-томошаларда ва маъракаларда ҳамдард ва ҳамсоя бўлиб, ўзаро ёрдам бериб қўллаб-қувватлашда катта хизмат қилиб келмоқда. Маҳаллачилик ижтимоий онги катта-кичикни ҳурмат қилиш, айниқса, ёши катта кишиларни эъзозлаш, оилавий муносабатларда аҳилликни сақлаш каби одоб-икром масалаларини бошқаришда ҳал қилувчи омилга айланган. Маҳалланинг озодалигини сақлаш, жамоат ёки давлат ишларини бажариш, умумий тартиб ва одоб ўрнатишда ҳам қўни-қўшничилик анъаналари ижобий аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ўзбек шаҳарлари ва қишлоқларида шу кунгача маҳаллачилик сақланибгина қолмай, ижтимоий ҳаётда катта ижобий роль ўйнаб келмоқда. Аммо маҳаллачилик ва қўни-қўшничилик XIX аср охирилари ва XX аср бошларида феодал-патриархал тузум, ижтимоий тенгсизлик ва зулм ҳукмронлик қилаётган даврдаги қонун-қоидалар ва одоб нормаларига мослашган. Барча оилавий-маиший ва ижтимоий турмуш соҳалари, шахсий ҳаёт ҳукмрон ижтимоий муносабатларга бўйсундирилган.

Ўша даврдаги Ўзбекистон ҳудудининг ўзига хос мураккаб ижтимоий тузumi шундан иборат эдики, бу ерда, асосан, феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрон бўлса-да, ўлканинг ижтимоий ҳаётида турли ижтимоий-иқтисодий формация элементлари — ибтидоий патриархал-жамоа уклади қолдиқлари, майда, якка хўжаликдан то йирик феодал мулкдорлар ва энди куртак отаётган капиталистик хўжаликларигача чатишиб кетган. Ижтимоий, оилавий-маиший ва шахсий турмушнинг барча ҳужайраларига сингиб кетган ислом дини томонидан муқаддаслаштирилган архаик-патриархал жамоа тузumi муносабатлари ва анъаналарининг таъсири жуда зўр бўлган. Айниқса, чекка ва марказдан узоқ қишлоқ ва туманларда аҳолининг ҳатто хўжалик фаолиятида, ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳасида ижтимоий мулкка асосланган жамоачилик тартиблари ва урф-одатлари чуқур илдиз отган. Чор Россияси мустамлакаси даврида ҳам қисман товар-пул муносабатлари оқимига туша бошлаган оила-жамоаларнинг

кўпчилиги аста-секин алоҳида оилаларга бўлина бошлаган бўлса-да, феодал-патриархал тузум тартиб-қоидаларига, ислом ва шариатга тўла риоя қилганлар.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин мустамлака ўлкага айланди. Чор ҳокимияти бу ўлкани парчалаб, ўзбек, туркман, қирғиз, қozoқ ва тожик халқларининг энди шаклланаётган этник бирлигини сунъий равишда бўлиб, губернаторлик, амирлик ва хонликларни жорий қилди. Кенг меҳнаткаш омма „ўзлари“нинг эксплуататорларнинг ижтимоий ва маънавий зулмига қўшимча равишда мустамлакачилар, ҳукмдорлар, банкирлар, савдогарлар, судхўрлар ва ва фабрикантларнинг аёвсиз эзиш ва тазйиқларига дуч келган эди. Икки томонлама зулм, оғир меҳнат ва қийин шароит, ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизлик, зўравонлик ҳукмрон бўлган ижтимоий тузум билан белгиланган.

Ўзбек қишлоқларида феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ва тартиблари тўлиқ ҳукмрон бўлган. 1886 йил 12 июнда тасдиқланган „Туркистон ўлкасини бошқариш Қонуни“га биноан, барча сугориладиган ерлар илгари кимга тегишли бўлса, ўша хўжаликка фойдаланишга мерос қилиб биркитилган. Ижтимоий гуруҳлар қуйидагича бўлган: батрак-пролетарий деҳқонлар—0,5%, ярим пролетарий мардикорлар — 16,7%, майда деҳқон — чоракор ва мардикорлар — 30,7%, феодал элементлар (ер эгалари, судхўрлар, вақфдорлар ва ҳоказо) — 16%. Ери кам деҳқонлар асосий қисми ташкил қилган ва улар энг оғир аҳволда яшаганлар. Умуман, ўтган асрнинг охирларида бутун Туркистон ўлкасида қишлоқ аҳолиси 86,2% ни, шаҳар аҳолиси эса 13,8% ни ташкил қилган. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам аҳолининг кўпчилиги қисми қишлоқларда яшаган.

Деҳқон хўжаликларнинг кўпчилиги чексиз зулм ва оғир солиқлар туфайли бой ва судхўрларга қарздор ҳолда бутун умр қарам бўлиб келганлар. Қашшоқлашган деҳқонларнинг анча қисми ўзларининг кичкинагина ерларини сотишга ёки гаровга қўйишга мажбур бўлиб, оқибатда ерсизлар сафини тўлдирганлар. Масалан, Биринчи жаҳон уруши арафасида Фарғона водийсидаги Марғилон уездида ерсизлар сони 22%, Андижон уездида — 15%, Наманганда — 11%, айрим волостларда (Каттакўрғон уездида) 30%ни ташкил қилган. Хонликларда эса халқ оммасининг аҳволи ундан ҳам оғир бўлган. Айниқса, турли-туман солиқларга ботиб кетган меҳнаткашлар ниҳоятда қашшоқ ва фақирона ҳаёт кечирганлар. Хива хонлигида 25 га яқин, Бухоро амирлигида 55 га яқин турли солиқ ва йиғимлар меҳнаткаш оммани оғир аҳволга солган.

Ижтимоий тафовутлар, адолатсизлик, ижтимоий тенгсизлик аҳолининг моддий турмушида, унинг ўтириш-туришида, кийим-кечагида, таоми ва озиқ-овқатида алоҳида намоён бўлган. Шаҳарларда бойларнинг дабдабали, серхашам уйлари билан бир қаторда меҳнаткаш омма яшайдиган лой, гуваладан қурилган, ойнасиз, туйнукли кулбалар бир-бирларига чатишиб кетган. Ўтган асрдаги рус мустамлака маъмурияти масъул ходимларидан бири этнограф олим Н. П. Остроумов таърифича, Туркистонда катта даромадли кишилар катта ҳажмдаги уйларга, кўп сонли қимматбаҳо кийимларга ва сифати юқори таомларга эга бўлганлар. Айниқса, ишчи, хунарманд ва мардикорлар ниҳоятда қашшоқликда яшаганлар. Ўша даврнинг таниқли тадқиқотчиларидан А. Шишов статистик далилларга таяниб, қуйидагича ёзади: „Мардикорлар, аравакаш ва бошқа кўп ишчилар иссиқ овқат қилишга қудрати етмай, кунига 4—5 дона нон билан тирикчилик ўтказадилар... Кўп оилалар бундан ҳам баттарроқ яшайдилар“. Айрим ўзбек қабилалари ўтов, қамиш чайла ёки ертўлаларда истиқомат қилганлар. Ўтовнинг ички жиҳозлари, асосан, ёғоч сандиқ, қути, ҳар куни ишлатиладиган кўрпа-ёстиқ, кўрпача ва болиш, бўйрага тўшалган битта-яримта кигиздан иборат бўлган.

XX аср бошларида бутун ижтимоий ҳаётда феодал-патриархал ва жамоачилик анъаналари муҳим роль ўйнаган. Қишлоқ ва шаҳарларда синфий жамият нормалари билан бир қаторда, қўшничилик жамоаси тартиблари маҳаллачилик шаклида намоён бўлган. Хунармандлар касбига қараб цех, ташкилот (касаба, улпагар)ларга бирикканлар. Ўрта асрларга хос касб жамоачилигини ифодаловчи цех тузуми тартибларига биноан, ҳар бир хунармандчилик соҳаси ўзининг афсонавий ҳомийси (пири)га ва жамоа манфаатини қўриқловчи махсус низом (рисола)га эга бўлган. Рисолада турли ривоятлар, диний-ахлоқий қонун-қоидалар ва ишлаб чиқариш технологияси билан боғлиқ талаблар баён қилинган. Жамоачилик фикри билан бошқариб туриладиган маҳаллачилик тартиблари, юқорида қайд қилинганидек, аслида ибтидоий жамоа тузуми қолдиқлари сифатида сақланиб, уларга тўла риоя қилиш шарт деб ҳисобланган.

1913 йили бутун Туркистон ўлкасида хунармандчилик маҳсулотлари умумий саноат маҳсулоти ҳажмининг 30% ини, айрим туманларда эса ундан ҳам кўп қисмини ташкил қилган. Туганмас табиий бойликларга эга бўлган бу ўлкада саноат маҳсулотлари бутун Россия фабрика ва заводларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотга нисбатан 2% дан ҳам кам ҳажмда ишлаб чиқарилган.

Ўзбек аҳолисининг мазкур ижтимоий-иқтисодий тузуми ва маиший турмуш укладининг ўзига хос хусусияти патриархал типдаги анъаналар ва тасаввурларнинг, консерватив тартибларнинг ўтган аср охирларигача мустаҳкам сақланишида эди. Уларни ҳукмрон мафкура ҳисобланган ислом дини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши маҳаллий халқларнинг маиший ва маънавий ҳаётида муайян ўзгаришларга сабаб бўлди. Ўлканинг Россия орқали капитализм гирдобига тортилиши унинг биқик натурал хўжалигининг емирилишига, ҳунармандларнинг инқирозга учраши ёлланма ишчилар сафларини тўлдиришга ва пролетариат армиясининг кўпайишига олиб келган эди. Янги шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлиши, пахтачиликнинг жиддий ривожланиши, завод ва фабрика корхоналарининг юзага келиши бутун ўлкада янги бир тарихий даврни бошлаган эди. Маҳаллий саноатнинг ўсиши қанча суст бўлмасин, аммо бу жараён маҳаллий ишчилар сафларининг кўпайиши ва улар онгининг ўсишини ҳамда ижтимоий фаоллигини кучайтириб, ижтимоий тараққиётда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, ўтган асрнинг охирларига келиб маҳаллий аҳолининг маиший турмуши ва маънавий ҳаётида, айниқса Самарқанд, Кўкон, Фарғона каби йирик шаҳарларда жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Ўлкага чор амалдорлари, ҳарбийлар, ҳар хил савдогар ва фабрикантлардан ташқари жуда кўп илғор зиёлилар намояндалари, демократик руҳдаги амалдорлар, ишчи ва ҳунармандлар ҳам кела бошлайди. Улар, асосан, шаҳарларга ўрнашиб, рус маданиятини тарқатишга, асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган эски патриархал-феодал тузум тартибларининг аста-секин емирилишига, аҳоли дунёқарashiда айрим ўзгаришларга, тафаккур эркинлиги ва даҳрийлик ғояларининг куртак отишига туртки бўлган эди. Аммо, атоқли шарқшунос олим В. В. Бартольд ёзганидек, европача янги шаҳарларнинг пайдо бўлиши ёки қадимий шаҳарларнинг сунъий равишда иккига — „янги шаҳар“ ёки руслар қисми ҳамда „эски шаҳар“ ёки осийликлар қисмига бўлиниши икки маданиятни юзага келтириб, чор ҳокимияти ўз диққатини маданий ва санитар хизмати, ободонлаштиришни фақат рус-европача қисмига жалб қилган, „туземцы“ (маҳаллийлар), „инородцы“ (ғайри уруғлар) ёки „осийликлар“ яшаётган қисмига энг кам ғамхўрлик ва энг кўп камситишни тақдим қилган эди. Шунинг учун „европа типи“даги шаҳарлар маданийлашган ва ободонлашган бўлса, „осийликлар“ қисми, асосан ўрта асрлар типига қолаверган.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида бутун ижтимоий-маиший ва оилавий турмуш феода-патриархал ва мустабид тартибларга тўла бўйсундирилган. Ҳар бир инсон ўзининг маълум бир ижтимоий табақага тегишли эканлигини ва шу гуруҳ манфаати теварагидалигини ҳис этган. Муайян табақа, жамоа аъзоси ҳисобланган шахснинг табиати ва онгига асрлар давомидаги қонун-қоидалар ва урф-одатларнинг чексиз ҳукми сингиб кетган. Унинг бутун маънавий ҳаёт фаолияти, ҳис-туйғулари, кайфияти ва бошқа ижтимоий-руҳий кечинмалари, шахсий муносабатлари ҳам ўша гуруҳ ёки жамоа манфаати билан белгиланган ва бошқарилган. Шуниси муҳимки, муайян тартиблар қабила ёки элат (маҳалла) даврасида ҳамкорлик, аҳиллик туйғуларини сингдириб, ўзаро ёрдам (ҳашар) меҳмондўстлик, ёши катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатларда намоён бўлган. Бу муайян ҳолат ислом таълимотида муқаддаслаштирилиб, ҳамда қудратли Оллоҳ олдида тенг ва бир деган ғояни юзага келтирган. Бутун Ўзбекистонда Октябрь тўнтарилишидан илгари ҳукмрон бўлган ислом мафкураси Худо олдида бандаларни бир қилиб кўрсатиб, кимки ерда ўрнатилган тартибларга қарши чиқса ёки норозилик билдирса, демак, Оллоҳ таолога қарши чиққан, деб қоралаган. Шариат ва сиёсат, ҳуқуқ ва диний тартиблар бир-бири билан чатишиб кетганлиги туфайли, шахс фаолияти ва эркинлиги жиддий равишда чекланган.

Шариат қонунлари диний руҳда бўлгани учун ҳар қандай қонунбузарлик, жиноятчилик, давлат тартибларига хиёнат қилиш, ҳоким ва хонларга қарши чиқишлар динга қарши хиёнат ва, аксинча, диний тартиблардан чекиниш ёки уларга риоя қилмаслик ҳокимиятга қарши қаратилган ҳаракат деб баҳоланган. Атоқли этнограф В. П. Наливкин Ўрта Осиё хонликларидаги демократик тузум тўғрисида шундай деб ёзади: „...илоҳий таълим, ақидавий тартиб ва юридик қонунлар узвий боғланган яхлит бирликдан иборат бўлиб, жинояткорлик — гуноҳ, гуноҳ эса жинояткорлик, деб ҳисобланган. Чунки ҳар бир давлат қарорлари, қонун-қоидалари, тартиблари Худо инъом қилган Қуръонга таянган“. Унинг таърифича, биринчидан, шариат абадул ўзгармас, универсал қонун-қоида, унда ҳар бир мусулмон ўз ҳаётида барча саволларга жавоб топа олади, деган тушунча қабул қилинган, иккинчидан, шариат киши ҳаётида учрайдиган деярли барча катта-кичик ҳодисаларни муайян урф-одат тартибига солиб, унга, икир-чикирларига қарамай, каттиқ риоя қилишни шарт деб билади. „Инсон ҳаётининг барча ҳодисаларини имконияти борича майда-чуйдасигача тартибга солган

шариат“, — деб ёзади В. П. Наливкин, унинг энг интим (яширин) бурчакларига кириб, диндор мусулмоннинг амалий фаолиятинигина эмас, ҳатто тафаккури ва тасаввурини ўзига қарам қилади. Шу тартибга биноан, инсон ўз маиший турмушида балки ҳеч кимга керак бўлмайдиган майда талабларни ҳам бажаришга ҳаракат қилиб, теварак-атрофдагилар олдида шариат талаблари ва ахлоқ нормасига тўлиқ риоя қилиб яшаётганлигини кўрсатишга интиланган“.

Халқ оммасининг ижтимоий-руҳий қиёфаси ва маънавий ҳаётининг шаклланишига қишлоқ ҳўжалиги ва ҳунармандчиликдаги оғир ва машаққатли меҳнат, тўйиб овқат емаслик, очлик хавфи, ҳар кунги маиший турмуш қийинчиликлари билан тинимсиз кураш, минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритган даҳшатли оммавий касалликлар ва табиат офатлари, хон, амир, ҳоким ва чор амалдорларининг чексиз зулм-жафоси, ижтимоий адолатсизлик бевосита таъсир қилиб келган. Табиат ва жамият қонунларини ва сирларини тўла тушуна олмаган меҳнаткаш омма хурофий тасаввурларга асосланган диний ақидалар орқали ўзини овутиб келган. Кишилар борлиқни ва барча ижтимоий ҳодисаларни Худо номи ва иродаси билан боғлаб, унинг ҳақ эканлигига тўла ишонибгина қолмай, кимки дунёвий жамият тартибларига қарши чиқса, демак, Худо иродасига хиёнат қилиш деб баҳоланган ва мўминлар нафратига йўлиққан. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчилар қайд қилганидек, ўрта аср тартиблари ҳукмронлик қилган шароитда барча ижтимоий ва сиёсий тасаввурлар диний мазҳаблар сифатида намоён бўлган.

Аммо, ҳукмрон тузум, зулм шакллари ва адолатсизликка қарши қаратилган барча ҳаракатлар, ҳатто диний шиорлар билан ниқобланган бўлса-да, шафқатсиз равишда бостирилган. Айниқса, даҳрийликда айбланганларни раҳмсиз қийнаганлар. Бунга Бухоро амирлигида яшаган ва ўзининг эркин тафаккури ва маърифатпарварлиги туфайли мусулмон руҳонийлари томонидан қаттиқ қувғин қилинган буюк адиб Садриддин Айний ҳаёти ёрқин далил бўла олади. У ўзининг ажойиб „Эсдаликлари“да ҳам даҳрийлиги учун айбланиб шафқатсиз жазоланган кишилар тўғрисида ҳикоя қилади. Масалан, амир даврида мулла ва эшонлар бир аравакашни Худога қарши чиққан деган туҳмат билан айбланганлиги, „оқ подшо“нинг Бухородаги сиёсий агенти рухсати билан тошбўрон қилиб ўлдиришга ҳукм қилинганлиги ва бу ҳукм руҳонийлар томонидан амалга оширилганлигига Айний ўзи гувоҳ бўлганлигини баён этади.

Мусулмон руҳонийлари ва аҳолининг хурофотга берилган мутаассиб қисми кишиларнинг хатти-ҳаракатида, анъанавий маиший турмуш шаклларида рўй бераётган барча янгилик ва ўзгаришларга ниҳоятда қарши чиққан. Айниқса, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида кичкинагина янгиликлар руҳонийлар ва диний жамоачилик фикри томонидан қаттиқ қораланган. Умумий қабул қилинган тартиблар, одам ва удумлар, ташқи кийим ва ҳаракатлардан чекиниш бидъат деб ҳисобланган ва ундай шахслар қувғин қилинган ёки жазоланган.

Ўзгаришлар фақат моддий-маданий соҳадагина эмас, халқ оммаси психологиясида ва онгида ҳам рўй бера бошлаган. Айниқса, рус аёл шифокорларининг туб жой аҳоли билан яқиндан алоқада бўлиб, уларнинг ички ҳаётига кириб, биқиқ мусулмон оилаларини янги турмушга қадам ташлашга йўл очиб берганлиги диққатга сазовордир.

Асрлар давомида жабр-зулм, оғир ҳаёт, қашшоқликда яшаб келган кенг меҳнаткаш омма турли хил касалликларга чалиниб, бевақт ўлим ва бедаво қирғинликлар туфайли жуда қисқа умр кўрган. Хурофот тўрига чулғанган беморлар ҳар хил касалликларни даволашга „ихтисослашган“ турли „муқаддас жойлар“ — авлиё-анбиёларга, асосан хурофий йўл билан даволайдиган табиб, фолбин, ромчи, бахши, шайх ва муллаларга мурожаат қилишга мажбур бўлган. Бундай „шифокорлар“ фол очиб, „арвоҳлар“ ва „парилар“ билан „сўзлашиб“ турли тумор ва дуолар ёзиб, беморни ҳар хил авлиёларга рўпара қилиб, баъзан зикр тушиб савалаб даволаганлар. Авлиё „урган“ беморни касалдан қутултириш учун ўша авлиёнинг арвоҳини хурсанд қилиш мақсадида, худойи аташ ва диний маросимларга риоя қилиш зарур, деб тушунтирилган. Академик Т. Н. Қори-Ниёзий таърифлаганидек, шариат ақидаларига „мутахассис“ бўлиб мунофиқ риёкорлар, одатда пулга „ривоят“ сотар эдилар, яъни қандай бўлмасин, улар шариатдан ва Қуръондан „асос“ топиб берар эди. Бора-бора бу „санъат“ ҳатто „ҳийлаи шаърий“, яъни „шариат ҳийласи“ деган очикдан-очик алдаш усулига айланган. Баъзи даволаш усуллари ҳам асли шундай ҳийла-найранглардан иборат бўлган, айниқса „шифокор“ авлиё-анбиёлар тўғрисидаги ривоятлар афсонавий уйдирмалардан тўқилган.

Ўлимнинг кўплиги аҳолининг маҳзунлигини кучайтирган. Халқ шифо ахтариб хурофий ва ибтидоий усулда даволайдиган табибларга, бахши, фолбин, дуохон эшон-муллаларга мурожаат қилишга мажбур бўлган. Улар ишлатадиган кўчирик, кинна,

ром очиш, амал, дам солиш, азайимхонлик, тумор тақиш авлиё-анбиёлар тупроғи, „муқаддас“ сувлар каби даволаш усуллари кенг тарқалган эди.

Чор Россияси Туркистонни босиб олгандан кейин соғлиқни сақлаш масаласига, айниқса, дастлабки вақтда, эътибор бермади. Тиббиёт ёрдами, асосан, бошқа шаҳарлардан келган ҳарбийлар ва рус аҳолисига кўрсатилар эди. Эски туркистонлик рус шифокорлардан профессор П. Ф. Боровский шундай деб ёзади: „Фуқаро беморларни фақат Андижон, Наманган, Марғилон шаҳарларида жойлашган ҳарбий лазаретларда қабул қилганлар. Агар амалдорларни эътиборга олмаганда, фуқаро аҳолига деярли тиббий хизмат кўрсатилмаган, деса бўлади: даволаш ҳарбий шифокорлар томонидан хусусий йўл билан амалга оширилган... Агар бу соҳада бир оз иш қилинган бўлса, фақат янги шаҳар (Тошкент)да қилинган, эски шаҳарда деярли ҳеч қандай хизмат кўрсатилмаган; стационар даволаш умуман йўқ деса бўлади. Қишлоқ тиббиёти ҳақида фикр ҳам юритилмаган, фақат ўлим кўпайган вақтлардагина шифокор юборилган, улар ҳам, асосан, касалликларнинг сабабларини аниқлаш учун. Умуман, тиббиёт-санитария ишлари учун арзимайдиган маблағ ажратилган. Аҳоли орасида маърифат тарқатиш муллалар қўлида бўлган. Бу масалада самарқандлик рус шифокорларидан биттаси маҳаллий ҳокимиятга арз қилиб, маҳаллий аҳоли орасида тиббий хизматни кучайтириш ва хурофий табиблар фаолиятини чеклаш тўғрисида ёзган мурожаатига ҳарбий губернатор шундай деб жавоб берган: *„Бизлар келгунча маҳаллий аҳолини табиблар даволаб келган, ундан улар ўлмаган, буёғига ҳам табибча даволашни билганича давом қилдираверсин“*.

Ўзбеклар ўтган аср охирларида феодал-патриархал тузум даражасида турганлиги туфайли, оилаларнинг тузилиши ва маиший турмуши мазкур тузумга мос келган. Барча ўтроқ аҳоли ва қисман ярим кўчманчи ўзбеклар орасида, асосан, моногам никоҳ ҳукмронлик қилса ҳам, катта, ажралмаган оила кенг тарқалган. Асли бундай оилалар, юқорида қайд қилинганидек, қадимий патриархал оилалар, асосан, бир неча авлоддан ташкил топган қариндошлар бирикмаси сифатида намоён бўлган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбекларда бундай оилалар анча камайган, катта оила жамоаси емирила бошлаган. Бўлинмаган, катта оилалар икки ёки уч никоҳланган авлодлардан иборат бўлиб, унга ота-она, уйланган фарзанди, ака-укалар кирган ва улар умумий ҳўжаликка эга бўлганлар.

Мураккаб, бўлинмаган оилалар ҳўжалиги бир бўлса-да, янги никоҳ тузган оила айрим хонага ва баъзан қозонини бўлаклаб чиқади.

Айниқса, ХХ аср бошларида Туркистон ўлкасида товар-пул муносабатларининг ривож топиши натижасида вояга етган ўғилларнинг уйланиб, мустақил оила қуриш жараёни анча кучаяди, ота-она оиласидан бўлиниб чиқиб, айрим ҳўжалик ташкил қилиш бир оз кўпаяди. Аммо, катта оила уклади ўрнига кела бошлаган кичик оилалар ҳали кам бўлган. Бунинг сабаби шуки, катта патриархал оиланинг ҳўжалиги умумий бўлиб, уларнинг иқтисодий бирлигининг асоси ҳисобланган ерга ва бошқа ишлаб чиқариш қуролларига ҳўжайинлик фақат оила бошлиғи қўлида бўлган. Оиланинг ҳўжалик-иқтисодий жиҳатдан энг муҳим ҳужайра бўлганлиги барча ўғилларнинг ота билан умумий меҳнат қилишида намоён бўлган. Аммо, ўғилларнинг олинадиган даромадни бошқаришга ҳаққи бўлмаган, унга фақат оила бошлиғи тўла ҳўжайинлик қилган, яъни моддий жиҳатдан ўғиллар отага қарам ҳисобланган. Ер ва бошқа мулк оила бошлиғи вафот этгандан кейин ўғиллар орасида тақсимланган. Катта, бўлинмаган оилалар, асосан, бой ҳўжаликларда кўпроқ сақланган, чунки улар иқтисодий жиҳатдан умумий ҳўжалик юритишга манфаатдор бўлганлар. Камбағал, ери кам оилалар иқтисодий ночорлигидан ажралиб чиқишга мажбур бўлган. Бундай жараён ер умумий (жамоа) мулки ҳисобланган жойларда ҳам содир бўлган. Чунки, бундай ерларда ер ҳар йили айрим оилага қайта тақсимланган. Кичик оилалар қурама бўлиб ҳар ердан келиб жойлашган элатлар, мардикор ва ёлланма ишчилар орасида ҳам кўпроқ учрайди. Бундай оилалар аста-секин кўпайиб, уйланган ўғиллар патриархал анъанага таяниб, бирга яшашни давом қилдириб, мураккаб оилани юзага келтирган.

Кўпчилик ўзбек оилаларида, ҳозиргача сақланиб келаётган одат бўйича, катта ўғил уйлангандан кейин унга уй қуриб ажратиб чиқарганлар. Агар уй қилиш имконияти бўлмаса, набира вояга етиб никоҳ тўйигача яшаб келган. Оила бошлиғи, ўғил фарзанд туғилиши билан анъанага биноан, унинг келажагини ўйлаб, ўз имкониятига қараб уй рўзғори ғамини еган. Чунки ўғил бола ҳам дастёр иш кучи, ҳам келажақда оила боши.

ХІХ аср охири, ХХ аср бошларида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида катта оилалар ҳамма ерда мавжуд бўлиб, ер оила жамоасига тегишли бўлса-да, уни сотиш мумкин бўлмаган. Ишчи мол, қишлоқ ҳўжалиги қурол-аслаҳалари, ердан олинган ҳосил оила жамоаси мулки бўлган. Аммо сепга келган соғин

сигир шахсий мулк (мулки мерос) ҳисобланса-да, унинг сут маҳсулотлари, жуни умумий мулк бўлган. Ҳатто, қўлда ишланган ҳунармандчилик маҳсулотларидан кирадиган даромад ҳам умумий оила бюджетига қўшилган. Бутун оила даромади ва мулки оила бошлиғи (Бухорода „калонтари хона“) ихтиёрида бўлган. Чекка жойларда қадимги демократик оила жамоалари қолдиқлари сақланиб, ота ўлгандан кейин уйланган ака-укалардан бирини унинг ўрнига сайлаб қўйганлар. Оила кенгаши сақланган Жанубий Хоразм ўзбекларида бундай катта оилалар қаср шаклидаги катта, қўп хонали кунгурали ҳовлиларда яшаганлар. Ҳовлида бир неча уйланган ака-укалар айрим хоналарда яшаб, ҳовлида умумий молхона ва меҳмонхонага эга бўлганлар. Бундай оилаларнинг даромади ва ҳовлидаги барча нарса, ҳатто қиз учун олинган қалин ҳам умумий мулк ҳисобланган. Қозон умумий бўлиб, нон бир тандирда ҳамма учун ёпилган. Оилада ота ҳукмрон, унинг иродаси ва обрўси ҳал қилувчи кучга эга. Бундай катта оилалар патриархал жамоа анъаналарини анча мустаҳкам сақлаб келган. Кичиклар катталарга, ҳаммаси оила бошлиғига тўла бўйсунганлар.

Агар оилада ўғиллардан бири бола-чақаси билан бўлиниб чиқиб бошқа ҳўжалик тузса, кейинчалик унинг болалари катта бўлиб, уйланиб, бола-чақали бўлса, мазкур кичик ҳисобланган оила ҳам, аста-секин мураккаб, бўлинмаган оилага айланади. Бундай оилалар асли тўла мустақилликка эга бўлмаган. Улар фақат уй рўзғори, қисман моли ва „қозон“ини бошқа қилиб, ер, корхона ёки дўкон умумий бўлиб ота қўлида хизмат қилиб, унга иқтисодий қарам ҳисобланган. Бир ота бошчилигида бир неча қавму қариндошларнинг ҳам биргалашиб ишлаганлиги оилавий муносабатларни анча мураккаблаштирган. „Қозонни бошқа қилиш“ дегани катта патриархал оилаларнинг аста-секин емирила бошланганлигидан дарак беради.

«Этнография» фанида қабул қилинган мазкур „бўлинмаган оила“нинг пайдо бўлиши Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбеклар турмушида ўтган аср охирларида жамиятда рўй бера бошлаган жиддий ижтимоий ўзгаришлар оқибатининг рамзи эди. Айрим тадқиқотчиларнинг кичик оила фақат кейинги даврда пайдо бўлган, деган фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Кичик оилаларнинг Ўрта Осиёда ҳам узоқ ўтмишда, милoddан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида мавжуд бўлганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Археологик қазилмаларда, илк Ўрта асрларда катта патриархал оилаларга оид ҳовлилар билан бир қаторда, кичик бир оилага мўлжалланган уй хароба-

ларининг топилиши бу фикрни тасдиқлайди. Ўтроқ деҳқон оилаларида бўлиниб чиқиш ер ва сув ҳўжалиги умумий анъаналарининг емирилишига сабаб бўлиб, анча қийинчиликлар ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқарган. Шунинг учун қадимий деҳқончилик ҳўжаликларида катта оиладан ажралиб чиқиш қораланган ва уят ҳисобланган. Шу сабабли, ўтроқ аҳоли ичида қавму қариндошлар орасида никоҳ ўрнатиш одат бўлган. Бундай никоҳ ер-сувни бўлишга, умумий оила ҳўжалигининг емирилишига, алмашлаб экишнинг бузилишига йўл қўймаган.

Аммо, совет тузуми ўрнатилгач, айниқса ер-сув ислоҳоти ва коллективлаштириш сиёсати амалга оширилиши туфайли, бундай анъана ҳўжаликни иқтисодий асосидан маҳрум қилиб уларнинг барбод бўлишига олиб келади. Нафақат ўтроқ аҳоли, балки ярим кўчманчи гуруҳлар орасида ҳам аста-секин кичик оилалар кўпая бошлайди. Мустақил томорқа ва ҳовлига эга бўлган, этнография фанида „**нуклеар оила**“ деб номланган кичик оилалар ҳозирги даврда бутун Ўрта Осиёда кўпчиликни ташкил қилади. Масалан, 1979 йилги аҳоли рўйхатида биноан, Ўзбекистонда эр-хотин ва болали ёки боласиз нуклеар оила ўртача 59,5%ни, Тожикистонда — 59,7%, Туркманистонда — 0,01% ни ташкил қилган. Ўзбек қишлоқларида яшовчи (Тошкент, Андижон, Самарқанд вилоятларида) нуклеар типдаги оилалар 60% дан ортиқ эканлиги аниқланган.

Тадқиқотчилар кичик оилани тўрт типга бўладилар: 1) ҳали болалари уйланмаган жуфт эр-хотин, энг кенг тарқалган ва истиқболли типик нуклеар оила; 2) боласиз, энди никоҳланган ёки қари чол-кампириллар. Одатда, қарияларнинг болалари мустақил ажралиб чиққан, аммо ота-онасига қараб, ҳўжалигида ёрдам бериб туришади; 3) тўла бўлмаган оила, яъни боласи билан қолган бева (тул) оила. Ўрта Осиёда бундай оилалар камчиликни ташкил қилади. 80- йилларда ўтказилган этнографик тадқиқотларга қараганда, Ўзбекистонда шаҳар аҳолиси орасида тўла бўлмаган оила, 12,1% ни, қишлоқда 4—7%ни ташкил қилган. Шулардан бешдан тўрт қисми болали бева аёллардир. Илгариги даврларда, левират одатига биноан, бева қолган аёл қайниси ёки оғасига турмушга чиқиши шарт бўлган. Акс ҳолда ота-онасиникига кетса ёки турмушга чиқмоқчи бўлса, болаларини вафот этган эрининг қариндошларига қолдиришга мажбур бўлган, чунки болалар отага тегишли ҳисобланган; 4) кичик кенгайтирилган оила, яъни болалари ва эрининг ёки хотинининг ота-онаси билан бирга яшаётган беванинг оиласи. Бундай оилада катта ўғил ишлаб турган бўлса оила бошлиғи

ҳисобланади. Қадимий фанда „минорат“ деб номланган одатга биноан, кичик ўғил ажралмасдан ота-онасини боқиб уларга қараб туриши шарт бўлган. Анъанага биноан, қариялар вафот этса, дафн қилиш унинг вазифасига киради. Аммо ҳозир уч авлодли бундай оилалар демографлар томонидан ҳам ҳисобга олинган. Этносоциологик тадқиқотларга қараганда, ҳозир Ўзбекистон қишлоқларидаги 34,5% оилада эр-хотин билан ота-оналари ва болалари бирга яшайдилар.

Ҳозирги вақтда, Ўрта Осиёга хос, мураккаб, бўлинмаган оилалар Ўзбекистонда — 10,6%ни, Тожикистонда — 12,2, Туркманистонда — 9,9% ва Қирғизистонда — 6,2% ни ташкил этади. Этнографик дала материалларига қараганда эса, мураккаб оилалар ўзбекларда 25 — 35%, тожикларда — 21, қирғизларда — 19,5 фоиздан иборат. Оммавий этносоциологик тадқиқотлар Ўзбекистоннинг қишлоқдаги оилаларида бундай оила типи учдан бир қисмни, шаҳарда тўртдан бир қисмни ташкил қилганлигини кўрсатади. Бунинг боиси шуки, биринчидан, этник анъаналарнинг мустаҳкамлиги, иккинчидан, моддий манфаатдорлик ва умумий фойда ҳамда қишлоқдаги турмуш шароитининг нисбатан оғирлигидир. Бир неча оилалар томорқаларининг қўшилиб бир хўжалик бўлиб иш олиб борилиши янги никоҳланган оила учун манфаатли ҳисобланган.

Ўрта Осиё халқларининг оила сони уларнинг этник хусусиятларига боғлиқ бўлган. Қадимий даврлардан маҳаллий халқлар, жумладан, ўзбеклар ҳам кўп болалилиги билан ажралиб туради. 1979 йилги аҳоли рўйхати бўйича ўзбекларда оила ўртача ҳисобда 6,2 кишига тўғри келса, этносоциологик тадқиқотларга қараганда (1974—1979 йиллар), қишлоқ аҳолисида ўртача оила сони 6—7, баъзан 11—12 кишидан иборат бўлган. Ўша рўйхатга биноан, 7 боладан кўпроқ болага эга бўлган оналар ўзбек оилаларида 19,6%ни, туркманларда — 20%, тожикларда 25% ни ташкил этган. Этносоциологик тадқиқотларга қараганда, 70-йилларда Ўзбекистондаги қишлоқ оилаларининг ярмидан кўпи тўрт ва ундан кўпроқ болаларга эга бўлган. Маълумотларга қараганда, ёши катта аёллар ёшроқ аёлларга нисбатан кўп болалиликни маъқул кўрадилар. Тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, сўралганларнинг (18—47 ёшдаги аёллар) 1,8% и 2—3 болали бўлишни, 31% 4—5 болали, 39,9% и 6—10 болали бўлишни маъқул деб ҳисоблайдилар. Кўпчилик аёллар болалар қанча кўп бўлса, шунча яхши деган фикрда. Қадимий мақоллардан бирида „Болали уй бозор, боласиз уй мазор“ деб бежиз айтилмаган. Жамоатчилик фикрича, боласизлик катта фожиа.

Шунинг учун бола туғилмаган оилалар кўпинча бузилган ёки эри иккинчи хотин олишга мажбур бўлган. Халқ орасида кўп болалини маъқуллаб, бола „ўнта бўлса, ўрни бошқа“, деб ҳозиргача гапирилади. Болага меҳр кўйиш, кўп болали оилаларни ҳурматлаш, оилага серфарзандликни тилаш қабилар ўзбеклар миллий руҳиятининг ифодасидир. Республикада икки мингдан ортиқ кўп болали оналар „Қаҳрамон она“ деган фахрий унвон, „Шарафли она“ ордени ва „Оналик медали“ билан тақдирланган. Ўзбек оиласини ўрганган айрим тадқиқотчилар, ҳақли равишда, кўп болали оилаларнинг ижобий томонини қайд қилиб, оилавий жамоаликни мустаҳкамлаш, уй-хўжалик ишлари кооперациясини ташкил қилишга имконият яратиш, бола тарбиясини яхшилаш, уларга меҳнат анъаналарини ва одоб-иқром қоидаларини сингдириш каби фазилатларни шакллантиришда уни муҳим омиллардан деб ҳисоблайдилар. Чунки, бундай муҳим вазифаларни бажаришда нафақат катталар, балки ўспирин ва катта ёшдаги болалар ҳам бевосита иштирок қилади.

Ўзбек оилаларининг турмуш тарзи, маданий ва маънавий даражаси оила аъзоларининг ижтимоий ҳолатига боғлиқ. Қишлоқ аҳолисининг анча қисми махсус ва ўрта билимга эга бўлиб, малакали мутахассислардан иборат. Оилаларда механизаторлар, агрономлар, ўқитувчилар, муҳандислар, зоотехниклар, шифокор ва бошқа замонавий касб эгаларининг бўлиши оилавий-маиший турмуш ва муносабатларнинг моҳиятини ўзгартириб, янгича урф-одат ва маросимларнинг пайдо бўлишига, анъаналарни такомиллаштиришда муҳим омил бўлмоқда. Агар собиқ Иттифоқ бўйича 1959 йилдан 1981 йилгача, яъни кейинги 40 йиллик давр ичида олий ва ўрта билимли кишиларнинг сони 7 барабар ошган бўлса, Ўзбекистон ва Тожикистонда 15 барабар, Туркменистонда 11 барабар ошган. Бутун Ўрта Осиёда 40 йил (1939—1979) давомида олий маълумотли аёллар сони 50 барабар кўпайган. Бундай ҳолат табиийки, оилавий муносабатларда аёлларнинг мавқеини ва ўрнини анча ўзгартиради.

Мазкур ижтимоий-маданий ўзгаришлар миллат ва жамиятни қайта тиклаш, янги оила ташкил қилишнинг энг муҳими ҳисобланган никоҳда ўз ифодасини ёрқин намоён қилади. Никоҳ маросимлари нафақат Ўрта Осиёда, балки ўзбекларнинг айрим этнографик гуруҳлари орасида ҳам бир оз фарқ қилиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Аммо никоҳ асли ибтидоий жамиятда пайдо бўлган умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган ажойиб маросимлардан бўлиб, унда барча элатлар учун зарур қонун-қоидалар ўз ифодасини топган.

Жамиятни энг муҳим ҳужайраси ҳисобланган оила никоҳдан бошланади. Оила қанча соғлом, тўқ ва мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунча соғлом, тинч ва фаровон ривожланади. Шунинг учун никоҳ ибтидоий жамият давридан бошлаб махсус урф-одат орқали оиланинг бардам ва мустаҳкам бўлишига қаратилган жамоатчилик томонидан нишонланиб, даставвал одат, кейинчалик ёзма тарзда қонунлаштирилган маросимдир. Оилавий ва оммавий байрам ва сайилларда ўтказиладиган қадимий маросимлар ҳам никоҳ масалаларини ҳал қилишга, масалан, ёшларни бир-бири билан учраштириб, ўзаро таништириш ва яқинлаштиришга қаратилган йигит-қиз айтишувлари, сумалак базмлари, гул ва олма ҳадя қилиш каби ёшларнинг баҳор ўйин ва сайиллари янги оила яратишга хизмат қилиб келган.

Афсуски, совет тузуми даврида никоҳни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ислом одатлари билан боғлаб, уни фақат феодал-патриархалчилик тузуми сарқитлари деб камситиб келганмиз. Никоҳ ҳар бир халқнинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришга қаратилган ажойиб ва гўзал маросимлардан ҳисобланади. Ҳатто ислом ҳам ўз ақидаларида эркак ва аёл орасидаги ижтимоий тенгсизликни патриархал тузум асосида қонунлаштирилган никоҳ масалаларида ота ҳуқуқини авторитар қонун-қоидаларига бўйсундирган бўлса-да, Ўрта Осиёда қадимдан одат бўлиб келган қиз-йигитларнинг ўзаро учрашувлари, эркин севги, муҳаббат туйғуларини изҳор қиладиган миллий урф-одатларни ман қилмаган эди. Аксинча, барча қиз-йигит айтишувлари, ёр-ёрларни, халқ ижод қилган анъанавий никоҳни ва у билан боғлиқ қадимий удумларни бир оз исломлаштиришга мажбур бўлган. Ислом дини тўла ҳукмронлик қилган Бухоро ва Хива хонликларида ҳам ўзбек ва тожик аҳолиси орасида никоҳ маросими билан боғлиқ расм-русумларда, айниқса, тўй пайтида йигит-қизларга анча эркинлик берилган.

Ҳозиргача риоя қилиниб келинаётган мусулмончилик никоҳи асли умуминсоний қадриятлар асосида оилани мустаҳкамлашга қаратилган. Қуръон ва шариат оилада юксак инсоний фазилатлар, одоб-икром, садоқатлилик, ғамхўрлик, ўз бурчи ва вазифасини англаш каби туйғуларни сингдириб, оилавий муносабатларни қўриқлаган. Шариат жамоатчилик тартибларининг ижобий томонларини мужассамлаштириб, ҳатто ҳозирги замонавий қонунчиликка асос қилиб олинган Рим ҳуқуқшунослигидан устун туриб, оила бошлиғини юқори кўтарган. Шариатга биноан, оила ота раҳбарлигида ташкил топган мустаҳкам қон-қариндошлик бирикмаси ҳисобланади. Унинг барча аъзолари бир шахсга —

оила бошлиғига ва бирикма қонун-қоидасига тўла бўйсунитиш шарт. Шунинг учун ҳам оила шажараси, яъни фамилия қўйиш тартиби ушбу бирикманинг ҳаёт бошлиғи исми билан боғлиқ бўлган. Масалан, Абу Али ибн Сино, яъни Абу Али Сино ўғли, ёки Муҳаммад ибн Аҳмад, яъни Муҳаммад Аҳмад ўғли ва ҳоказо. Кейинги авлод кейинги фарзандларни яратган ота номига ўтади. Ҳозирги кўпчилик оилаларда фамилиянинг эркак (ота) томонидан белгиланиши, шу асосда никоҳланган келиннинг ҳам эри фамилиясига ўтиши асл ибтидоий патриархал оилавий муносабатларнинг акс садосидир. Мусулмончилик мазкур расм-русумларни қонунлаштирган ҳолда отанинг оиладаги ҳукмронлигини ўрнатиб, уни шариат орқали қўриқлайди. Шу асосда оиланинг барча аъзолари шахсий масалаларини, жумладан, никоҳланишни ҳам оила бошлиғи маслаҳати билан ҳал қилиш ҳозиргача сақланган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Осиё шароитида оилани боқиш ва уни таъминлаш, табиийки, қадимдан эркакнинг оиладаги мавқеини кўтарган. Айниқса, оила бошлиғининг масъулияти ниҳоятда юқори бўлиши ҳам табиий бўлган. Шу туфайли, ота оиланинг ички интизомини сақлаш, одоб-ахлоқни мустаҳкамлаш, ташқи тажовузорликдан қўриқлаш учун катта ҳуқуққа эга бўлиши шарт эди. Бундай шароитда бошқа оила аъзоларининг отага тўла бўйсунитиш ва унинг айтганидан қайтмаслиги қонунлаштирилган. Дастлаб бу ҳол бутун Осиёда халқ одати сифатида намоён бўлиб, жамоатчилик томонидан қўриқланса, ислом пайдо бўлгандан сўнг Қуръон ва Ҳадислар орқали шариатга кирган. Лекин шариат қонунлари никоҳда ва бошқа масалаларда ота томонидан ўз ҳукмронлигини суистеъмол қилмаслик, аёлларнинг истаги ва эҳтиёжи билан ҳисоблашиш, уларга нисбатан ҳушмуомалада бўлиш, ҳатто жинсий жиҳатдан ўз вақтида яқинлашиш ва талабларни қондириш, бола тарбиясига эътибор қилиш, хулқ-атвори мустаҳкамлаш каби умуминсоний қадриятларни қўриқлашга қаратилган.

Никоҳ масалаларида отанинг ҳуқуқи анча баланд. Ҳатто ҳаётимизга сингиб кетган қалин масалалари ҳам шариатда бўлажак янги оиланинг иқтисодий аҳволига қараб ёрдам маъносида баён этилган. Албатта, шариат ўз даврига хос феодал-патриархал тузумга хизмат қилиб келган. Аммо ҳозирги турмушимиздаги туб ўзгаришлар, айниқса бозор муносабатлари, янги иқтисод ва хусусий мулкчилик масалаларининг кўндаланг қўйилиши шариатдаги никоҳ меъёрларига ижодий ёндашишни талаб қилади. Узоқ даврлар совет тузуми туфайли, бизлар хусусий мулкчиликни

инкор қилиб, у билан боғлиқ барча тартиб-қоидаларни рад этиб келдик. Ҳозирги кунда оила ва никоҳ масалаларида хусусий мулкнинг тикланиши, бозор иқтисодиётининг шифқатсиз қонунлари кутилмаган йўналиш томон олиб кетиши мумкин. Шариат қонунларини чуқур ўрганиб, ундаги шахс, никоҳ ва оилага оид қонун-қоидаларни замон талабига мослаштириш, барча мусулмон мамлакатлардаги тажрибага таяниб мустақил республикамизда янгича никоҳ муносабатларини ўрнатиш ва оилани ҳар томонлама мустаҳкамлашга қаратилган урф-одат ва маросимларни яратиш тақозо этилади. Бунинг учун, даставвал, анъанавий никоҳ тартиб-қоидаларини ўрганиш зарур.

Ўзбекларда ҳозиргача амал қилиниб келинаётган анъанавий никоҳ маросими мустаҳкам, фаровон, серфарзанд оилани яратишга қаратилган. Бу маросим оилавий турмуш ва маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг иштирокчилари томонидан бажариладиган урф-одат ва удумларнинг мураккаб мажмуидан иборат. Ундаги кўп элементлар асли реликт шаклида сақланиб келган ибтидоий жамоачилик урф-одатларидан, масалан, сеҳргарлик (магия), табиатга ва ҳосилдорлик маъбудасига сиғиниш, олов ва ўчоқ ибодати, аجدодларга сиғиниш, турли демонологик тасаввурлардан иборат. Албатта, бундай илк дин шакллари билан боғлиқ ибтидоий расм-русумлар XX асрга келиб ўз моҳиятини ўзгартира бошлаган, янги ижтимоий муҳитга мослашган. Ҳаттоки, ўз ақидаларига садоқатли, ислом дини ҳам бундай ҳолатни ўзгартира олмаган, аммо унга диний тус беришга интилган.

Никоҳ маросими, диний руҳдаги анъаналардан ташқари, ижтимоий ташкилот хусусиятларини ифодаловчи бир қатор урф-одатларни ўзида мужассамлаштирган. Улар, табиийки, қолдиқ сифатида намоён бўлиб, янги ижтимоий тузум шароитида янги маъно кашф этган. Масалан, Ўрта Осиёга хос қадимий, фақат муайян этник гуруҳ одамлар орасида ўрнатиладиган экзогам никоҳ тартиби, никоҳлашгандан кейин нафақат келин-куёвларнинг ўзаро учрашмасдан юриши, балки ота-она ва қариндошлардан қочиб яшириниш одатлари, қавму қариндошлик ҳашари, қалин тўлаш, келиннинг сеп-сидирғаси ва ҳоказолар асли диний мафкурага ҳеч алоқаси бўлмаган никоҳ маросими мажмуининг ажралмас қисмларидир. Шу тарзда улар ислом дини муқаддаслаштирган, феодал-патриархал типигаги теурийлар давлати ва жамоатчилиги фикри томонидан тасдиқланган қадимий маросим сифатида сақланиб келмоқда. Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбекларнинг

анъанавий никоҳ маросими бизнинг асримизгача мураккаб, кўп босқичли, келиб чиқиши ва давр (вақти) жиҳатидан ҳар хил характердаги урф-одат ва расм-русумлар мажмуидан иборат бўлган. XX аср бошларига келиб мазкур никоҳ маросими мусулмон одати сифатида расмийлаштирилган. Мустақилликка эришган Ўзбекистонда барча тўйлар мазмунан бойиб анча демократиялашган ва замонавийлашган. Аммо, тўйлардаги расм-удумлар, чунончи никоҳ маросимидаги барча фаолият никоҳланаётганларнинг ҳаёти фаровон, эзгу ва бахтли бўлишини таъминлаш, серфарзандликни тилаб амал қилинадиган иримлар авлодни давом қилишга қаратилган ва оилани мустаҳкамлаган.

Диний тусдаги сеҳргарлик элементлари ҳам келин-куёвларнинг серпуштлилигини тилаб, уларни турли ёвузликлардан ва ёмон кўздан сақлашга қаратилган иримлардан иборат. Юқорида қайд қилинганидек, маросим иштирокчилари, айниқса, ота-оналар томонидан қилинадиган совға-саломлар келажакда ёш оилага моддий ёрдам сифатида ўтказиладиган урф-одатлардир. Аммо, никоҳ маросимининг асосий элементлари генетик жиҳатдан қадимий уруғ жамоа тузуми даврига оид бўлиб, ҳозирги даврда ҳам никоҳ масаласи айрим шахснинг манфаати билан эмас, балки жамият манфаатига боғлиқ муҳим ижтимоий ҳодиса сифатида сақланиб келмоқда. Чунки ҳеч бир жамият ўзининг жонли хужайраси ҳисобланган янги оиланинг яратилишига бефарқ бўлмасдан, унга зўр масъулият билан қараб жамоатчилик диққатини жалб қилган. Шунинг учун ҳам ўзбекларнинг никоҳ ва бошқа оилавий маросимлари ҳозиргача кенг жамоатчилик иштирокида ўтказилиб келинмоқда.

Барча шаҳар ва қишлоқларда сақланиб келаётган маҳаллачилик анъаналари ва жамоатчилик фикри ўзбекларнинг маиший турмушида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Улар қадимий қўшничилик жамоаси манфаати билан узвий боғлиқ бўлибгина қолмай, оилавий муносабатларни ва маросимларни бошқаришда ҳал қилувчи ролни ўйнаб келмоқда. Халқ орасида „уй олма, қўшни ол“, деб бежиз айтилмаган. Яхши қўшничилик тўй ва маросимларни ўтказишда анча енгиллик туғдирган. Қўшничилик жамоаси (маҳалла, элат, қавм) ўзининг бошқариш функцияси (вазифаси)ни оқсоқоллар маслаҳати орқали бажарган ва жамоатчилик фикри томонидан назорат қилиб турилган.

Никоҳ маросими айрим вилоятларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, умумий совчиликдан бошланади. Икки томонлама келишилганидан кейин маълум бир вақтда куёв томон қизниқига совчилар юборади. Дастлабки расмий унаштириш — „нон ушатиш“

удуми ўтказилиб, кейин маслаҳат (кенгаш) оши берилади. Унда қалин миқдори, тўй харажатлари, иштирокчилар сони, тўй вақти ва бошқа масалалар ҳал қилинади. Қалин бутунлай тўлангандан кейин катта никоҳ тўйи ўтказилади.

Анъанавий урф-одат ва иримлар нафақат хурсандчилик ва шодиёналик бўлибгина қолмай, балки муайян мақсадга қаратилган сеҳргарлик тусдаги расм-русумлардан ҳам иборат. Масалан, ҳозиргача кўпгина тўйларда ўтказиладиган одатлардан қудаларга оқ ўратиш, тўққиз тортар, келин-куёвга, қудалар ва қавму қариндошларга фалон сидра сарпо қилиш, дастурхонга солинадиган нон-патирларнинг сони, исириқ тутатиш, келиннинг олов атрофидан айланиши (Фарғона водийсида келинли кўшана аравани олов устидан, Тошкент ва Хоразмда ўтга яқин келтириб ёки айлантериби ўтказиш), куёв тиззасига ўғил болани ўтқизиш, келин-куёв устига пул-чақа ва ширинликлар сочиш, уларни кўзгуга қаратиш ва тухум егизмоқ кабилар гарчи ўз моҳиятини йўқотса-да, қадимдан муайян сеҳргарлик мақсадида ўтказилиб келинаётган иримлардир. Кўп жойларда (Фарғона водийси ва Тошкент вилояти) қишлоқ ёки маҳаллага катта ош бергач никоҳ базми, дўсту биродар, қавму қариндошлар иштирокида алоҳида ўтказилади. Ҳозирги никоҳ тўйлари (базми) асосан ресторан ёки кафеларда, махсус ажратилган никоҳ уйларида ёки ҳовлиларда нишонланади.

Тўй маросими ҳамisha шод-хуррамлик, ёшлик, гўзаллик, келажакка яхши умид ва эзгу орзулар рамзи сифатида ўтказиладиган ажойиб оилавий байрамдир. Ҳоят гўзал бўлган бу маросим барча хилдаги халқ санъати, ашула, рақс билан ўтказилади. У, аслида, асрлар оша синовдан ўтган, моҳиятан чуқур ўйланган, миллий асосда нишонланадиган маросим ҳисобланса-да, ҳар бир даврда такомиллашиб, муттасил бойиб келган. Албатта, айрим этник гуруҳларгина эмас, ҳатто ҳар бир қишлоқ, туман ёки вилоят ҳам анъанавий тўйнинг ўзига хос элементларига эга бўлиши мумкин. Лекин ўзбек тўйлари-нинг бўлиб ўтиши ва элементлари буюк хоразмшоҳлар ва темурийлар давридан ҳозиргача деярли ҳамма жойда бир хилдир.

Ҳозирги вақтда ўзбекларда кенг тарқалган никоҳ тўйлари, асосан, анъанавий удумларни сақлаган ҳолда янгича маросимга мувофиқ келин билан куёв ихтиёри, ота-оналар, яқин қариндош ва дўсту биродарлар маслаҳати билан ўтказилади. Кўп жойларда ҳозиргача амал қилинадиган анъанавий „фотиҳа оши“, „сарпо юбориш“, „маслаҳат тўйи“, „қуда танишув“,

„хайитлик“, „қизлар базми“, „падар оши“ сингари расм-русумлар ёки тўйдан кейин ўтказиладиган „чимилдиқ йиғди“, „келин салом“, „келин кўрди“, „чаллар“ ёки „куёв чақириқ“ каби урф-одатлар, айниқса, катта ва кичик тўйлар ниҳоятда дабдабали ўтказилади. Асосий тўй базми бошланишидан олдин расм-русумлар ўтказилиб, янги маросимга мувофиқ тўй куни белгилангач, таклифномалар тарқатилади. Келин-куёвлар дастлаб, мусулмонча никоҳ ўқитгач, дўсту биродарлари, дугона-лари ва бошқа яқин кишилари иштирокида тантанали равишда расмий никоҳ рўйхатидан ўтишади. Шундан сўнг келин-куёв давраси билан бир неча енгил машиналарда шаҳар ёки қишлоқ-нинг гўзал жойлари, тарихий обидалари ва муқаддас жойларини зиёрат қилиб айланиб чиқадилар. Катта тўй куёв уйида, „Бахт уйи“ ёки „Бахт сарой“ларида, баъзан ресторан ёки кафеларда ўтказилади. Фарғона ва Зарафшон водийлари, Тошкент вилояти ва бошқа жойларда тўй икки жойда — келинники ва куёвникида ўтказилиб, эрталаб нонуштага ёки тушга ош тортилиб, кейин кечки никоҳ базмига дастурхон ёзилади.

Албатта, бундай никоҳ тўйлари жуда ҳам катта харажат талаб қилади. Одат тусига кирган мазкур маросимлар кўп болали оилалар учун анча оғир юк бўлиб, кўпинча уларнинг қарзга ботишига олиб келади. Ҳозиргача сақланиб келган қалин эсаннинг устига яна ҳам ортиқ харажат бўлиб юкланади. Уни ҳозир „куёв совғаси“, „сут ҳақи“ деб замонавийлашган шаклда намоёиш қилмоқдалар. Аслида қалин исломгача туркий халқлар орасида кенг тарқалган одатлардан. Масалан, VI асрга оид Ўрхун-Енисей ёзувларида, Маҳмуд Қошғарий асарларида у тилга олинган. Баъзи тадқиқотчилар қалинни аёлларнинг жамиятда қадр-қиммати иш кучи сифатида баҳолаш билан боғлиқ деса, айримлари уларнинг ижтимоий тенгсизлиги бошланиши билан юзага келган, деган фикрни билдиради. Буни асослаш учун қадимий одат бўйича қалин ҳақи учун ишлаб бериш ёки пул шаклида тўлашга мажбур бўлиш мисол қилиб кўрсатилади. Айрим пайтларда қалин ўрнига ўзаро қиз алмаштириш, яъни қарши қудалик одатига амал қилиб қалин тўланилмаган. Ислом дини пайдо бўлгач қалин тўлаш қонунлаштирилган. Бу одат ҳозиргача сақланиб, Жанубий Ўзбекистон, Хоразм ва Қорақалпоғистонда катта пул ҳисобланади.

Этносоциологик тадқиқотларга қараганда, қизларнинг кўпчилиги умр йўлдошларини ўзлари танлаб олиб турмуш қуришни истайдилар ва қалинни қоралайдилар, аммо айрим қисми қалинни моддий ёрдам деб қўллаб-қувватлайди. Юқорида

қайд қилинганидек, барча никоҳ маросимларида келин ва куёвни „ёмон кўз“дан, назар-нафасдан сақлаш учун эскича иримлардан уларга исириқ тутатиш, бадавлат ва ширин яшашни тилаб, устидан сочқи (пул ва ширинликлар) сочиш, ували-жували бўлиши учун келин-куёв тиззасига бола ўтқизиш, кўп болали аёлларнинг хизмат қилиши, куёвникига келин келганда уни ўтдан сакратиш каби сеҳргарлик билан боғлиқ амал қилинадиган одатлар ҳозир ўз моҳиятини бутунлай йўқотган эмас.

Албатта, анъанавий тўйларнинг ҳозиргача катта харажат талаб қиладиган, баъзан ўринсиз исрофгарчиликларга сабаб бўладиган томонлари ҳам бор. Аммо ўзбекларнинг келин-куёв тўйлари ҳамиша шод-хуррамлик, ёшлик, гўзаллик, келажак тўғрисидаги ёрқин умид ва эзгу орзулар байрами сифатида ўтказилиб келинмоқда. Келиннинг куёв уйига тантанали безалган никоҳ карвонида, куй садолари остида жозибадор рақслар билан кириб келишидан иборат гўзал қувончли маросим никоҳланаётган ёшлар хотирасида абадий қоладиган ажойиб воқеадир.

Келиннинг янги оилага қўшилиши ҳам бир неча ўзига хос иримлар билан ўтказилган. Масалан, унда келин-куёвга қизнинг, айниқса, янгиси ва бошқа қариндош аёлларнинг алоҳида эътибор бериши, катта оилалардан бири унинг „мурундуқ ёки вакил онаси“ қилиб, оиладаги отадан кейинги эркакнинг иккинчи ота сифатида тайинланиши ёшларни оилавий ҳаёт сирларига ўргатишга қаратилган қадимий ажойиб одатлардан ҳисобланади.

Ҳозирги никоҳ тўйи маросимлари ва ундан кейинги оилавий-маиший муносабатлар ўзбек халқининг турмушида жиддий ўзгаришлар рўй берганлигидан, унинг маиший ҳаёти, турмуш тарзи ва ижтимоий онги давр талабига жавоб берадиган даражада замонавийлашиб бораётганлигидан далолат беради. Республикамизнинг мустақиллик шароитида эркаклар билан хотин-қизларнинг иқтисодий, ҳуқуқий тенглигини ўрнатиш, шунингдек, аёлларни камситувчи қалин тўлаш, зўрлаб эрга бериш, кўп хотинлилик, ёш қизларни барвақт турмушга чиқариш каби эскилик тартиб ва удумларини ман этадиган қонунларнинг мавжудлиги, янги конституция асосида оилавий-маиший муносабатлар ҳамда демократик тартибларни ўрнатиш замонавий турмуш тарзига хос эркин ўзбек оиласининг шаклланишига ижтимоий-сиёсий замин яратиб бермоқда.

Оилавий муносабатларни демократиялаштиришдаги муҳим ижтимоий-иқтисодий тадбирлардан бири жамият ва оила хотин-қизлар мавқеининг тубдан ўзгаришидир. Маълумки, илгари феодал-патриархал тузум ҳукмронлик қилган даврда

хотин-қизларни камситувчи, хўрловчи, ҳақ- ҳуқуқини чекловчи ва обрўсизлантирувчи турли-туман қонун-қоидалар ва расм-русумлар кўп бўлган ва улар шариат орқали муқаддаслаштирилган. Ислом ва шариат инсоннинг туғилишидан то умрининг охиригача бутун ҳаётини ўз измига қаратиб, оила, никоҳ, ажралиш, мерос, ҳуқуқ, жазо тартибларини ва бошқа иқри-чиқирларни ақидалар орқали „муқаддас“лаштирган. Шариатда ҳар бир мусулмонга еб-ичишдан, ётиш-туриш (ҳатто эр-хотин орасидаги интим муносабатлар ҳам) гача қоидалаб кўрсатилган, айниқса куёв томонни улуғлаб, аёл томоннинг ҳуқуқи анча камситилган, қайнона, қайнота ҳамда келин орасидаги муносабатлар патриархал тартибларга бўйсундирилган. Барча аёллар, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, юридик жиҳатдан ҳуқуқлари чекланган, моддий жиҳатдан эркаклар (ота ёки эр)га қарам бўлган. Айрим оилаларда ҳозиргача сақланиб келаётган тамагарлик, молпарастлик, инсофсизлик, порахўрлик, беандишалик ва бошқа сálбий ҳолатлар оилавий-маиший турмушга доғ тушириб, аёллар аҳволини ёмонлаштириб келаётган сарқитлардандир.

Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбекларда ҳам хотин-қизларнинг ижтимоий меҳнат ва ишлаб чиқаришга жалб қилиниб, эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиши уларнинг жамиятдаги ўрнининг юксак даражага кўтарилганлигидан далолат беради. Ҳозир, масалан, Ўзбекистонда халқ таълими соҳасида 58%, маданият соҳасида 61%, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминотда 70% аёллар фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг 100% и саводли бўлибгина қолмай, фан ва санъатда, маъмурий ва маданий ташкилотларда фаол хизмат қилиб келмоқдалар. Аёлларнинг оиладаги мавқеининг ўзгариши уларнинг даромади билан ҳам боғлиқ. Этносоциологик тадқиқотларга қараганда, ўзбек қишлоқларида яшовчи оилаларда 20% аёллар эрларидан кўпроқ маош олмақдалар. Демак, маълум оилаларда аёллар ҳам бошчилик қилмоқдалар.

Янги оилавий муносабатларнинг яна бир ижобий томони отанинг тўла ҳукмронлиги чекланиб, оила аъзолари ўртасида адолатли меҳнат тақсимотининг ўрнатилиши, уй-рўзғор ишларининг эр-хотин орасида тўғри йўлга қўйилиши, бола тарбиясида икки томонлама фаол иштирок қилиш кабилардир. Ўзбекистонда ўтказилган этносоциологик тадқиқотларга биноан (М. Бекжонова, Ф. Арипов, Н. П. Лобачева ва ҳ.к.), ҳозирги оила бошлиғи даставвал маслаҳатчи, тарбиячи ва ёрдамчидир. Масалан, илгари у авторитар оила тузуми тартиби асосида барча

масалаларни фақат ўзи ҳал қилган бўлса, энди кўпинча оилавий муаммолар, шу жумладан бюджет масаласи ҳам эндиликда хотини ва катта оила аъзолари билан бамаслаҳат ҳал қилинади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, қишлоқдаги ўзбек оилаларининг 51,7% ида эр уй хўжалигида ва бола тарбиясида хотинига ёрдам беради, 21% оилада вазифалар тенг бўлинган, фақат 6,5% оилаларда эри хотинига ёрдам бермайди. Бўлинмаган мураккаб ва кўп болали оилаларда уй-рўзғор ишлари кўп бўлиб, улар барча оила аъзолари орасида тенг тақсим қилинади. Бундай оилаларда яқин қавму қариндошлар ҳам хўжаликка ёрдамлашиб турадилар. Биргаликда овқатланиш (ота-бола, эр-хотин биргаликда, аммо анъанавий ҳурмати сақлаган ҳолда), оила аъзолари ўртасида „сиз-бизнинг“ сақланиши ва ўзаро ҳамкорлик қабилар ўзбек оилаларининг ҳозирги даврдаги қиёфасидир.

Албатта, умумий инсоний қадриятлардан ташқари, ҳар бир ўзбек оиласида ўз миллатига ва этник хусусиятига қараб, бошқаларга ёт бўлган маҳаллий урф-одат ва расм-русумлар ҳозиргача сақланиб, баъзан янги оилаларга салбий таъсир қиладиган томонлари ҳам учрайди. Бундай ҳолат, айниқса, қишлоқ хўжалигида механизациянинг камлигидан, меҳнатнинг оғирлигидан, уй-рўзғор ишларининг такомиллаштирилмаганидан келиб чиқади. Бола-чақа ишларининг ёмон йўлга қўйилиши, турмуш маданиятининг ҳалигача анча пастлиги ўзбек оилаларида мураккаб, баъзан зиддиятли аҳволни яратиши ва шу асосда айрим пайтларда фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ўзбек оилаларининг энг ажойиб тарихий анъаналаридан бола тарбияси алоҳида ўринни эгаллайди. Маълумки, бола тарбияси оиланинг бош вазифаси ҳисобланади ва бу вазифа нафақат оилада, балки ижтимоий жиҳатдан энг муҳим бўлганлиги тусфайли, давлат ва жамоатчилик томонидан ҳам фаол бажарилиб келинган ва келинмоқда. Афсуски, бу масалага тадқиқотчилар кам эътибор бериб келганлар, унга фақат расмийлик билан қаралган, холос. Ваҳоланки, этнопедагогика ва этносоциология жиҳатдан ёндашиб, бола тарбияси муаммоларини чуқур тадқиқ қилиш энг олижаноб ва муҳим вазифалардан биридир. Ҳозирги даврда оила ва оилавий муносабатларда демократик тартибларнинг ўрнатилишини, оила аъзолари орасидаги, айниқса ота-она ва болалар, бобо-момолар ва авлодлар, ака-ука ва опасингиллар орасидаги анъанавий муносабатларни ўрганиш ниҳоятда долзарб ва фойдали вазифа деса бўлади. Қадимдан ўзбекларда ёшига, жинсига ва табиатига қараб бола тарбиясига

алоҳида эътибор берилган. Масалан, ўғил болаларга ёшлигидан оталар уруғининг давомчиси, меросхўри, оила ор-номуси ва ифтихори, ҳимоячиси, қизларга нисбатан устун турадиган эркаклик фазилатларини онгига сингдириб, қизларга эса бўлажак она ва уй бекаси вазифасини адо этувчи шахс сифатида тарбия беришган. Аста-секин вояга етиши билан ўғил бола ота таъсирида, қиз бола она таъсирида муайян тартибларга ўргатила бошланган. Одат бўйича, болалар 6—7 ёшидан меҳнатга ўргатилиб, даставвал енгил ишларни, 10—12 ёшидан бошлаб оғир ҳўжалик ишларини бажара бошлаганлар. Бола тарбиясига ота-она ва жамоачилик алоҳида эътибор берган, айниқса уларнинг одоб-икромли бўлиши кўпчиликнинг диққат марказида турган.

Оила, мактаб, дам олиш пайтлари болаларнинг ўзаро яқинлашиши ва жипслашиши учун қулай шароит яратиб беради. Уларнинг ахлоқий жиҳатдан камол топишида, ўзаро дўстона ва биродарлик муносабатларини мустаҳкамлашда, ота-она ва катталарга ҳурмат ва меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотишда, кичкина болаларни катта болаларга қараб тарбиялашда ва бошқа одоб-икром масалаларида ҳозиргача маҳалла ёки қишлоқ жамоачилиги томонидан назоратда бўлиш ўзбек халқининг энг ажойиб анъаналаридан. Шунинг учун ҳам боланинг туғилишидан (фарзанд тўйи, бешик тўйи, суннат тўйи) то уйланишигача (унаштириш, фотиҳа қилиш, никоҳ тўйи) бўлган барча удумларнинг бевосита жамоачилик иштирокида ўтказилиши этник гуруҳлар ўртасида энг зарур бўлган миллий бирликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Кейинги вақтларда деярли барча оилаларда оила аъзоларининг туғилган кунини, янги йилни нишонлаш, ўрта мактаб ёки олий ўқув юртини тугатиш, мукофот олиш ёки диссертация ҳимоя қилиш ва бошқа оилавий хурсандчиликлар муносабати билан зиёфат бериш расм бўлди.

Жамоатчиликнинг фаол иштироки билан ўтказиладиган яна бир қадимий урф-одат дафн маросимидир. Ҳозиргача маҳаллий этнослар, шу жумладан ўзбекларда жамоачилик анъаналарининг сақланиб қолиши нафақат тўйларда, балки ўлим ва у билан боғлиқ маросимларни ўтказишда бошига мусибат тушган оилага ҳам моддий, ҳам маънавий (руҳий) енгиллик туғдиради. Инсон қадимий даврдан ўзининг оғир кунларида мадад истаб қавму қариндош ва дўсту биродарларининг ёрдамига муҳтож. Маълумки, ўзбеклар имконияти борича бир-бирига яқин жойда уй-жой қуришни, қавму қариндошлар ёнма-ён жойлашишни одат қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам ҳозиргача узоқ

ўтмишдан қолган қавму қариндош (патронимия)лар гуруҳлари кўп жойларда сақланиб келмоқда. Бундай ҳолат, айниқса, оилавий-маиший урф-одат ва маросимларни ўтказишда катта роль ўйнайди. Айниқса, дафн маросимини ўтказиш кўп одамларнинг иштироки билан маҳаллачилик ва қавму қариндошлик анъаналарига таянади.

Дафн маросими, асосан, ўзининг қадимий кўринишларини сақлаб қолса-да, у ислом дини қоидаларига амал қилинган ҳолда ўтказилади. Асли, бундай урф-одатлар ниҳоятда мураккаблашган турли удумлар ва иримлардан иборат бўлиб, унинг илдизи ибтидоий, диний тасаввурларга бориб тақалади. Ҳозиргача амал қилинадиган марҳумнинг учи, қирқи, баъзи ерларда юзи, йили билан боғлиқ ва бошқа кўпдан-кўп расм-русумлар, айниқса, ҳар хил худойилар энг ибтидоий диний тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган. Кейинги вақтларда аҳоли ўртасида янги дафн этиш маросими жорий этилиб, фуқаролик митинги (йиғилиши)ни ўтказиш, меҳнат жамоаси, жамоатчилик вакиллари ва дўсту биродарларнинг таъзия нутқи, марҳумнинг хотирасини абадийлаштириш, қабртоши ўрнатиш кабилар билан бирга, ҳамма жойда жаноза ўқиш одати сақланган.

Умумхалқ байрамлари ва тантаналар ҳам айрим оила ва унинг аъзоларининг фаол иштироки билан ўтиши уларнинг жамият олдидаги бурчи ва вазифасини ўташи масъулиятини хис этиш ва тартиб-қоидаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Барча оилаларда байрам ва маросимларга олдиндан тайёргарлик кўрилади, совға-саломлар инъом қилинади. Барча оилавий-маиший маросимлар ўзининг қувноқлиги, тантанаворлиги, ранг-баранглиги, гўзаллиги, маънавий мазмундорлиги ва эстетик таъсирчанлиги билан кишиларни руҳий жиҳатдан доим рағбатлантириб, миллий маданият ва маиший турмушни бойитиб келган.



ХАЛҚ БАЙРАМЛАРИ, ЎЙИН ВА МАРОСИМЛАРИ

Ўзбек халқининг маданий меросида халқ ижод қилган ва катта ижтимоий аҳамиятга эга турли байрамлар, оммавий ўйинлар, мавсумий ва ҳунар-касб маросимлари алоҳида ўринни эгаллайди. Байрамлар ва маросимлар ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи ва кишилар ўзаро муносабатларининг турли жиҳатлари ва шаклларида намоён бўлувчи муайян урф-одатлар ва анъаналар, ахлоқий принциплар ва ҳуқуқий тартиботларнинг тарихан шаклланган йиғиндисидир. Уларнинг муҳим белгилари ва хусусиятлари барқарорлиги ва оммавийлиги, ривожланишдаги такрорийлиги, давомийлиги ва узлуксизлигидадир. Одат тусига кирган маросимлар кишилар ҳулқ-атворини бошқарар экан, нафақат жамоачилик фикрлар нуфузига, балки қабул қилинган ва қарор топган одатий қонун-қоидалар кучига ҳам суянади.

Ўзбеклар ва Ўрта Осиёдаги бошқа халқларнинг тарих синовидан ўтган байрамлари ва маросимлари кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги яхши фазилатларни, чинакам халқчил, умуминсоний қадриятларни акс эттиради. Ижобий урф-одат ва маросимларда ўзбекларнинг миллий руҳияти, уларнинг маънавий онгининг соддалиги ва феъл-атворининг шакллари ҳам намоён бўлади. Асрлар давомида шаклланиб ва авайланиб келинган ижобий расм-удумлар ва одатлардан Ватанга садоқат, ёши катталарга ҳурмат, ота-онага, етимларга ва қарияларга ғамхўрлик, меҳмондўстлик, қон-қариндошлик ва ўзаро ёрдам, оила шарафини ва аёллар шаънини эҳтиётлаш, ҳаётдан кўз юмган яқин-узоқ кишилар хотирасини ёд этиш кабилар ижтимоий характерга эга бўлган байрам ва маросимларда очик намоёиш қилинади. Асрлар оша сақланиб келинган ва ижтимоий моҳиятга эга урф-одатлардан яна бири оғир, машаққатли кунларда ўз яқинларининг очлик ёки камбағалликдан гадолик ёки дайдилик қилишига йўл қўймасликдир. Агар шундай одам чиқиб қолгудай бўлса, унинг исноди барча қариндош-уруғларга, маҳалла-кўйга, халқига келган. Асли гадойлик мамлакат учун доғ туширадиган ҳолат эканлигини „Темур тузуклари“ қоралаб, унга қарши амалий ижтимоий тадбирлар ўтказиш зарурлиги қайд қилинган.

Ўзбек халқи орасида энг кенг тарқалган, миллий тусга эга бўлган урф-одатлардан мавсумий маросимлар диққатга сазовордир. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, ўзбек мавсумий маросимларини қуйидаги туркумларга тасниф этиш мумкин: 1) қишда ўтказиладиган гап-гаштак, яса-юсун кабилар; 2) баҳорги маросимлар — Наврўз, шохмойлар (қўш чиқариш), дола ёки қизилгул сайли, лой тутиш, „сушт хотин“ кабилар; 3) ёзги маросимлардан „қовун сайли“, „чой момо“ ва ҳоказолар; 4) кузги маросимлар — ҳосил йиғими билан боғлиқ „михрган“, „облобарака“, „шамол чақириш“, „узум сайли“ кабилар.

Бутун Олд ва Ўрта Осиёда машҳур Наврўз байрами ва маросимлари жуда узоқ даврлардан бери нишонланиб келмоқда. Бу байрам асли деҳқончилик календари билан боғлиқ бўлиб, Ернинг шимолий ярим шарида баҳорги кеча билан кундуз тенг келган кунлари 20—21 мартда бошланади. Ўша даврда бутун табиат уйғона бошлайди, ер бағридаги барча махлуқот ва мавжудотларнинг, қурт-қумурсқалар, ўсимлик ва ўт-ўланларнинг жонланиши рўй беради. Бундай янгиланиш жараёнининг бошланиши шамсия (Қуёш) йили ҳисобида 21 мартга тўғри келган биринчи янги кунни Наврўз деб атаганлар. Ўрта асрнинг буюк мутафаккири Беруний мазкур йил ҳисобининг бошланиш оyi ҳисобланган фарвардин оyi тўғрисида гапириб бундай ёзади: „Наврўз янги йилнинг биринчи куни бўлиб, унинг форсча номи ҳали шу маънони тақозо этади. Наврўз эронликлар зижлари бўйича ўтмиш замонларда, улар йилларини кабисам қилган вақтларида Қуёшнинг саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. Энди у баҳор ёмғирининг биринчи томчисини тўкишидан гуллар очилгунча ва ўсимлик униб чиқа бошлагунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун Наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган“. Ўша даврда яшаган улўф сиймолар Маҳмуд Кошғарий ва Умар Ҳайёмлар ҳам Наврўз тўғрисида анча қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Уларнинг асарларида Наврўзнинг табиат қонуниятига мувофиқ томони қайд қилинибгина қолмай, у билан боғлиқ турли ирим, урф-одат ва маросимлар тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Масалан, Берунийнинг таърифича, афсунгарлар Наврўз куни тонг отганда биров гап гапиришдан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак (хушбўй) мум тутатса, бу кўп касалликларга шифо бўлармиш. Ёки шу куннинг тонгида гап гапиришдан олдин шакар тотиб, ўзига зайтун (ёғи) суртган кишидан йил бўйи

турли балолар даф этилади, деган иримлар бўлган. Байрам урф-одатлари ҳақида сўзлаб, аллома шундай деб ёзади: „Эронликларда Наврўз кuni бир-бирларига шакар ҳадя қилиш расм бўлган эди. Бағдод мубоди Озорбоднинг ҳикоя қилишича, бунинг сабаби, Наврўз кuni Жамшид мамлакатаида шакарқамиш пайдо бўлган...“

Маҳмуд Кошғарий ҳам Наврӯз тўғрисида ўн икки мучал йил ҳисоби билан боғлаб турли маълумотлар беради. Наврӯз байрамида баҳорга бағишланган халқ қўшиқларидан намуналарни келтиради. Ривоятлардан бирида Наврӯзга бориб тақаладиган мучал ҳисобидан ҳайвонлар номларини тилга олиб, шундай деб ёзади: „Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор, деб тахминлайдилар. Масалан, уларча сигир йили бўлса, уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ, қор ва фитна кўп бўлади... Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Масалан, Наврӯз (янги кун)дан кейинги аввал баҳорга боғлиқ ой дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади...“ Наврӯздан бошлаб йилнинг илк фасли саналган ва барча фасллар табиат қонуни ҳамда осмон сайёралари (Ой, Күёш) ҳолатига қараб белгиланган.

Қадимги Ўрта Осиёда ва Эронда Наврӯз нафақат халқ, балки давлат байрами сифатида ҳам нишонланган. Тарихий маълумотларга қараганда, одамларни табақаларга бўлиб, Наврӯз байрамини бир ойга чўзиб, ҳар беш кунни бир табақага тааллуқли деб ҳисоблаганлар. Масалан, Эронда биринчи беш кунлик подшоларники, иккинчиси зодагон зотларники, учинчи беш кунлик подшо хизматкорлариники, чўри-малайларники ҳисобланган. Подшо Наврӯзининг беш кунлигида шоҳ байрамни бошлаб берган ва фуқароларга мулоқотда бўлишни ҳамда мурувват қилишни эълон қилган. Иккинчи куни у деҳқон ва аслзодаларни қабул қилган, учинчи куни отлиқлар ва олий руҳоний (мобед) ларни, тўртинчи куни ўз фарзандлари ва фуқароларини қабул қилган. Олтинчи кун улуғ байрам ҳисобланиб, унга „Катта Наврӯз“ деб ном берилган. Хоразмликлар ва сўғдийларда сосонийлар ҳукмронлиги даврида Наврӯз билан бирга бир неча халқ байрамлари давлат байрами деб эълон қилинган.

Беруний асарларида, Умар Ҳайёмнинг „Наврўзнама“сида ва бошқа манбаларда, илк баҳор байрамини нишонлаганда ерга сув қуйиш ёки сепиш, совға-саломлар ҳадя қилиш, арғим-чоқларда учиш, ширинлик (қандолат) тарқатиш, етти йил ҳосилини белгилаш, таҳорат қилиш ва ёмғир сувига чўмилиш каби урф-одат, иримлар тўғрисида хабар берилади. Наврўз кuni подшоҳ дастурхонига турлича дондан — буғдой, арпа, тариқ, макка, нўхат, ясмиқ, гуруч, кунжут ёки ловия унидан пиширилган нон қўйилган. Дастурхон ўртасига турли дарахт (тол, зайтун, беҳи, анор ва ҳ.к.)лардан етти новда, етти оқ коса ва оқ дирҳам, янги динор ҳам қўйилган. Подшога оқ қанд ва кокос ёнғоғи махсус таом берганлар, у таомни янги соғилиб, хурмо қўшилган сут билан истеъмол қилган. Ҳозиргача, Эронда Наврўз дастурхонига маросимга биноан етти хил (хафтсин) „с“ ҳарфи билан бошланадиган нарсалар тортилган. Шу билан бирга қатиқ, сут, курт ва бўялган тухум, мева, ёнғоқ, бодом ва ҳоказолар қўйилади. Шуниси муҳимки, байрамнинг бош маросим таоми сумалакни ҳам илгари пиширганлар. Қадимий даврларда Наврўз арафасидаги етти кун совуқ бўлиб „ожиз кампир“ кунлари деб номланган. Ўрта Осиё халқларида, шу жумладан ўзбекларда, янги йил маросим таоми гўжа ва сумалак пиширилади. Шу кунларда катта бозорларда савдо-сотиклар, ялпиз, кўкпиёз, ёш беда ва бошқа кўкатлар солинган турли таомлар ва ширинликлар тайёрланади. Тантана ва ўйин-кулгилар билан пишириладиган шоҳона таом сумалак ризқ-рўз, мўл-кўлчилик рамзи бўлиб, уни тайёрлаш катта санъат талаб қилади. Одатда, сумалакка кетадиган харажат жамоадан йиғиб олинган. Сумалак пиширишдан олдин жамоа (маҳалла) аъзоларидан буғдой кўки ва ўт йиғиштирилиб, умумий қозонга солинган ва пишгандан кейин тенг тарқатилган.

Наврўз байрами катта оммавий сайиллар, халқ ўйинлари, мусобақалар, созанда ва раққосалар, масхарабоз ва дорбозлар иштирокида ўтади. Умар Ҳайём берган маълумотларга асосланиб, шуни таъкидлаш мумкинки, 26 асрдан буён нишонланиб келаётган Наврўз байрами бошланиши билан ўзаро урушлар тўхтатилган, ярашиш шартномалари битилган, ҳатто дафн маросимлари бошқа кунга кўчирилган. Бу байрам шунчалик эҳтиромли, қувончли ва шодлик кунлари сифатида катта тантаналар билан нишонланибгина қолмай, узоқ-яқин қавму қариндош ва дўстларни йўқлаш, касаллар ҳолидан хабар олиш, марҳумлар қабрини зиёрат қилиш, дўстлараро садоқатликни билдириб, инсон қадрини эъзозлаш каби одатларга амал қилинган.

Наврӯз байрамининг бошқа баҳор фасли байрамларига анча яқинлиги ҳам диққатга сазовордир. Этнографларнинг берган хабарларига қараганда, Паркент, Самарқанд ва Хоразмда ўтказиладиган лола сайли, сайли гулисурх ёки қизил гул сайиллари асли Наврӯз маросимларига анча ўхшаб кетади. Бундай байрамлар март (ҳамал) ойида нишонланиб, бир ойгача давом қилган. Сайил вақтида катта бозор ишлаб бир қишлоқдан иккинчисига ўтган. Бозор майдонида масхарабозлар, дорбозлар, созандалар, полвонлар томоша кўрсатганлар, кўчқор, туя, хўроз ва бедана уриштиришлари, тухум уриштириш ўтказилган. Баъзан, мазкур мусобақалар муштлашишга айланиб, қадимий фратриал тузумга хос ибтидоий маросимларнинг элементи сифатида сақланиб қолган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, мазкур байрамда иштирокчилар (эркак ва аёллар) анча эркин бўлганлар, кечки базмларда махсус тайёрланган шароб — мусаллас ичилган, ўйин-кулгилар авжига чиққан. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, гул сайиллари бир ой давомида ўтказилиб, баҳор байрамининг бош маросими Наврӯз билан уланиб кетган.

Ҳаётимизда Наврӯз билан боғлиқ сақланиб келаётган анъаналардан бири янги туғилган болаларга Наврӯз исмини қўйиш одатидир. Лутфийнинг ажойиб асарларидан „Гул ва Наврӯз“ достонида Фарруҳ шоҳнинг ўғли шу куни туғилгани учун унинг оти Наврӯз деб қўйилган. Ҳозир ҳам Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро вилоятларида Наврӯз куни туғилган бўлса, асосан, ўғил болаларнинг, Фарғона водийсида эса, кўпинча, қиз болаларнинг исми Наврӯза қўйилади.

Илгари маҳаллий иқлим шароити ва унга мос турмуш тарзи ҳамда меҳнат тажрибаси, йил фасллариининг алмашилишига қараб, деҳқон ва чўпон йиллари фарқ қилинган. Деҳқон йили 21 мартдан кейин — ер илиб, ўсимликлар жонлангандан кейин бошланади, 16 мартдан ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошлаши билан чўпон йили ҳисобланади. Мазкур даврдан деҳқонлар фаол ҳаракатга келиб, ерга ишлов беришга киришади, чўпон (чорвадор)лар ёзги яйловга кўчиш ишларини бошлаб юборади.

Наврӯз ҳам асли деҳқончилик билан узвий боғлиқ бўлган ва унга тайёргарлик қилиш ишлари билан биргаликда олиб борилган. Ҳозиргача Наврӯзга тайёргарлик дала ишларини ўтказиш тадбирлари билан бирга ўтказилади; боғ-роғларга гул ва кўчатлар экиш, далаларни экинга тайёрлаш, агротехника ва моддий ресурсларни тахт қилиш, маҳаллий ўғит тўплаш, ариқ ва зовурларни тозалаш каби ишлар бажарилади. Бутун

Ўзбекистонда эрта баҳорда бошланадиган деҳқончилик ишларидан лойқа ўтириб қолган ариқ-зовурларни тозалаш, уларни янги мавсумга тайёрлашга алоҳида эътибор қилинади. Бундай ишлар якка хўжаликларнинг қудрати етмаганлигидан бутун қишлоқ ёки туман аҳли кучи билан ҳашар ёрдамида амалга оширилган. Мана шу пайтда Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон водийсида лой тутиш, Хоразмда қазув маросимлари ўтказилган. „Лой тутиш“ маросимини ўтказиш қуйидагича бўлган; бирор киши ариқ қазувчилар олдидан ўтиб қолса, унинг қўлига кетмон ёки белкуракда лой тутқазганлар. Келган киши уни лойи билан жойига етказиб, қутулиб кетади, ёки ҳашарчиларга зиёфат беришга мажбур бўлади, ё белги-ланган жойининг ариғини қазиб беради. У қўшиқчи бўлса қўшиқ айтиши, бахши бўлса достон куйлаши, полвон бўлса кураш тушиши, темирчи бўлса ариқ қазиш учун зарур бўлган асбоб-ускуналар ясаб ёки уларни тузатиб бериши лозим. Агар айтилганлардан бирортасини бажара олмаса, у белгилаб берилган ердаги ариқни қазиб, сўнг ўз йўлига кетиши мумкин. Ҳашар (қўмак) одатига асосланган турли оммавий ишлар ижтимоий характерга эга бўлиб, халқ ижод қилган ҳар хил маросимлар ва сайиллар билан нишонланган.

Деҳқончилик касбига оид энг муҳим маросимлардан бири далага қўш чиқариш билан боғлиқ „шоҳмойлар“ алоҳида қувонч ва тантана билан нишонланади. Одатда, далага қўш чиқариш кунини қишлоқдаги тажрибали деҳқон (оқсоқол) белгилаб берган. Шоҳмойлар душанба, чоршанба ва жума кунларидан бирига тўғри келиши лозим бўлган, чунки бу кунлар деҳқонлар тасаввурида бахт, омад келтириладиган кунлар ҳисобланган. Асосан, қўш чиқариш Наврўз кунлари бошланган, аммо ерлар пишиб етишса, об-ҳавога қараб Наврўзга қадар ҳам ўтказилган.

Шоҳмойлар тантаналарига тўқ-фаровон жойларда қишлоқнинг барча аҳли тайёргарлик кўрган: ҳар бир хонадон турли таомлар пиширган, нону қатлама, патирлар ёпилган, бўғирсоқ ва пўссиқлар пиширилган. Маросим ўтказиладиган жой супурилиб-сидирилиб, шолча, кигизу гиламлар тўшалиб, дастурхонлар ёйилган, унга тайёрланган таомлар тортилган. Қишлоқ аҳли тўплангач, оқсоқол яхши тилаклар билан дуо-фотиҳа қилиб, пиширилган нарсалар аҳоли орасида тарқатилган. Шундан сўнг қўш чиқариш учун махсус боқилиб турган ҳўкизлардан бири олиб чиқилган ва ўтган йилги ҳосилнинг охириги тутамидан тайёрланган кулча қишлоқнинг барча мўътабар қариялари ва бошқа иштирокчиларига бир парчадан

синдириб берилади. Кулчанинг бир бўлаги танлаб олинган ҳўкизга ҳам берилади. Ниҳоят, кўз тегмасин деб ҳўкизларнинг шохига зиғир ёғи суртилади, инс-жинслардан ва ёвуз руҳлардан пок бўлсин деб исириқ тутатилади.

Дастлабки қўшни қишлоқнинг энг ҳурматли, серфарзанд ва кўп неvara-чеварали мўйсафидларидан бири солади. Оқсоқол қўш билан кучи етгунча ё бир марта, ё уч, ё беш марта, умуман тоқ марта ер ҳайдайди, кейин ўтган йилги ҳосилнинг охириги тутамидан олинган буғдойдан иримига ҳайдалган ерга бир неча ҳовуч сепади. Мазкур маросимдан сўнг барча деҳқонлар ҳўкизларини етаклаб уйга қайтганлар ва оилавий доирада байрам ҳурсандчилигини уйда давом қилганлар. Бой хонадонлар қўш чиқариш арафасида зиёфатлар беришиб унга мулла-эшонларни чақириб деҳқон рисоласини ва бошқа диний китобларни ўқишган.

Деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ яна бир муҳим маросимлардан қурғоқчилик вақтларида ёмғир чақириб урф-одатлари ҳам қадимдан сақланиб келган. Лалмикор деҳқончилик ва чорва билан шуғулланувчи аҳоли учун баҳор ҳамда ёзнинг илк ойларида ёмғирга катта эҳтиёж сезилади. Ўзбеклар ва бошқа Ўрта Осиё халқлари табиий, яъни ёмғир сувлари билан суғориладиган экинларни лалми (қайроқи) деб номлаган. Бундай деҳқончилик ёғингарчилик бўлмаган ойларда хавф остида қолган. Шунинг олдини олиш мақсадида ўтказиладиган махсус маросимлардан „суст хотин“, „сув хотин“, „чала хотин“ каби ёмғир чақириб удумлари кенг тарқалган.

Маросим махсус белгиланган кун ва вақтда ўтказилган. Аммо бу кун халқ тасаввурида қабул қилинган иримга қараб ҳафтанинг бахтли кунига тўғри келиши зарур бўлган. Маросимнинг биринчи босқичи ташкилий ишлардан бошланган, унга эпчил ва удлабурон шахслардан ташкилотчи мутасадди тайинланган. У маросим учун керак бўлган нарсаларни тайёрлаган. Бундай нарсалар, масалан, лоқай ўзбекларида битта бўш қовоқ, иккита қамиш найча, иккита тошбақа, битта эшак ва хайр-садақа солиш учун битта хуржундан иборат бўлган. Энг муҳим нарса шуки, ёғочдан қўриқчи шаклидаги қўғирчоқ ясаиб, у полиз экинлари ўртасига қўйилган ва қари аёлнинг кўйлаги кийгизилган. Шундан сўнг маросимнинг асосий қисми — иккинчи босқичи, яъни уни ўтказиш бошланган. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, „суст хотин“ маросими ўзининг иштирокчилари таркиби, жинси ва ёшига, айрим элементларига қараб, ҳар бир вилоятда ҳар хил бўлган.

Маросимнинг анча кенг тарқалган хили Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ўтказилган. Чунки бу ерларда лалмикор экинлар кўп экилади. Маросим белгиланган кун ва вақтда ўн-ўн беш аёл махсус ясалган қўғирчоққа қари аёлнинг қўйлагини кийдириб, бир аёл уни кўтариб олади, қолганлари унинг ортидан эргашиб, қишлоқ ёки маҳалладаги хонадонларга „суст хотин“ қўшиғини нақорат билан айтиб бирма-бир кириб чиқади. Уй эгаси уларни хурсандчилик билан қаршилаб, қўғирчоқ устидан сув сепади ва имкониятига қараб хайр-эҳсонлар қилади. Айтиладиган қўшиқда деҳқон сепган буғдойнинг мўл ҳосил бериши, хонадонларга хурсандчилик келтириши, эл-юртга тўкинчилик ва қут-барака бериши таъкидланади, энг муҳими, ёмғир ҳадя этиш „суст хотин“дан илтижо қилинади.

Ҳосиллар мўл бўлсин, суст хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, суст хотин.
Ёмғирларни ёғдиргин, суст хотин,
Ёмоннинг уйи куйсин, суст хотин...
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин.

Айрим ахборотчиларнинг хабар беришича, тахминан 40—50 йиллар муқаддам қишлоқларда „суст хотин“ маросими ҳар йили баҳорда икки-уч мартаба ўтказилган. Шўрчи туман Қаллиқ қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларда, Жанубий Тожикистонда ўзбек лоқайларида мазкур маросимни, асосан, эрақлар ўтказган. Унда қўғирчоқ ўрнига иштирокчилардан бирига аёл кишининг қўйлаги кийдирилиб, сув ана шу кишининг устидан сепилган.

Лоқайлардан 15—20 киши тўпланиб, ярим яланғоч икки кишини эшакка бир-бирига қаратиб миндирганлар. Уларнинг ўртасига икки тошбақани оёғидан боғлаб эшакнинг икки томонига осилтириб қўйганлар. Мингашган кишининг бирига сув солинган қовоқ тутқазилган, иккинчисига бир-бирига боғланган икки қамиш найча берилиб, найчалар сув солинган қовоқ идиш ичида айлантрилади ва гувиллаб овоз чиқаради. Бу овоз гўёки қийналган тошбақаларнинг овоз чиқаришига тақлид ҳисобланади. Қолган иштирокчилар эшакка минганларнинг орқасидан эргашиб, „суст хотин“ қўшиғини айтиб қишлоқдаги хонадонларни бирма-бир айланиб чиқадилар. Уй эгаси эшакка минган кишиларнинг устидан сув сепиб,

маросим иштирокчиларига хайр-садақа беради. Бериладиган нарсалар, асосан, нон, дон, қанд-курс, баъзан улоқ, қўй, ҳаттоки сигир, от ёки нақд пулдан иборат бўлган.

Ёмғир чақиритиш маросимининг Бухоро вилоятининг Қора-қўл ва Олот туманларидаги ўзига хос маҳаллий хилларидан бири ижро этилган „чала хотин“ қўшиғи билан маълум. Бунда ҳам ёғочдан ясалган аёл қишлоқ бўйлаб уйма-уй айлантириб хайр-садақа йиғади. Унинг орқасидан беш-олти бола хуржун кўтариб юради. Болалар хонадонларга кириб қўғирчоқни айлантириб, ёмғир ёғишини Тангридан тилаб, „чала хотин“ қўшиғини куйлайдилар:

Айланади чала хотин,
Ўргилади чала хотин.
Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирнинг ёғгичиман,
Худо берса, обираҳмат ёғаверсин.
Айланади чала хотин,
Ўргилади чала хотин.

Маросим охирида жамғарилган нарсалар ҳисобига унинг иштирокчилари бутун қишлоқ ёки маҳалла аҳолисига ис чиқаради. Одатда, ис чиқариш қишлоқнинг гузарида ёки сўлим жойларидан бирида ўтказилган.

Худоларнинг рамзий шакллари ҳайкал ёки қўғирчоқ қиёфасида ясаб, унга сиғиниш ҳамда турли маросимлар ўтказиш жуда кўп халқларда, шу жумладан, Ўрта Осиё халқларида энг қадимий даврлардан мавжуд эканлигини археологик ва этнографик маълумотлар тасдиқлайди. „Суст хотин“ маросими якунидаги қўғирчоқни ё куйдириб юбориш ёки эски қудуққа ташлаш удуми узоқ ўтмишдаги аجدодларимизнинг қурбонлик қилиш маросимининг қолдиқларидан эканлигини аниқ кўрсатиб турибди. Этнографиядан маълумки, қурбонлик қилиш дастлаб тирик одамлар, асосан қариялар, ҳиндуларда ёш қизлар, кейинчалик (масалан, Иброҳим Пайғамбар афсонаси) айрим ҳайвон ёки жонсиз буюмлар ҳисобига ўтказилган. Шу асосда „суст хотин“ маросимидаги кекса аёл қўйлаги кийдирилган қўғирчоқнинг ёмғир ёғиш учун куйдириб юборилиши ёки қудуққа ташланишини одамни қурбон қилишнинг рамзий ифодаси деб ҳисоблаш мумкин.

Узоқ ўтмишдан сақланиб келган шамол чақиритиш ва уни тўхтатиш маросими матриархат даврига оиддир. Сибирь

халқлари сўнгги вақтларгача шамолни илоҳийлаштириб, аллақандай тош одамлар вужудга келтиради деб уни чақириш ёки тўхтатиш учун улкан тошларга, қояларга сигиниб қурбонликлар қилганлар. Айрим халқлар шамолни қандайдир мўъжизавий қудратга эга бўлган аёл пайдо қилади, деб ўйлайдилар. Фарғона водийси ўзбеклари ҳам шамол аллақандай ғордан келиб чиқади, унинг ҳомийси қари аёл сифатида, деб тасаввур қиладилар. Самарқанд, Бухоро, қисман Қашқадарё ва Сурхондарёда яшовчи ўзбеклар ҳам шамол ҳомийсини кекса аёл образида тасвирлайдилар.

Жанубий Қозоғистондаги ўзбекларда „чой момо“ маросими ҳозиргача сақланиб келган. Бу маросим тўғрисида таниқли этнограф А. Диваев асримиз бошларида қисқа маълумот берган. Унинг таърифича, ёз ойларида, айниқса бошоқли экинлар етилган пайтда қаттиқ шамол туриб, арпа, буғдой, тариқ каби экинларни пайҳон қилиб ташлайди. Бунинг олдини олиш учун бир неча қари аёллар юзларига қорақуя суркашиб, кели (ўғир) сопини от қилиб минишиб, қўлларига узун гаврон олишиб, унга турли рангдаги латта-путталарни бойлашиб, отга ўхшаб кишнаб, сакрашиб „чой момо“ қўшиғини айтганлар. Ҳар бир хонадон маросим иштирокчиларига хайр-садақа қилган. Айрим муаллифлар фикрича, „чой момо“ қадимий туркий тиллардаги шамол сўзи „чал“ шаклида бўлганлигини инобатга олиб, „чал момо“ сўзининг фонетик ўзгарган шаклидир, „шамол момо“ маъносини англатади. А. Диваев ҳам „чой момо“ дегани нотўғри ибора, чунки у ҳеч қандай маънони англатмайди, „чал момо“ асли қари, оқсоқол кампир маъносида деб таърифлайди. Аммо, у маросим тўғрисида маълумот бермайди.

Б. Саримсоқовнинг тўплаган маълумотларига қараганда, „чой момо“ маросими Сайрам ўзбеклари орасида қуйидагича ўтказилади. Икки кампир эски-туски кийим кийиб, юзларига қорақуя суркашиб, қўлларида ҳасса билан олдинда юриб „чой момо“ қўшиғини айтиб боришади. Бўйи етган беш қиз бошларига қизил шолча ёпиб, кампир кетидан эргашиб ашулага жўр бўладилар. Уларнинг кетидан етти-саккиз яшар ўғил бола катта хуржун ортилган эшакка миниб ўқлоқ, юмшоқ супурги ва кели сопини бирга боғлаб судрайди. Маросим иштирокчилари шу тариқа қишлоқ бўйлаб „чой момо“ қўшиғини айтиб, кўчама-кўча айланадилар. Ҳар бир хонадон имкониятига қараб буғдой, ун, тухум, нон ёки пул бериши шарт. Йиғилган нарсалар хуржунга солинади. Маросим иштирокчилари қишлоқни бир кунда, баъзан икки-уч кунда айланиб, йиғилган буғдой-ундан

чалпак пишириб, шамол ота (она)га ис чиқарадилар. Пиширилган чалпакдан ўн иккитасини шамол ҳомийсига атаб ерга қўмишади ёки муқаддас ҳисобланган жойдаги тешикка ташлашади. Бошларига шолча ёпишган қизлар бутун маросим давомида юзларини очишмай юришлари шарт, аксинча шамол яна кучайиб кетар эмиш. Баъзан, йиғилган нарсаларни сотишган ва қўй олишиб, шамол чиқадиган жойга бориб қурбонлик қилишган. Қурбонлик гўштидан шўрва пиширилиб аҳолига тарқатилган, ортиб қолганини шамол чиқади деб тахмин қилинган тешикка тўкканлар.

Мазкур маросимнинг аёллар томонидан уюштирилиши ва бажарилиши, шамол ҳомийсининг аёл киши деб тасаввур қилиниши шубҳасиз жамиятда аёллар мавқеининг юқори даражага кўтарилганлигини, „чой момо“ маросими илдизининг матриархат даврига оид эканлигини исботлайди. Унда бешта вояга етган қизни бошига қизил шолча ёпинтириб олиб юриш ҳам генетик жиҳатдан энг қадимий урф-одатлардан. Бу қизларни табиатнинг даҳшатли кучлари (сурункали қаттиқ шамол, сув тошқини ва қурғоқчилик қабилар) олдида ижтимоий қўрқув таъсирида айрим мамлакатларда амал қилинган одамни қурбонликка маҳкум этиш одатининг рамзи, деб тушуниш мумкин. Қизлар сонининг бешта бўлиши ҳам қадимий тасаввурлар билан боғлиқ. Кўп халқларда дастлабки ибтидоий ҳисоблар беш бармоқдан бошланиши, дастлаб ҳафтанинг беш кундан иборат бўлиши, одам танасининг беш мучалдан (кўз, қулоқ, оғиз, оёқ ва қўл) иборатлиги, беш қисмга бўлиниши каби тасаввур бу рақамнинг муқаддаслигини тасдиқлайди. Маросимда ишлатиладиган буюмлардан ўқлов билан кели сопи ризқ-насиба рамзи сифатида олиб юрилса, супургининг зиён-заҳматни супурувчи деган мақсадда олиб юрилиши асли ибтидоий магик (сеҳр-гарлик) билан бевосита боғлиқ одатлардан. Ҳозиргача ўзбекларда супурги устидан ҳатлаб ўтиш ёки бирор ерига тегиш кишига зарар етказди деган ирим сақланган. Қари аёлларнинг юзларига қоракуя суртиши ҳам асли магик тасаввурлар билан боғлиқ иримлардан.

„Чой момо“ маросимида айтиладиган қўшиқ мазмуни ҳам диққатга сазовор. Этнограф А. Диваев асримиз бошларида ёзиб олган матнда шамол ҳомийсига мурожаат қилишни, етилган дон бошоқлари пайхон бўлаётганлиги, ем-хашак ва похол ғарамлари сочилиб, қишлоқни безор қилаётганлиги айтилиши билан бирга „чой момо“га қараб, „бўронни тиндираман, емишингни синдираман“, деб дўқ-пўписа ҳам қилинади. Қўшиқ

маросим иштирокчиларига сахийлик қилиб, мўл садақалар бериб, худойи қилиб шамолни ҳайдаймиз, деган мурожаат билан тугайди.

Шамол чақириш ёки уни тўхтатиш маросими нафақат ёзда, балки куз фаслида ҳам ўтказилган. Чунки ёз фаслида ҳамма нарса пишиб етишганда сурункали қаттиқ шамол зарарли бўлса, кузда пишиқчилик пайтида донни янчиб, сомонни тозалаш учун шамол эсиши талаб этилган. Илгари ўзбекларда ва бошқа туркий халқларда шамолни тўхтатиш ёки чақириш мақсадида ўтказиладиган мазкур маросим кенг тарқалган, аммо ҳозир бутунлай йўқолиб кетган.

Ёз фасли билан боғлиқ ижтимоий мазмундаги сайил ва маросимлар пишиқчилик, экин-тикин ва илк ҳосиллар, қишга тайёргарлик каби ҳаётий муаммоларни ифодалайди. Ёз фаслида кишилар қишнинг ғамини ейди, дастлабки йиғим-теримни бошлайди, айниқса ўрим пайтлари деҳқон учун энг қувончли ва масъулиятли давр ҳисобланади. Қишга тайёргарлик, озиқ-овқат, сабзавот, кийим-кечак, турар жой ва уй-рўзғор ғамлари билан боғлиқ ташвишлар ранг-баранг ва турли маросимларни юзага келтирган. Шулардан бири „охирги тутам буғдойни ўриб олиш“ маросими ҳисобланади. Ўзбекларда бу маросимнинг „Обло барака“ (Ғаллаорол атрофларида) деб номланиши ислом таъсирида пайдо бўлган. Хоразмда сўнгги тутам буғдой йиғилиб, хирмон тугатилганда устига кесак қўйилади, шунга қараб, уни „барака кесаги“ деб атаганлар.

Мазкур маросим, асосан, буғдой ўримида қатнашган ҳашарчилар иштирокида ўтказилган. Маълумки, ҳашар ўзбек халқининг ижтимоий характерга эга энг ажойиб, кўҳна анъаналаридан ҳисобланади. Ҳашар дастлаб қўни-қўшни, қавми қариндош, ҳамқишлоқларнинг ёрдами билан ўтказиладиган жамоавий ишлар, жумладан, уй қуриш, ариқ қазиш, кўприк қуриш, ҳовуз ёки қудуқ тозалаш, экинни ўриб олиш кабилардир. Экин ўрими деҳқон ҳаётининг ниҳоятда муҳим ва масъулиятли вақти ҳисобланиб, етилган ҳосилга кўз тегмасин, баракали бўлсин, деб турли расм-удумлар, ирим-сиримлар ва маросимлар ўтказилган. Ўзбекларда илгари ўрим бошлашдан олдин, ҳатто, қурбонлик қилиш одати бўлган. Айниқса, жамоага тегишли ёки вақф ерларидаги ҳосилни йиғиб олиш тантанали ўтказилган. Масалан, Бухоро амирлигида экиладиган ерларнинг 24,6 фоизи вақф ерлари бўлиб, бу ерлардаги экинлар бутунлай ҳашар йўли билан ерга ишлов берилиб, экилган ва йиғиб-териб олинган. Маҳаллачиликда ҳам экин ўрими, одатда, ҳашарчилар ишти-ёрокида ўтказилган.

„Обло барака“ маросимида ҳашарчилар буғдой ўримининг охирида бир парча ўрилмаган ер қолгач, ҳар томондан ўриб ўша ерга интиладилар. Ҳар бир ҳашарчи охириги буғдой тутамини ўриб олишга ҳаракат қилган ва шу тутамни „она буғдой“ деб атаганлар. Кимки биринчи бўлиб охириги тутамга етиб келса, „етдим, етдим, етдим, Обло барака берсин“, деб уни ўриб олади. Она буғдой шу ҳолигача боғланиб, уйга олиб борилади ва баҳорги экиш пайтигача сақланади. Экин экиш бошланганда она буғдой тозаланиб, бир қисми уруғлик донга, бир қисми янчилиб хонадондаги тайёр унга аралаштириб, ундан нон-патир ёпилади. Ёпилган нон-патир далага олиб чиқилиб, дон сепишга чиққан деҳқонларга улашиб берилган.

Тарихий-этнографик маълумотларнинг аксариятида туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда об-ҳавони ўзгартириш, баҳор ёки кузда ёмғир ёғдириш, қишда ҳавони иситиш учун қўлланиладиган сеҳрли тошлар мавжуд бўлиб, уларнинг яда (жада), сата („Авесто“да „дъата“) деб номланиши ҳақида хабар берилади. Бундай тошлар гўёки от, сигир, буғу каби ҳайвонлар ҳамда каркур номли қушнинг ошқозонидан топилган. Яда (жада) сўзининг энтимологияси қадимги туркий тилдаги жодугарлик сўзидан олинган магик қудратга эга бўлган тошни ифодаловчи мустақил атама ҳисобланади. Бу сўз билан боғлиқ бўлган махсус маросим ўтмишда Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда яшовчи барча туркий халқларда мавжуд эканлиги аниқланган. Яда тоши ёрдамида нафақат об-ҳавони ўзгартириш, балки кишилар ва уй ҳайвонларининг айрим касалликларини даволаш каби маросимлар жуда кенг ҳудудга, чунончи, бутун Ўрта Осиё, Сибирь ва Шарқий Туркистонда яшовчи туркий халқлар орасида тарқалган бўлиб, ҳозир улар бутунлай унутилган.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим анъанавий тартиблардан бири — устозларнинг шогирдларга фотиҳа бериш маросимидир. Бу маросим барча касбларда деярли бир хил ўтган. Шогирдликка, одатда, болани ёшликдан (8—10, айрим пайтларда 6—7 ёшда) ота-онаси олиб келиб муайян устага топширади. Боланинг отаси фарзандини устага топширади: „Гўшти сизники, суяги бизники“, деган ибора билан, яъни бутун тақдири устоз қўлида, нима қилса ихтиёри ўзида, деб қолдиради. Йигит касбини ўрганиб, ўзи мустақил равишда маҳсулот тайёрлаш даражасига етганда ота-онаси (етим бўлса, устанинг ўзи) фотиҳа зиёфатини ўтказиши шарт бўлган. Масалан, этикдўз ёки маҳсидўз шогирд усталикни тўла эгаллаб олганлигини исботлаш учун бир жуфт пойабзални тикиб бозорга чиқаради.

Бозорда этикдўзлар калантари (оқсоқоли) унинг маҳсулотини текширади, яхши, бозорбоп бўлса, фотиҳа олишга рухсат беради, акс ҳолда ҳайдаб юборади.

Фотиҳа бериш маросимида катта усталар калантар топшириғи билан пайкал орқали таклиф қилинади. Зиёфатга касб (улпагар) раҳбарлари билан домла ҳам чақирилади. Гап-гаштак тарзида ўтказиладиган ўтиришларда дастурхонга ширинликлар, мева-чевалар қўйилади, чой берилади, иссиқ овқат тортилади (шўрва, ош ва ҳоказо). Кейин калантар янги сарполар кийинган шогирдни даврага чақириб, устасига ва шогирдига шундай мурожаат қилади: „Уста, сиз шогирдингизни боқдингиз, кийинтирдингиз, нон, туз ва пул бердингиз, шунга розимиз? — Розиман!“ — деб жавоб беради уста. Кейин шогирддан сўрайди: „Устага хизмат қилдинг, хизматингга розимисан? — Розиман!“ Шундан кейин уста-шогирд ўртасида суҳбат бўлиб ўтади. Шогирд устасига қараб: „Кўп хизматингизни қилдим, кўп тузингизни едим, Уста рози бўлинг!“ Уста унга жавобан: „Урдик, сўқдик, койидик, сен ҳам рози бўл“, дейди. Баъзан, айрим усталар саволлар бериб, имтиҳонга ўхшаш савол-жавоблар ҳам бўлган. Маросим якунида шогирдга усталикка фотиҳа берилади, шогирд ўз устасига, калантарга, имконияти бўлса ҳурматли катта усталарга ҳам сарпо кийгизади. Айрим касбларда уста шогирдига баъзи иш қуролларини ҳадя қилади.

Асосан, чорвадор аҳоли орасида қадимдан ўтказилиб келинган яса-юсун маросими ҳам диққатга сазовордир. М. Ф. Гавриловнинг хабар беришича, бу маросим XVII асргача қимиз-хўрлик маросими сифатида маълум бўлган, кейинчалик тарик ва курмақдан тайёрланган махсус ичимлик — бўза ичиш билан алмашган. Ўзбекларда яса-юсун маросими бошқа номлар билан ҳам маълум. Масалан, Тошкент ва Фарғона водийсида бўза-хўрлик, Бухоро, Самарқанд ва Туркистон ҳамда Сайрам атрофларида кўна ўтиришлари деб юритилган.

Бўзахўрлик ўтиришлар 30—40 кишидан иборат бўлиб шерда (меҳмонхона) уюштириш йўли билан иштирокчилар томонидан умумий ҳаракат — харпона (ҳарифона) ёки навбатма-навбат тартибда ташкил қилинган. Гап-гаштагидек, шерданинг раиси, унинг ўнг ва чап оталиқлари (ўринбосарлари), эшик оғаси (шерда ўтадиган уй эгаси), бий ва унинг ўринбосарлари бўлган. Маросимда буйруқларни бажартирувчи ясовул, бўза қуйиб тарқатадиган соқий (косагул) доимо хизматда бўлган. Базм иштирокчилари косагулга тўла бўйсуниб, узатган бўзани бир нафасда ичиши, уни тўкмаслиги, дастлаб чўкка тушиб ўтириб,

раис рухсатидан кейин эркин, истаган тарзда ўтириши, маст бўлмай одоб сақлаши, ўтиришни раис ва эшик оғаси рухсатисиз тарк этмаслиги, барча топшириқларни эътирозсиз бажариши каби шерда қоидаларига амал қилиши шарт бўлган. Маросимда айтиладиган қўшиқларда бўзани таърифлаш ва уни тайёрловчиларга мадҳиялар айтиш, ҳазил-мутойиба, хурсандчилик ва кўнгил очишга даъват қиладиган, баъзан ижтимоий адолатсизлик ва бошқа мотивлар ўз ифодасини топган. Масалан,

Бўзанинг асли отаси курмакдир,
Майхонада ўйнамоқдир, кулмоқдир.
Майхонада ўинамасанг, кулмасанг,
Ким қўйибди майхонага келмоқни ...
Бўзани ичган сари кайф ортадур,
Барчани бирдек яратсанг нетадур.
Бир нечага берибсан тахту давлат,
Бир нечанинг умри зое ўтадур...
Бир нечага берибсан боз устига боз давлат,
Бизга ҳам бир қўниб ўтсанг нетадур.

Бундай ашула намуналарини қўлига бўза олган киши чилдирма жўрлигида ижро этган. Маросим қўшиқларининг махсус турлари Туркистон, Қарноқ, Иқон, Сайрам атрофларида „Кўналар“, „Ҳаққоналар“, айрим жойларда „Бўзагарлар қўшиғи“ деб юритилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, маросимда ижро этиладиган қўшиқлар ҳам мазмун, ҳам матний жиҳатдан, макон ва вақт тафовутга қарамай, асосан, бир хилда ўтказилган. Кейинчалик шаҳарларда махсус майхоналар очилиб, бўза билан савдо қилиш кучайиб бўзахўрлик маросими ўзбекларда сақланмаган. Унда айтиладиган шеърлар, кўйланадиган қўшиқлар айрим кекса кишилар хотирасидагина қолган, холос.

Ўзбекларда қиш фасли билан боғлиқ бошқа маросим ва расм-русумлар анчагина бўлган. Масалан, биринчи қор ёққанда „қор хат“ ташкил қилиб, яқин дўсту биродарларига топшириб, зиёфат қарзини юклаш, кўп қор ёғиб ҳеч тинмаган пайтларда махсус удум ва маросимлар ўтказиш кабилар ҳозир унутилиш арафасида турибди.

Ижтимоий-тарбиявий характерли миллий спорт ва мусобақалар, жисмоний машғулотлар ва ўйинлар ўзбекларда қадимий даврлардан ривожланиб келган. Ёшларни жасурлик,

эпчиллик, чаққонлик, мардонаворлик руҳида тарбиялашга қаратилган турли ўйинлар мавжуд бўлган. Болалар ўйинларида, асосан, маҳаллий аҳолининг касб-хунари ва машғулоти ўз ифодасини топган. Шунинг учун болаларнинг ўйинчоқларида уй-рўзгор буюмлари, қишлоқ хўжалиги асбоблари, идиш-товоқлар, аравача, белкурак, кетмон ва болға кабилар намоён бўлган. Қиш пайтлари яхмалак ва қор ўйинлари, ёзда от миниш ва „улоқ“, баҳор ва куз пайтлари ошиқ, копток, варрак ва парпарак учириниш, ёғоч-дарахтларга осилган арғимчоқ (ҳайинчак, саринжоқ) учиниш кабилар ўспиринларнинг севимли ўйинларидан. Ўғил болалар орасида латтадан тикилган тўп ўйини, даста ўйин (Фарғонада) ёки чиллик (Тошкент, Самарқанд ва Хоразмда) ўйинлари ва ўйинчоқлар билан ҳам вақт ўтказганлар. Масалан, болалар орасида қўшкамалак ёки чувалак камонн, махсус тош солиб отадиган палахмон ёки сопқон, пуфак найча каби қадимий қуроллардан машқлар ўтказиш одат бўлган. Афсуски, бундай халқ ўйинларининг кўпчилиги унутилиб кетган. Ҳозиргача сақланиб келаётган ўйинлар ва бошқа анъанавий машқлар кенг тарқалган. Ҳозир ўзбек ёшларининг кўпчилиги замонавий спорт турлари билан шуғулланиб келмоқдалар. Мустақилликка эришган республикамизда жисмоний тарбияга эътибор жуда катта. Ўлкамизнинг барча вилоятларида спорт иншоотларининг жадал тарзда қурилиши, спортчиларимизнинг халқаро ва жаҳон беллашувларида фаол қатнашиши бунга ёрқин далилдир.



ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАР, УРФ-ОДАТЛАР ВА ИРИМЛАР

Ўзбек халқининг ижтимоий, оилавий-маиший ва шахсий турмушида диний тасаввурлар муҳим ўринни эгаллаб келган. Дин ибтидоий жамоа тузумидан ҳозиргача халқимиз маънавий маданиятининг таркибий қисми сифатида жамиятнинг, оила ва шахс ҳаётининг барча ҳужайраларигача сингиб кетган. Унинг илдизи энг қадимий тош даврига бориб тақалади ва бутун кейинги тарихий тараққиёт жараёнида турли шаклда намоён бўлиб келган.

Палеоантропология ва археология фанларининг ютуқларига қараганда, инсоният тарихида жуда узоқ вақт — бир неча ўн минг йиллар давомида дин бўлмаган. Олимларнинг фикрича, неолит, яъни янги тош даврида яшаган одамлар табиатнинг даҳшатли кучлари олдида ожизлигидан бир қатор нотўғри ҳаёлий тасаввурлар таъсирида бўлганлар. Бундай ҳолат уларни дафн маросимида айрим иримларга риоя қилишга ундаган. Баъзи неандерталь маконларда ўликларнинг муайян тартибда кўмдирилганлиги бунга далилдир. Шунга асосланиб, айрим олимлар дастлабки диний эътиқодлар неандерталларда пайдо бўла бошлаган, деган фикрга келганлар. Мазкур фикрни тасдиқлаш учун Жанубий Ўзбекистондаги Тешиктош горида кўмилган 8—10 яшар неандерталь бола жасадининг суяклари ва бошқа топилмаларни ҳам кўрсатадилар.

Бу маконда жасад муайян ҳолатда дафн қилинган, ўликнинг бош суяги теварагида эчки шохлари ерга қадалган, қисқа муддат ёқилган олов изи мавжуд. Балки олов ибодат билан боғлиқ маросим туфайли ёқилгандир, деб фараз қилинади. Тешиктошдаги жасад букланиб, ёнбошлаб ухлаётган кишини эслатади, унинг оёқ-қўли боғланган бўлиши ҳам мумкин. Мазкур кўмиш маросими бошқа ибтидоий қабиаларда ҳозиргача сақланиб келган. Масалан, Янги Гвинея папуаслари ўлик қайтиб келиб уруғдошларга зарар етказмасин деб жасаднинг қўлоғини боғлаб дафн қиладилар.

Кейинги даврларга оид ибтидоий маконлар дафн қилиш маросимлари дин билан боғлиқ эканлигини аниқ исботлайди. Қазилиб текширилган неолит ва, айниқса, бронза (жез) даври гўристонларида ҳар хил буюмларнинг учраши ўша даврдаги кишиларда дастлабки „нариги дунё“, охират тўғрисидаги

тушунчалар анча шаклланганлигидан далолат беради. Демак, археологик кашфиётлар туфайли, диннинг қачон пайдо бўлганлиги, унинг илк шакллари тўғрисидаги маълумотларни Ўзбекистон ҳудудидаги обидалар ҳам исботлайди.

Афсуски, археологик маълумотлар ниҳоятда кам, уларни жонлантириш ва тўлдириш, жонсиз буюмларни „гапиртириш“ учун этнографик тадқиқотларга мурожаат қилишга тўғри келади. Фанда қабул қилинган таснифлашга биноан, ибтидоий диннинг энг қадимий шаклларида бири *тотемизм* бўлиб, у илк уруғчилик жамияти даврида пайдо бўлган. „Тотемизм“ тушунчаси айрим шахснинг ёки бир гуруҳ кишиларнинг, уруғ ёки қабиланинг, кўпинча, қандайдир бир ҳайвон ёки ўсимлик билан, баъзан жонсиз буюм ёки табиат ҳодисалари билан ғайритабиий яқинлиги, ҳатто қон-қариндошлик алоқаси бор, деган этиқодни англатади. Бу — динга сиғинувчилар ўзи ёки уруғнинг барча аъзоларини муайян ҳайвон, ўсимлик ва бошқа нарсадан келиб чиққан деган тасаввурга таянади. Айрим тотемистик тасаввурлар сарқитларини ўзбекларнинг оилавий-маиший урф-одатларида ҳозиргача учратиш мумкин. Масалан, отга сиғиниш ва унинг гўштини истеъмол қилишдаги иримлар, муқаддас қушлар (каптар, мусича ва ҳоказо) ва ҳайвонларнинг суяги (айниқса, калла суяги), тирноғи, пари ва ҳоказоларни тумор шаклида ишлатиш, баъзи жониворларнинг номи билан айрим уруғлар ёки қабилалар (така, қурт, серка ва ҳоказо)нинг аталиши, уйлар ва тоқларда кўчқор шохининг осиб қўйилиши кабилар тотемистик тасаввурлар қолдиқлари эканлигини тадқиқотчилар қайд қилганлар.

Яна бир қадимий дин шаклларида фетишизм (португалча „фейтишо“ сўздан олинган бўлиб, тумор, сеҳрланган буюм деган маънони англатади) дин тараққиётининг барча поғоналарида ибодатнинг муҳим элементи сифатида оддий илк динлардан то ҳозирги мураккаб жаҳон динларигача ҳаммаси намоён бўлган. Аммо қайси даврда ва қандай шаклда намоён бўлмасин, фетишизмнинг моҳияти шундаки, даҳшатли табиат ёки бераҳм ижтимоий кучлар олдида ожизлик қилган одам хурофий кўрқинч туйғулари асосида қандайдир ғайритабиий кучдан мадад кутади, унинг ҳимоясига умид боғлайди. Масалан, мажусийликда қотиб қолган мурдаларга „авлиё“ деб сиғиниш ва икона (Худо тасвири)га чўқиниш, мусулмон халқларда, жумладан ўзбекларда ҳам „муқаддас“ дарахт ва тошлар, ҳар хил авлиё-анбиёларга сиғиниш, турли-туман дуо

ва туморлардан мадад ишташ, айрим буюмлар (қайчи, болта, пичоқ, исириқ, қалампир)нинг таъсир кучига ишониш, санам, бут кабиларни муқаддаслаштириш, фетишизм билан боғлиқ тасаввурлар эканлиги исботланган.

Ўзбекларда фетишизмнинг энг ёрқин намунаси ёмғир чақириш маросимида қўлланиладиган сеҳрли яда тошидир. Дастлаб, бу тўғрида XI асрда Маҳмуд Кошғарий маълумот беради. Унинг таърифича, туркий халқларда „ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатдир“. Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди: „худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди“. Бошқа тарихий-этнографик адабиётларнинг аксариятида тарихий халқларнинг кўпчилигида об-ҳавони ўзгартирувчи сеҳрли қудратга эга бўлган тошларнинг *яда*-(жада), *сата*, *дъада* деб юритилиши ҳақида хабар берилади. „Яда“ сўзи турли фонетик шакллардаги вариантлардан иборат бўлиб, унинг этимологик асослари ҳақида адабиётларда ҳар хил изоҳлар мавжуд. Тадқиқотчилар „яда тоши“ сўзининг ўзбек тилида қадим замонлардан буён кенг тарқалганлигини қайд қилдилар. Фольклорист Б. Саримсоқовнинг ёзишича, 1973—1982 йилларда ўтказилган дала изланишлари натижасида кўплаб ахборотчилар яқин пайтларгача ўзбеклар ўртасида ҳам ёмғир ёғдирувчи тошлар бўлганлиги, ҳозир эса уларнинг йўқолиб кетганлиги тўғрисида маълумот берганлар. Хуллас, яда тоши ёрдамида ёмғир ёғишига эришиш ёки айрим касалликларни даволаш каби маросимлар жуда катта ареалда, яъни Ўрта Осиё, Сибирь ва Шарқий Туркистонда яшовчи туркий халқларда ўтмишда кенг тарқалганлиги, фетишизм динининг бу ерда муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини исботлайди.

Тотемистик тасаввурлар ва фетишизм билан боғлиқ кенг тарқалган ва ҳозиргача сақланиб келган илк дин шакллари-дан яна бири магия (сеҳргарлик) ҳисобланади. Магия ёлғон ва кўзга кўринмайдиган сеҳрли алоқа ва таъсирларнинг табиатда мавжудлигини ишонтириш, айрим ҳолларда одам билан табиат ўртасидаги муносабатларга ўзаро таъсир ўтказиш, бир одамнинг иккинчи бир шахсга таъсир қила билиш қобилиятига эга эканлигидан иборат диний эътиқоддир. Бу эътиқод асосида айрим одамлар муайян усул ва воситалар орқали табиатга ва бошқа одамларга ўзи истаганича фойда ёки зарар

етказиш мумкин, деган тушунча ҳосил қилганлар. Буюм ва ҳодисаларнинг афсонавий кучга эга эканлигига ишониш бахт ва омад келтирувчи ёки балодан сақловчи ҳар хил тумор ва тилсимларнинг пайдо бўлишига, яхшилик ва ёмонликдан иборат турли ирим ва ҳаракатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Сеҳргарлик билан табиий ҳодисаларни ўзига бўйсундириш ёки айрим шахсларга таъсир қилиш мақсадида ўтказиладиган хатти-ҳаракатлар ва шу билан шуғулланадиган шахслар бизнинг давримизга етиб келган. Ҳатто ҳозирги илмий-техника тараққиёти замонида ҳам сеҳргарлик билан кишиларни даволаш, тақдирга таъсир қилиш мумкин деган тасаввурларга эга айрим шахсларни, турли экстрасенсларни, фолбинлик ва дуоғўйлик билан шуғулланувчи фирибгарларни учратишимиз мумкин. Бундай тасаввурлар, бир томондан, инсоннинг қўрқиш ҳисси билан боғлиқ сеҳр-жоду пардасига бурканган, муайян мақсад сари йўналтирилган хатти-ҳаракат бўлса, иккинчи томондан, шу хатти-ҳаракатни амалга оширадиган муҳим омиллардан сўз магияси алоҳида ўринни эгаллайди.

Барча шарқ халқларида, шу жумладан ўзбеклар ҳам сўз ва қаттиқ кўз билан боғлиқ сеҳргарлик қадимдан тарқалган ва ҳозиргача кучини сақлаган магия турларидан бири. Инсон ўзининг сўзлаш иқтидорига, сўзининг сеҳр-жоду қудратига доимо ишониб келган. Қадимдан сўз магиясига таянган ўзбеклар ўзини сал нохуш сезадими ёки қоқилиб, сурилиб кетадими, омади бўлмай қоладими ёки бир фожиага йўлиқадими — барчасини у ғайритабиий ҳаракат, ёмон кўз ёки ёвуз сўз қудратидан деб билади. Ҳозирга қадар ўзбеклар орасида қўлланилиб келинаётган *кинна*, *бадик*, *бурей* ва *аврашлар* бевосита сўзнинг сеҳр-жоду қудратига асосланган. Замонимизда кенг тарқалган экстрасенслар ҳам сўз магиясидан зўр маҳорат билан фойдаланадилар.

Маросим фольклори тўғрисида жиддий тадқиқотлар олиб борган истеъдодли олим Б. Саримсоқов сўзнинг магик қудратига асосланган ўзбек маросимидаги жанрлар ўзида халқнинг қадимий-этиқодий тасаввурларини, демонологик қарашларини нисбатан тўла акс эттиради, деб ҳақли равишда қайд қилади. Унинг фикрича, ўзбек сўз магияси жанрлари у ёки бу жойдаги ўзига хос анъана ва хусусиятига эга бўлса-да, ягона мақсадга йўналтирилганлиги, ягона мавзуга эгалиги билан алоҳида ажралиб туради. Олқиш, қарғиш каби жанрларда сўз қудрати воситасида кишиларга ё яхшилик, ё ёмонлик тилаш мотивлари устун туради, яъни етакчилик қилади.

Сўзнинг жоду қудратига асосланган ўзбек халқ ижодидаги ҳомий руҳлар томонидан танланган, иқтидорли ижро этиладиган жанрлар: шамол айтимлари, кинна, бадик кабилар ёки махсус сеҳргарлар ижро этувчи авраш, бурей-бурей кабилар ва кенг оммавий ижро этилувчи олқиш ва қарғиш каби жанрлар ҳам асли анимистик тасаввурлар билан ҳам боғлиқ. Айниқса, биринчи гуруҳга мансуб шомон чақириқлари, кинна, бадик кабилар ҳомий руҳлар билан „алоқада“ амал қилишлари анимизмга бевосита тааллуқли. Бу соҳада жиддий тадқиқотлар ўтказган этнограф олимлардан Г. П. Снесарев ва В. Н. Басиловлар мазкур эътиқодлар ва иримлар тўғрисида бой маълумотлар тўплаганлар.

Ибтидоий динларнинг илк шаклларида бири *анимизмдир*. Бу ном фанга инглиз этнографи **Эдуард Тэйлор** томонидан киритилган (лотинча *анима* — *жон, руҳ* дегани). Ибтидоий одамларда дастлаб жон ва таннинг алоҳидалиги ва жоннинг мустақил яшаши мумкинлиги тўғрисида оддий (примитив) тасаввурлар пайдо бўлган. Улар ўз таналари тузилишини, одамнинг ўлиши ва жасади билан боғлиқ ҳодисаларни тушуна олмай, жонни мавжуд бир нарса деб билганлар. Бошқа халқлардагидек, ўзбекларда ҳам анимистик тасаввурларнинг туб моҳияти руҳлар ҳақидаги қадимий қарашлар билан боғлиқ.

Одам узоқ даврлардан буён фойдали ва зарарли, яхши ва ёмон, эзгу ва ёвуз кучлар таъсири остида ўзининг ожизлигини сезиб ёки англаб, қўрқув туйғулари таъсирида ҳар хил йўллар билан барча табиат кучлари (кейинчалик ижтимоий кучлар)ни илоҳийлаштириб уларни ҳурматлашга, „жаҳлини чиқармасликка“, раҳмдил қилишга, ўз томонига ағдаришга ҳаракат қилиб, турли-туман хатти-ҳаракатлар қилган. Ҳозиргача ўзбекларнинг тасаввурида руҳлар, ўз табиатига кўра, ёвуз ёки ёмон (шайтоний) ҳамда эзгу ёки яхши (раҳмоний) каби турларга бўлинади. Бундай дуалистик қарашларга кўра, руҳлар инсонга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатади. Ёмон руҳлар, гўёки инсон танасига кириб олиб, унинг ҳаётига хавф солади, соғлиғига зарар етказди, яхши руҳлар эса, аксинча инсоннинг барча фаолиятига кўмаклашиб унга хизмат қилади, соғлом сақлайди. Руҳлар инсон баданига озиқ-овқат, кийим-кечак ва кишилар орасидаги ўзаро мулоқот орқали ёки руҳлар жойлашган манзилдан ўтиши оқибатида жамият ўрнатган қонун-қоидалар, хилма-хил тақиқларни бузиши натижасида кириб жойлашар эмиш. Шунинг учун ўзбекларда кишиларни ҳушёр бўлишга, эҳтиёткорликка чорлайдиган ҳар хил

тақиқ (табу) ирим-сирим, расм-русумлар кенг тарқалган бўлиб, уларнинг деярли аксарияти анимистик тасаввурлар негизда юзага келган. Бунга, айниқса, ўзбекларда ва бошқа Ўрта осийлик туркий халқларда мавжуд маросим фольклорига оид бадик жанри ёрқин намуна бўла олади.

Маҳмуд Кошғарий „бадик“ атамасига изоҳ бериб, „бадик—титроқ, ларза“, базик—безди, яъни қаттиқ титради, деб таърифлайди. Айрим тадқиқотчилар „базик“ сўзини „безгак“ билан боғлаб изоҳлайдилар. Демак, бадик киши танасига сувчечак, қизилча ёки эшакеми тошганда бемор қаттиқ иситмалаб қалтирайди, шу асосда касаллик номи ва уни даф қилиш билан боғлиқ даволаш ва урф-одат юзага келган. Бадикхонларнинг таърифича, бадик ёмон руҳларнинг озиқ-овқат, кийим-кечак, кишиларнинг ўзаро мулоқоти орқали инсон танасига кириб олиши натижасида пайдо бўлади. Халқ тасаввуринда у танада пайдо бўлади. Бундай таъсирга тушиб қолишнинг асосий сабаби ёмон руҳга алоқадор нарсалар, объектлар билан мулоқотда бўлишдан иборат. Айрим олимлар бадикнинг киши баданига тошишини нафақат анимистик тасаввурлар, балки одамлар ўртасида доимо бўлиб турадиган мулоқот (контагиоз) магияси билан боғлиқ ҳолда изоҳлайдилар.

Б. Саримсоқов, Г. Снесарев, В. Басилов каби олимларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, бадикхонлик ўзбеклар билан бир қаторда Ўрта осийлик барча туркий халқларда мавжуд бўлиб, диннинг илк шаклларида *шоминизмга* бориб тақалади. „Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, — дейди ҳақли равишда Б. Саримсоқов, — танланган шахс зиммасига бадикхонликни қабул қилмагунча руҳларнинг таъқиби остида юриши ва оғир хасталикка чалиниши ҳамда ана шундан кейингина ҳомий руҳлар томонидан бадикхон сифатида танланишининг ўзиёқ унинг шомон шахсияти билан алоқадор эканлигини тасдиқлайди ...“ Бадикхонлар билан учрашув, уларнинг хатти-ҳаракатини кузатиш шуни кўрсатадики, туркий халқларда, хусусан ўзбекларда ҳақиқий бадикхон айни пайтда ҳақиқий шомонлик билан ҳам шуғулланади. Бу нарса, шубҳасиз, бадикхонлик тарихан шомонлик билан алоқадор бўлибгина қолмасдан, балки унинг шомонликдан ажралиб чиқиб кейинчалик мустақил касб сифатида шаклланганлигидан далолат беради. Бундай фикрни этнографик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди.

Бадикхон амал қиладиган усул ва хатти-ҳаракатлар, даволашга ва руҳларга нисбатан ишлатадиган буюмларнинг унинг шомонийлик ва анимистик тасаввурлар билан боғлиқлигини

тасдиқлайди. Масалан, Фориш бадикхонлари шомонликдек беморни юқорига қараб ётқизиб, унинг устидан оқ мато, матонинг устидан қўй ёки сигир терисини ёпиб, унинг устидан майдаланган қий, кул ёки чорраҳадан олинган тупроқ сепиб даволашга киришади. Гўёки қий, кул, чорраҳа тупроғи ёки сигир гўнги ёмон руҳларни қувувчи восита эмиш. Шундан сўнг бадикхон толдан кесиб олинган етти дона гавронча билан бадик тошган шахсни аста-секин савалаб беморни даволашга киришади. Айрим жойлар (Нурота ва Шахристон)да бадик тошган шахс ётқизилмай кун ботиш томонга қарата ўтиргизиб қўйилади. Киши баданига жойлашиб олган ёмон руҳлар уч восита — сўз, ҳаракат ва магик қудратга эга, деб тасаввур қилинадиган буюмлар ёрдамида қувилади.

Бундай воситалардан яна бири дастлабки куни пиширилдиган бўғирсоқ бўлиб, у беморларнинг бошидан уч марта айлантрилиб, ит, мушук ёки бошқа жониворлар есин деб, ҳовлидан ташқарига чиқариб ташланади, иккинчи куни қовурмоч қилиниб уни томга сепиб ташлайдилар. Анимистик тасаввурларга кўра, мазкур ирим, яъни бўғирсоқ ва қовурмоч бемор бошидан уч марта айлантририлган, бемор баданига ёмон руҳларнинг бир қисми ана шу буюмларга ўтади, улар орқали шу нарсаларни истеъмол қилган жониворларга ёмон руҳлар кўчиб бемор касалликдан қутулади. Аммо бу сеҳрли буюмларга ёмон руҳларни кўриш учун магик кучга эга махсус сўзларни айтиш зарур. Бу сўзларнинг асосий мазмунини ёмон руҳларни ҳайдаш, бемор баданидаги тошмаларни даволашга қаратилган. Масалан, беморнинг баданига жойлашиб олган бадикнинг ўз маконини тарк этишини қатъий талаб этадиган сатрлар диққатга сазовор:

Кўч-кўч, кўчасан!

Қават-қават қулоғидан кўч,

Билқиллаган буйрагидан кўч,

Сўлқиллаган юрагидан кўч,

Умуртқанинг уйидан кўч,

Қобирғанинг зеҳидан кўч,

Хайр қилган қўлидан кўч,

Иzzат қилган тилидан кўч,

Пойтараф оёғидан кўч,

Ўта турган жойидан кўч.

Қилатурган ишидан кўч,

Қирқпоя суягидан кўч!

Шуниси қизиқки, бемор баданидан руҳларни кува олмаган бадикхон (парихон ёки бахши) ўзи шу ёвуз кучлардан зарар кўришига ишонади. Шунинг учун буйруқ оҳангида бадикни кўчиш жойини кўрсатиб дўқ қилади:

Кўч, кўч, кўчасан!
Кўчар еринг мен айтсам,
Қизиб ётган гўрга кўч,
Ўлик ётган мозорга кўч,
Тегирмоннинг дўлига кўч,
Ийиқ билан бийикка кўч,
Тоғда юрган кийикка кўч,
Қизил эгар нақшига кўч,
Боқолмаган бахшига кўч.

Ўзининг қудратли сўзига ишонувчан бадикхон ёмон руҳларга қарата пўписа билан: „кўчирмасам қўймайман“, деб мурожаат қилади. Яна бир муҳим томони шундаки, бадикнинг кўчиш объектларининг ичида жонсиз буюмлар билан бирга ҳар хил ҳайвонлар ва ҳатто момолар ҳам тилга олинади:

Кўч, кўч, кўчасан!
Кўчар еринг мен айтсам,
Момо бўлсанг, кўлга кўч,
Зиён бўлсанг, чўлга кўч,
Арвоҳ бўлсанг, гўрга кўч.

Мазкур сатрлар бадикхонликнинг Ўрта Осиёда қадимдан кенг тарқалган момоларга сиғиниш тасаввурлари билан боғлиқлигини кўрсатиб, генетик жиҳатдан унинг нафақат шомонийлик, балки матриархат даврига оид баъзи элементлар билан ҳам алоқадор эканлигини тасдиқлайди. Маълумки, момолар ибодати қадимги аёллар худоси образи, кекса аёллар руҳи билан боғлиқ бўлиб, улар ҳозиргача аёлларга кўз очишда, насл қолдиришда ва бошқа ёвуз кучлардан, касалликлардан сақлаб қолишда ҳомийлик қилган. Аммо, ўзбекларда момолар ва аждодлар ибодати (культи) арвоҳлар (анимизм) эътиқоди билан қоришиб кетган. Мазкур бадик матнда момо, арвоҳ ва уларнинг кўчиш объектлари ажратилиб, бу нарса Б. Саримсоқовнинг фикрича, „қадимги аёллар руҳига бориб тақалувчи момолар культининг кейинчалик мустақил культ даражасига кўтарилганидан далолат беради“.

Археологик ва этнографик тадқиқотлар Ўзбекистон энг қадимий давларидан табиатдаги фасл ўзгариши билан боғлиқ маросимларда аёл худолар образига сиғиниш урф-одати мавжудлигини тасдиқлайди. Табиат ҳодисалари ва кучларини илоҳийлаш, ҳамиша тирилиб турадиган табиатнинг абадийлигини ифодаловчи мотам-маърака маросимининг марказий сиймосига айланган худо образи аёлларнинг ҳомийси сифатида бутун Шарқ мамлакатларида, қадимги Миср, Юнонистон, Римда ўтказиладиган махсус байрамларда намоёйиш қилинган. Ҳозиргача сақланиб келган момолар образи, бир томондан, аёлларнинг ҳомийлигини ифодаловчи ғайритабиий куч (худо)лар образи билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, кекса аёллар ибодати (культи) билан боғлиқ анимистик тасаввурларни ифодалайди.

Мазкур урф-одат ва иримларнинг ҳозиргача кўп элементлари сақланиб қолган, айниқса, ўлим маросимида намоён бўладиган қадимий диний тасаввурлар асли анимистик характердаги ажодлар арвоҳига сиғиниш ибодати билан бевосита боғлиқ. Жон ҳақидаги тасаввурларнинг келиб чиқиши ўлиққа бўлган муносабатни анча мураккаблаштирган. Ўлим, дастлаб, ҳеч уйғонмайдиган уйқу, деб тасаввур қилинган (ҳозиргача ишлатиладиган „мангу уйқуда ёт!“, деган иборани эслатиш мумкин) ва „ухлаганнинг“ қавму қариндошлари унга ёки унинг руҳига ғамхўрлик қилиб, ҳар хил расм-русум ва иримларга риоя қила бошлаганлар. Кейинчалик пайдо бўлган содда тасаввурларга биноан, киши ўлгандан сўнг унинг жони яшашда давом этади. Сув ёки ер остида, осмонда, тоғлик ёки чангалзор ўрмонларда арвоҳлар дунёси мавжуд, деган ғоя ва тушунча асосида руҳларни ҳурматлаш, уларни доимо хотирлаш, ғамхўрлик қилиш каби турли маросим, урф-одат ва иримлар пайдо бўлган. Ҳозиргача халқимиз ажодлар арвоҳини эслаб шам ёқиш („ота-боболар чироғини ўчирма“ деган иборани эслайлик), ҳайитларда исчиқариш, махсус таомлар пишириб мазор бошига чиқиш, уч, еттиси, йигирмасы, қирқи ва йилида аза оши кабилар анимистик тасаввурлар асосида пайдо бўлган урф-одатлардир. Аслида Ислом пайдо бўлгандан кейин жаноза вақтида, маъракаларда амал қилинадиган жуда кўп иримлар, авлиёларга қурбонлик аташ, домла-имом ва ғассол (майидни ювиб, покизалаб кафанлайдиган киши)га бериладиган пул ва бошқа худойилар ҳамда садақаларнинг барчаси ўтган ажодлар арвоҳини хурсанд қилиш мақсадида ҳозиргача ўтказиладиган урф-одат ва маросимлар ҳисобланади.

Тарихий-этнографик тадқиқотларга қараганда, дастлабки диний тасаввурлар мифология билан боғлиқ бўлиб, халқ ижодининг турли жанрларида, айниқса, афсона ва ривоятларда, эртақ ва дostonларда, ҳатто халқ ўйинлари ва рақсларида сақланиб келган. Масалан, ўзбекларда нишонланадиган мавсумий сайилларда, Наврўз, „Лола“ ва „Қизил гул“ халқ байрамларида ижро этиладиган куй ва рақсларда сеҳргарлик ва тотемистик тасаввурларнинг элементлари ёрқин намоён бўлади. Масалан, Хоразмда ўтказиладиган байрам сайилларидаги ўйин-кутиллар, ёр-ёрлар, қўшиқ айтишлар, кичик жанрдаги халқ оғзаки драмалари, „чағаллоқ“ ва „сулгин“ ўйинлари ва ҳатто машҳур „лазги“ рақсида тотемистик ва сеҳргарлик тасаввурлари билан боғлиқ элементлар аниқ сезилади. Айниқса, „чағаллоқ“ ўйини пантомимасида раққоснинг балиқчикушнинг балиқ тутиш пайтидаги ҳаракатларини дўппи ёки пиёла атрофида бўйнини чўзган ҳолда икки қўлини қанот қилиб, пирпиратиб, қушдай овоз чиқариб, ҳаракат ва имо-ишоралар билан ифодалаш ибтидоий-тотемистик руҳдаги рақсларни эслатади.

Ўтган аждодлар арвоҳига сажда қилиш, уларни хотирлаш, табиат кучларига сиғиниш натижасида жуда кўп муқаддас жойлар ва авлиёлар вужудга келган. Асли анимистик тасаввурлар билан узвий боғланган авлиё-анбиё, „муқаддас“ жойлар, табиат ва аждодларга сиғиниш каби ибтидоий-диний тасаввурлар кейинчалик жаҳон динларининг таркибий қисмига айланган. Ўзбек элида учрайдиган, одатда „мозор“ ёки „авлиё“ номи билан донғи чиққан муқаддас жойлар турли замонларга тааллуқли бўлиб, ҳар хил диний тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган *синкретик* (аралаш, қурама) характердаги диний эътиқодлардир. Энг қадимий даврларга оид табиат кучларига сиғиниш билан боғлиқ муқаддас ҳисобланган уюлма ёки ғалати шаклдаги тошлар, ерга қадалган таёқ ёки ҳамма ёғига латта-путталар осилган якка дарахтлар ҳозиргача кўп жойларда учрайди. Файритабиий шаклдаги ғорлар ва қоялар, шифобахш булоқлар ва кекса дарахтлар ҳам зиёратгоҳларга айланган. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги „Чилон ота“, „Чинор бобо“, „Анжир ота“, „Мурч бобо“ каби авлиё дарахтлар, Бойсун ва бошқа тоғ бағридаги „муқаддас“ балиқли булоқлар, Фарғона водийси ва Ўшдаги „Тахти Сулаймон“ номли муқаддас қоялар, Наманган яқинидаги анча масофага чўзилган ғор, Султон Увайс тоғидаги „муқаддас“ қоя тошлари, Бухородаги Лесак ҳовузи ва ҳоказолар табиатга сиғинишнинг ёрқин далиллари дан.

Аждодлар эътиқоди билан боғлиқ зиёратгоҳлар ичида маш-хур тарихий шахслар ва йирик дин арбоблари номи билан аталган, шуҳрат қозонган мазорлар билан бир қаторда айрим маҳаллий қишлоқ аҳолисининг зиёратгоҳи ҳисобланган кичик авлиёлар ёки номаълум мазорлар ҳам мавжуд. Илмий кузатишлар шуни кўрсатадики, авлиёларни зиёрат қилувчиларнинг бутун хатти-ҳаракати (қурбонлик қилиш, ёғоч ёки дарахтларга латта осиш, дуо ўқитиш кабилар)да исломгача мавжуд бўлган ибтидоий-фетишистик, анимистик, магик (сеҳргарлик), ҳатто табиат ва аждодларга сиғиниш каби диний эътиқодларнинг элементлари муҳим ўринни эгаллайди. Уруғ-жамоачилик муносабатларининг кейинги тараққиётида, яъни матриархат (она уруғи) даврида дин табиатга сиғиниш йўлидан ривожланади. Бу даврда деҳқончилик, айниқса, ривож топади ва шу асосда она ерга, Қуёшга, Ой ва бошқа табиат ҳодисаларига сиғиниш кучаяди. Табиат кучлари ва айрим элементлар аёл образи сифатида гавдаланади ва шунга мувофиқ руҳларнинг кўпчилиги аёллар номи билан аталади. Жамоада ва хўжаликда ҳам матриархат анъаналари етакчи роль ўйнайди. Эркак ва аёллар ўртасидаги ижтимоий меҳнат тақсимоти туфайли, шу босқичда хўжалик ва жамиятда, аёллар мавқеининг кўтарилиши унинг сабабидир. Лекин патриархал (ота уруғи) муносабатларининг пайдо бўлиши аста-секин бутун жамият устқурмасида эркакларнинг ролини кўтарди, натижада диний тасаввурларда ҳам ўзгариш рўй берди. Эркаклар образидаги худо ва руҳлар аёл руҳларни худоларни сиқиб чиқарди. Моногам патриархал оила пайдо бўлиши билан эрининг оиласига кўчиб ўтишига мажбур бўлган аёл дастлабки вақтларда ўз ибодатига риоя қилган, кейинчалик эрининг динига ўтган ва унинг худосига сиғинган. Бу даврда табиатга ва аждодларга сиғиниш яна ҳам ривожланади, оила жамоасининг ўсиши билан уруғ аъзолари ўз уйига, ўчоғига кўпроқ сиғина бошлайдилар, яъни „ўчоқ ибодати“ кучаяди.

Ибтидоий динларнинг синфий жамият динларига ўтиш жараёни, даставвал, жамоа аъзолари ичидан мустақил қоҳинлар ажралиб чиқишида, махсус ибодатлар ва диний ташкилотларнинг пайдо бўлишида ёрқин ифодасини топган. Уруғ-қабила бошлиқларини илоҳийлаштириш, курашчан қабилавий худоларнинг пайдо бўлиши, энди куртак отаётган хусусий мулкчилик ва қулдорлик муносабатларини муқаддаслаштириш, қоҳинликнинг махсус касб сифатида табақаланиши каби муҳим ўзгаришларни ибтидоий жамоа тузумининг охирги босқи-

чида аниқ кузатиш мумкин. Кишилар уруғчилик тузуми емирилиши билан фақат табиат кучларинигина эмас, ижтимоий муносабатларнинг стихияли кучлар олдида ҳам ожизлигини сеза бошлайди. Натижада уруғ, қабила бошлиқлари, буюк аждодлар илоҳийлаштирилади, илгари номсиз, махфий ҳисобланган арвоҳлар табақаланиб, муайян ҳўжалик фаолиятининг ҳомийсидаги худолар образига кира бошлайди.

Қабилалар иттифоқининг пайдо бўлиши, ғолиб қабила худоси бошчилигида кўпхудолик (политеизм)ни вужудга келтиради. Археологик кашфиётлар, ёзма манба (Авесто)ларга қараганда, мулкий тенгсизлик, яъни бой-камбағаллик нариги дунё, охират тўғрисидаги тасаввурларда ёрқин намоён бўлади. Кишининг ўлгандан кейинги ҳаёти фоний дунё ҳаётининг давоми деган тасаввурлар асосида дабдабали маросимлар ўтказиш, катта қурбонликлар ва у дунёда зарур, ниҳоятда бой буюмлар, қурол-аслаҳалар билан дафн қилиш синфий жамиятнинг пайдо бўлишидан дарак берувчи эътиқодлардир. Бундай диний тасаввурлар Европада ва Осиёнинг кўп қисмида ўтказилган археологик қазилмалар туфайли ҳам яққол намоён бўлди. Демак, бу даврда табиат кучлари билан бир қаторда ижтимоий кучлар ҳам майдонга чиқади, одамга қарши турувчи бу кучларга тушунилмайди, улар ёт бўлади ва табиат кучлари сингари зоҳирий зарурият сифатида ожиз инсон устидан ҳукмронлик қилади. Албатта, бу жараён ниҳоятда мураккаб ва узоқ даврни ўз ичига қамраб олади. Оқибатда, ривожланган кулдорлик жамиятига келиб, дин махсус мафкуравий қурол сифатида ўртага чиқади.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги антик даври тарихи бу ерда яшаган барча элатларнинг давлат динига айланган зороастризм (зардуштийлик) диний эътиқоди билан боғлиқ. Айрим тадқиқотчиларнинг исбот қилишича зардуштийлик дини Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, Эронга, Озарбайжонга тарқалган ва биринчи минг йиллик ўрталарида давлат динига айланган. Зардуштийлик ёки зороастризм номи бу динга асос солган афсоналарга чулганган пайғамбар Зоротуштра (Зороастр) исми билан боғлиқ. Аммо, у фанда бошқа ном билан ҳам аталади: унга бош худо Ахурамазда исми билан *маздакизм*, бош муқаддас китоб Авесто номи билан *авестаизм*, асосий эътиқод — оловга сиғиниш бўлганлиги туфайли, оташпарастилик ёки кейинги даврларда ундан ажралиб чиққан йирик мазҳаб худо Митра исми билан *митраизм* деб ном берилган. Бу диннинг асосий асари Авесто Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатларнинг

(милоддан аввалги II минг йиллик охирларидан I минг йилликнинг кейинги асрларигача бўлган даврни қамраб олган) тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим ёзма манба бўлиб хизмат қилади.

Авесто ривоятларидан бирида афсонавий биринчи одам ва эронийларнинг биринчи подшоси Йима ҳақида унга осмон Ахурамазда берган ерларнинг кенгайтирилганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Йима уч юз қиш ҳукмронлик қилган. Шу давр ичида унинг ерида ўсимликлар, қушлар, ҳайвонлар, чорва ва одамлар шунча кўпайиб кетганки, турар жой ҳам қолмаган, ерга ҳам оғирлик тушган. Кейин Йима ўз одамларини янги макон излаб Куёш йўли билан жанубга бошлаган ва у ерда 600 йил ҳукмронлик қилган.

Айрим олимларнинг фикрича, бу афсонавий ўлка муқаддас дарёнинг қуйи оқимида жойлашган кўҳна Хоразм деб ҳисобланади. Археологик тадқиқотлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Беруний берган маълумотларга қараганда, Хоразмга афсонавий қахрамон Сиёвуш келиб, дастлаб давлатга асос солган давр — хоразмча йил ҳисобининг бошланиши санаси „буюк кўчиш“лар даврига тўғри келиши диққатга сазовордир. Милоднинг X асрига қадар ҳукмронлик қилган мазкур афсонавий сиёвушлар сулоласининг асосчиси „Авесто“да Сиёваршон номи билан тилга олинади, унинг образи халқ эпосида, афсоналарда ярим худо қиёфасида гавдаланади. Йима эса Фирдавсийнинг ўлмас эпоси „Шохнома“да Жамшид образида намоён бўлади. Жам (йим) киши исми, *шид*—нуроний деган маънони англатади. Унинг подшолик қилган даври ёруғлик зулмат устидан, адолат ёвузлик устидан, инсонлар девлар устидан узил-кесил ғалаба қилган, ҳатто ўлим енгилган, ҳар бир дардга даво топилган деб таърифланади, эронийларнинг афсонавий тарихида „олтин давр“ ҳисобланади. „Шохнома“даги бир афсонага кўра, Жамшид авлоди Ҳушанг Прометей сингари олов кашф этиб, сада байрамида кишиларга ўргатиб, уни муқаддаслаштиради. Мазкур афсонада зардуштийлик динининг асосий эътиқоди оловга сифинишнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилинади. Бу диннинг энг муҳим белгиси унинг дуалистик характерга эга эканлигидадир. Унда ёруғлик, эзгулик худоси **Ахурамазда** (Ормузд) ва қоронғулик, ёвузлик худоси **Ангра Майнью** (Ахримон) ўрта асрлардаги доимий жиддий кураш ғояси ётади. Биринчиси — деҳқончилик ўтроқ аҳолининг, уй ҳайвонларининг, иккинчиси — жанговар, урушқоқ кўчманчи қабилаларнинг, йиртқич ҳайвонларнинг ҳомийси деб таърифланади.

Зардуштийлик таълимотига биноан, келажакда Ахурамазда Ахримон устидан ғалаба қозонди, бутун инсоният бирикиб ягона давлат ва ягона тил ўрнатилади. Бундай демократик ғоялар зардуштийликнинг узоқ давр халқ орасида сақланиб келишига сабаб бўлган.

Милоддан аввалги IV—I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу даврга оид ёдгорликлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Хоразмнинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси воҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудофаа қишиш мақсадида қурилган. Амударёнинг ўнг томонидан Шарқдан ғарбга қараб бирин-кетин чўзилган **Кангақалъа, Жонбасқалъа, Бозорқалъа, Қўрғошинқалъа, Қирққиз, Аёзқалъа, Бурлиқалъа** ва **Тупроққалъа** суғориш иншоотларининг этагида бири-бирига яқин ва қатор қилиб қурилган. Бир режага асосланган мудофаа тизими ва тараққий қилган зўр суғориш иншоотларининг мавжудлиги Хоразмнинг қудратли марказлашган давлат бўлганлигини кўрсатади.

Бу қалъаларда Кангақалъа, Жонбасқалъа, Қўйқирилганқалъаларда топилган буюмлар, бошқа топилмалар хоразмликларнинг диний эътиқодларини аниқлаш имконини беради. Жонбасқалъа марказий кўчасининг охирида жойлашган иморат харобаларини текшириш натижасида ўт ибодатхонаси бўлганлиги аниқланди. Иморат ўртасидаги супача қурилган ўчоқда муқаддас ўт доимо ёниб турган. Ибодатхонанинг ички девори тагида узун супа, ошхона ёнида эса ибодат қилувчиларнинг диний маросимларни ўтказишлари учун айрим хона ҳам мавжуд бўлган. Бу хонада топилган кўп суяк қолдиқлари унда диний маросимлар учун тайёрланган таомлар истеъмол қилинганидан дарак беради.

Ўрта Осиёдаги халқлар илк феодализм даврида ҳам жамоа тўпланган пайтларда умумий маросим таомларини пиширганликлари, одамлар тўпланиши учун махсус уйлар бўлгани, бу уйлардаги ўчоқларда доимо ўт ёниб тургани ҳақида Беруний ва бошқа бир қанча муаллифлар ҳам ёзиб қолдирганлар. Маълумки, яқин вақтларгача, Тожикистоннинг айрим тоғли туманларида махсус оташхонали уйлар мавжуд бўлиб, бу ерда эркаклар тўпланишиб гап берганлар. Ўзбекларнинг тўй ва бошқа айрим маросимларида гулхан ёқиш одати ҳали ҳам учрайди. Бутун антик даврда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган зардушт (зороастризм) динига биноан, шунингдек, эски урф-одатларга эътиқод қилувчиларнинг тушунчасига қараганда, ўтга сифиниш турли фалокат ва инс-жинслардан сақлар, турмушда бахт ва муваффақиятлар келтирар эмиш.

Жонбосқалға ва бошқа ёдгорликларда ҳам жуда кўп учрайдиган ҳайкалчалар (археологлар тилида терракт-оталар), идишларга солинган отнинг расмлари қадимги хоразмликларда зардушт динидан ташқари табиат кучларига, ҳайвонлар, чунончи, отга сиғиниш этиқоди катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Тарихий манбаларда ҳам массагетлар отга сиғинганлиги тўғрисида фикрлар бор. Серҳашам кийимли аслзода кишини тасвирловчи жуда кўп ҳайкалчалар унумдорлик худоси, сув ва суғориш иншоотларининг ҳомийси **Анахта** образи билан боғлиқлигига ҳеч шубҳа йўқ. Наршахийнинг ёзишича, зардушт динидаги бухоролилар ҳар йили Наврўз байрамида бозорда лойдан ясалган худо ҳайкалчаларини олиб, эскисини синдирганлар. Ёдгорликларда топилган ҳайкалчаларнинг деярли ҳаммасини синдирилганлиги бу фикрни исботлайди. Беруний асарларида ҳам Наршахий ҳикоясига ўхшаш маълумотлар, ривоятлар мавжуд.

Тасвирий санъат намуналари ичида жимжимали оссуарийлар алоҳида ўринни эгаллайди. Юқорида айтилганидек, бу даврда бутун Ўрта Осиёда, Эронда, Озарбайжонда зардуштийлик дини ривож топган эди. Зардуштийлик динига биноан, ўликларни ерга кўмиш, сувга ташлаш гуноҳ деб ҳисобланиб, жасадни ё куйдирганлар, ёки гўшти ва терисини йиртқич ҳайвон, қушларга едириб суякларини махсус сопол қути (оссуарий)ларга солиб, айрим биноларда сақлаганлар. Шундай қутиларни Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида учратиш мумкин. Мана шу ва бошқа далилларга асосланиб, кўп олимлар зардуштнинг ватани Ўрта Осиё деб ҳисоблайдилар.

Қўйқирилганқалға теварагида учрайдиган оссуарийлар хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу оссуарийлар қопқоқларининг кўпчилигида ҳайкалчалар ясаб қўйилган. Қўйқирилганқалъадан тахминан бир ярим чақирим шимолда қум тепалар орасидан топилган квадрат шаклдаги оссуарийнинг қопқоғида чордона қуриб ўтирган эркакнинг ҳайкали жуда ажойибдир. У калта мўйловли, соқоли хоразмча қилиб қўйилган, кийими нақшдор қилиб тўқилиб, камари учиди қўй бошини тасвирловчи безак борлиги кўриниб турибди. Оссуарийлар ичида от шаклида қилинганлари ҳам учрайди. „Шоҳнома“да учрайдиган айрим қаҳрамонларнинг номи (Лухрасп, Гуштасп, Аржасп ёки хоразмдаги Хазорасп қалъаси) от (асп) билан боғлиқ эканлигини эътиборга олганда, бу тасвирлар муайян диний этиқодлар билан боғлиқ дейиш мумкин.

Қалъалиқирда сўнгги йилларда топилган қумтошдан, лойдан ва ганчдан, шунингдек сополдан ясалган турли хил оссуарийлар ичида юмалоқ қопқоғида қуш тасвири берилган квадрат оссуарийлар ажралиб туради. Уларнинг тотемизмга оид эканлиги шубҳасиз. Антропоморф, яъни одамсимон ҳайкаллар бир неча археологик қазилмаларда топилган. Куёш худоси Митрага бағишлаб ҳар йили махсус байрамлар (митраган) нишонланган. Бу юнонлардаги ўсимлик маъбудаси Дионисга бағишланган вакханалия байрамига ўхшаш кузда, йиғим-терим вақтида ўтказиладиган табиат ҳосилдорлигига бағишланган, хушчақчақ байрам ҳисобланган. Қадимги Парфия пойтахти Нисада топилган мрамардан ясалган ниҳоятда гўзал Родогунда ҳайкали муҳаббат туйғуси, гўзаллик ва мафтунлик худоси ҳисобланган Афродита образини эслатади. Машҳур „Амударё хазинаси“га тегишли жуда кўп олтин қумуш буюм ва безаклардаги бургут бошли, шер гавдали ва қанотли баҳайбат махлуқ ва бошқа образлар қадимги Шарқ худоларига ўхшайди.

Юнон-Бақтрия қумуш тангаларида тасвирланган, бир томонида қанотли отлар, юнон худолари тасвирига ўхшаш ҳомий маъбудалар образи бу даврда *сикретизм* диний тасаввурларнинг кенг тарқалганлигидан далолат беради. Кушон империяси даврида бу анъаналар кучаяди ва чуқурлашади.

Бақтрияни емириб, унинг харобалари ўрнида пайдо бўлган кушонлар империяси жуда қисқа муддат ичида қудратли давлатга айланади. Император **Канишка** (78—123) ҳукмронлик қилган давр охирларида **Кушон** давлати ўз ҳудудини ниҳоятда кенгайтиради ва замонининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда туради. Канишканинг дин соҳасидаги сиёсати натижасида Кушон империясида, жумладан, Ўрта Осиёда ҳам то араб истилосигача буддизм дини кенг тарқала бошлаган. Ҳаттоки, Хитойга ҳам буддизм Кушон империяси орқали тарқалган. Буддизмнинг энг муҳим асарларидан бири Ами таба Сутра Кушон мамлакатидан Хитойга 147 йилда олиб келтирилганлиги тўғрисида Хитой солномалари хабар беради.

Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда буддизм нақадар муҳим ўринни эгаллаганлигини кейинги йилларда ўтказилган археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Жанубий Ўзбекистон ва Туркманистонда, Тожикистонда ва Афғонистонда археологлар кашф этган будда ибодатхоналарининг харобалари, айниқса, зўр маҳорат билан ясалган катта-кичик будда ҳайкаллари бунинг ёрқин далилидир. Қадимги Термиз харобаларидан топилиб, текширилган йирик ибодат маркази (унда 20—25

та будда мажмуи борлиги аниқланган) диққатга сазовордир. Ажойиб санъат ва меъморчилик намунаси бўлган кушон зодагонининг қасри ҳисобланган Холчаёнда будда иншоотлари кашф этилган. Айритом, Болалитепа, Далварзинтепа ва Фаёзтепа ёдгорликлари мажмуи марказий будда ибодатхонаси жойлашган Қоратепада топилган археологик материаллар ўша даврдаги истеъдодли аждодаларимизнинг юксак моддий маданияти, диний тасаввурлари, умуман дунёқараши ва урф-одатларини кенг тасаввур қилишга имкон беради.

Мазкур обидаларни текшириш узоқ ўтмишдаги аждодаларимизнинг моддий ва маънавий маданиятида, шу жумладан диний тасаввурларида ҳам антик маданий анъаналар билан бир қаторда, янги анъаналар пайдо бўлганлигини кўрсатади. Чунончи, сопол идишларда тасвирланган ҳайвонлар (асосан от, қўй, қўчқорлар, маймун ва фил) кушонликларнинг диний тушунчаларида, бир томондан, Шимолий Қора денгиз бўйларида, Шарқий Европа ва Қозоғистон даштларида яшаган қабилаларнинг таъсири борлиги, иккинчи томондан (маймун ва фил образи), Ҳиндистон халқлари диний мафкурасининг таъсири борлигидан гувоҳлик беради. Топилган буюмларнинг кўпчилиги бу даврда зороастризм ва буддизмдан ташқари ҳар хил тотемистик ва сеҳргарлик (магия) диний тасаввурлар муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатади.

Узоқ тарихий давр давомида турли-туман диний тасаввурлар таъсирида бўлиб келган ўзбеклар VIII аср бошларида арабларнинг босиб келиши билан аста-секин ислом динига ўта бошлайдилар. Янги жаҳон динининг маҳаллий элатлар орасида тарқалиши бир неча асрга чўзилган. Ислом дини маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда халқ орасида кенг тарқалган қадимий кўҳна диний тасаввурлар, урф-одат ва маросимлар, ибодат ва ғояларни ўзида мужассамлаштира бошлаган. Натижада, Муҳаммад Пайғамбарнинг таълимоти Ўрта Осиё шароитида бир оз қурама (синкретик) характерда намоён бўлади.

Маълумки, ислом дини пайдо бўлгандан кейин, Муҳаммад вафотидан сўнг мусулмонларга бош бўладиган, ҳам диний рутба, ҳам дунёвий ҳокимлик қиладиган муносиб *халифа* (пайғамбарга „ўринбосар“)га эҳтиёж юзага келади. Янги феодализм тузуми мустабид ҳукмронларга муҳтож бўлганлиги туфайли, энди яратилган араб давлати тож-тахти учун пайғамбар авлодлари ва яқинлари орасида кураш бўлиб, мусулмонлар „шиа“ ва „сунна“ оқимларига бўлиниб кетадилар. Исломдаги кейинги аср-

ларда пайдо бўлган ҳар хил мазҳаблар асли ўша даврдаги маънавий ва ижтимоий-иқтисодий зиддиятларнинг муҳим оқибати сифатида келиб чиққан эди.

Феодализм тузуми инқирозга учраган қулдорлик тузумининг харобалари ўрнида пайдо бўлар экан, бу жараён ижтимоий онг шакллариининг халқ ҳаракатлари билан чирмашиб кетган ҳар хил йўналишлар ва мазҳабларда, еретиклик таълимотларида ўз ифодасини топади. Мазкур ҳодиса ва оқимлар, айниқса, истило қилинган мамлакатларда, даставвал, Ўрта Осиёда ҳам рўй берган эди. Бунга хоразмлик *Хурзод* ва бухоролик *Муқанна* кўзғолонлари, *қодирийлар ҳаракати*, *муъатазила* ва *сўфийлик мазҳаблари* ёрқин далил бўла олади. Бундай турли таълимот, оқим ва мазҳабларнинг пайдо бўлиши ислом динининг синкретик моҳиятини яна ҳам кучайтирган эди.

Ўзбеклар, асосан, сунна мазҳабига эътиқод қилиб келмоқдалар. Яқин ўтмишда, совет тузуми ўрнатилишигача ислом дини инсон ҳаёти фаолиятининг барча томонларини қамраб олган: унинг дунёқарашини, маиший ва маданий турмушини, ҳуқуқий ва оилавий тартибларини, бутун турмуш тарзини, шу билан бирга унда қадимий диний эътиқод ва тасаввурларнинг кўп элементлари мужассамланганлиги маҳаллий исломнинг ўзига хос хусусиятларини юзага келтирган. Ҳатто мусулмончиликнинг бешта асосий қоидаси (фарз)ни адо этишда ўзбеклар орасида ўзига хослик пайдо бўлган.

Даставвал, мусулмон бўлиш учун исломнинг энг асосий бош ғояси ҳисобланган калима қайтариш, яъни якка худолик эътиқодини тасдиқловчи сура сўзларини айтиш орқали киши ўзининг шоҳид, итоатгўй эканлигини исботлаши зарур бўлган. Қандай иш бошламасин, мўмин киши ягона Оллоҳнинг раҳмдил ва шафқатли эканлигини тасдиқловчи муқаддас сўзлар (бисмиллаҳир роҳманир роҳийм)ни айтиши шарт.

Мусулмончиликнинг иккинчи асосий вазифаси—ҳар куни мажбурий *беш вақт* намозини ўқишдан иборат. Намоз исломда энг муҳим фарз ҳисобланади. Намоз мачит томи ёки минорадан махсус шахс (азончи, муаззин) орқали жар қилинади. Мачитга бориб намоз ўқиш Бухоро амирлигида жуда ҳам мажбурий бурч ҳисобланиб, намоз ўқишни бузган киши қаттиқ жазоланган. Айниқса, бу ерда тонгда ўқиладиган бомдод намози мачитда ўқилиши шарт бўлган. Махсус амалдор (раис) эрталаб мачитларни айланиб чиққан, кимки намозга сабабсиз келмаган бўлса, қаттиқ огоҳлантирилган ёки жазоланган. Туркистон генерал-губернаторлигида бундай қатъиятлик бўлмаган,

аммо мачитга қатнаш жамоатчилик фикри томонидан бошқарилган. Уни бажармаган кишини „кофир бўлди“ деб қоралanganлар. Намозни уйда, мачитда ёки далада ҳам ўқиш мумкин, лекин мўмин уни ўқишдан олдин ўзини поклаши (тахорат қилиши) шарт. Ҳозир ўзини чинакам мусулмон деб ҳисоблайдиган фуқароларнинг кўпчилиги беш вақт намозни, шунингдек мажбурий бўлган жума намозини ҳам адо этадилар. Хотинлар мачитга намозга қатнамайдилар.

Мусулмончиликнинг учинчи муҳим вазифаси — *рўза* тутишдир. Бир ой муддат (рамазон оyi) ичида гўдак норасидалар, сайёҳлар ва касаллардан ташқари, ҳар бир мусулмон тонг отишдан кун ботгунча ейиш, ичиш, турли маишат ва ҳоказолардан ўзини тийиши ва бутун вужудини Оллоҳга бағишлаши шарт. Рўза ойида кундалик беш вақт намоздан ташқари қўшимча таровиҳ намози ўқилиши тавсия қилинади. Намозни жамоа билан ўқиганлик учун қўшимча савоб ёзилади. Рамазон оyi давомида Туркистон ўлкаси ва хонликларда кечки бозорлар ишлаб, сайиллар ўтказилган, унда созандалар, аскиябозлар, раққос (бачча)лар томошалар кўрсатганлар, турли ширинликлар ва таомлар пиширилиб харид қилинган. Кўп оилалар энг камида ойда бир марта қавму қариндошлар, ёру биродарлар ва кекса қўшнилари чақириб ифторлик берганлар. Рўза тугагач, катта ҳайит сайиллари ўтказилади. **Рамазон байрами** кунлари мачитда жамоа тўпланиб ҳайит намози ўқилади.

Иккинчи катта диний байрам **қурбон ҳайити** ҳам зўр тантаналар билан шавва ойида уч кун давомида нишонланади. Бу ҳайитда камбағалларга атаб садақалар берилади, Қуръон ва ҳадислар ўқилади, ўз гуноҳларини ювиш учун айрим бандалар жарима тўлайдилар ва ҳоказо. Одатда, Оллоҳ номига қурбонлик қилинади, сўйилган нарсанинг гўшти камбағалларга ва қисман байрам таомларига ишлатилиб жамоага тарқатилади. Ҳайит байрамларида сарполар янгиланади, ўзаро меҳмондорчилик кучаяди. Ҳозир Ўзбекистон Республикасида ҳар икки ҳайит куни ҳам дам олиш куни деб эълон қилиниб, катта байрамлар ўтказилмоқда.

Қурбон ҳайити мусулмончиликнинг яна бир муҳим шarti — *ҳажга* бориш вақтига тўғри келади. Маккага зиёрат (ҳаж)га бориш зулҳижжа ойининг биринчи ўн кунлигида бўлиб, Мина водийсида қурбон байрами тантаналари билан тугайди. Тарихий манбаларга қараганда, фақат Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ўтган аср охирларида 1500 дан ортиқ киши ҳажга борган. Со-

вет мустамлакачилиги даврида Макка зиёратига бориш ман қилиниб ниҳоятда чеклаб қўйилган эди. Масалан, 1989 йили фақат Ўзбекистондан қайта қуриш ва демократия эълон қилинганидан кейин атиги ўн киши ҳажга борган бўлса, 1990 йили 355 киши борди. Мустақиллик арафасида бу рақам 1200 га етган бўлса, истиқлол таваллудининг биринчи йили бу рақам ўн баравардан ҳам ошиб кетди.

Мафкуравий жиҳатдан шахснинг бутун ҳаёт фаолияти ва яшаш мақсади, орзу-умидлари ҳам Ислом динининг ахлоқий меъёрлари билан белгиланган. Шариат талабларига тўла риоя қилишга қараб, шахс ҳаракатига, хулқ-атворига ва одобига жамоатчилик ёки ижтимоий гуруҳ томонидан баҳо берилган. Айниқса, маҳалла ёки қишлоқ аҳолисининг маънавий ҳаётини бошқариб турган ҳамқишлоқлар ёки ҳаммаҳалланинг фикри катта кучга эга бўлган. Одат тусига кирган жамоа гуруҳининг фикри, ҳукмрон диний мафкурадан қатъи назар, ёзилмаган, аммо бажарилиши шарт қонун-қоида ҳисобланган. Илгари кимки шу қонун-қоидани бузса, у жамоатчилик томонидан қаттиқ жазоланган ёки қишлоқ ё маҳалладан ҳайдалган. Одат ва шариат меъёрлари ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдирган. Бу тўғрида тарихий-этнографик манбаларда, таниқли ўзбек олимлари, шоир ва ёзувчилари асарларида, халқ оғзаки ижодида жуда кўп далиллар келтирилган. Одат ва шариат меъёрларининг ўзаро боғлиқлиги асримиз бошларидаги этнографик асарларнинг бирида шундай таърифланади: „динга одат деб қаралган, унга риоя қилмаганлар жамоатчилик фикри билан қораланган. Сарт учун бу фикр худо ғазабидан ҳам кўрқинчли ҳисобланган“.

Ижтимоий-руҳий жиҳатдан жамоатчилик фикри ислом дини таъсири остида шаклланган ва ривожланган оддий кундалик онг таъсирида бўлган. Шунинг учун кишиларнинг хатти-ҳаракати, ишлари ва хулқ-атвори ёмонликка йўналса, дўзахда жазоланадиган гуноҳ деб қораланган, яхшиликка йўналган эзгу характерга эга бўлса, савоб ҳисобланган ва нариги дунёда юксак баҳоланиб, жаннатга йўлланма билан қадрланган. Аммо шариат ва жамоатчилик фикри гуноҳ билан жиноятни фарқлайди, улар Худо яратган ислом меъёрларига, яъни Куръон қоидаларига қарши қаратилган ҳаракат деб ҳисобланган. Масалан, рўза тутмаслик ёки ўғрилиқ, фоҳишалиқ ёки даҳрийлик, диндан қайтиш ёки одамни ўлдириш мусулмончиликда ҳам гуноҳ, ҳам жиноят деб қораланиб, бир хил жазоланган. Лекин одатга асосланган жамоатчилик фикри, баъзан шари-

атдан ҳам устун турган. Унинг таъсирида ҳатто ислом ақидаларига зид бўлган айрим маросим ёки расм-русумлар амалга оширилган. Масалан, Қуръонда фарз бўлмаган баъзи оилавий-маиший урф-одатлар, айниқса, анъанавий тўйлар жамоатчилик фикри таъсирида жуда кўп сонли кишиларга мўлжалланган тантанавор равишда катта харажатлар сарф қилиниб ўтказилган ва ҳозир ҳам ўтказилмоқда. Элга, маҳаллага катта ош бериш ислом динида кўрсатилмаса-да, қарз ҳисобланган. Ўтмиш тўйлари тўғрисида ўтган асрдаги рус этнографи И.С. Ликошин бундай деб ёзади: „Қадимдан одат тусига кирган оилавий тантаналарни маҳаллий аҳоли „тўй“ билан нишонлайди, тўйда таниш-билишларга катта зиёфат ва совға (чопон)лар инъом қилинади. Тўй қилмаслик — уят, умуман тежамкор сарт уятга қолмаслик учун қарзга ботиб, баъзан хонавайрон бўлса ҳам, ўша одатга риоя қилади... Тўйга маҳалла аъзолари, қўшни маҳаллалардан бутун шаҳар билсин учун бир неча кишидан иборат вакиллар таклиф этилади. Катта қозонда ош дамланади, меҳмонларга сарпо учун арзон чопонлар харид қилинади ва таклиф қилинганларнинг мавқеи ва бойлигига қараб тақсимланади“. Муаллиф қайд қилганидек, оилавий байрам зиёфати маҳалладошлари олдида ўз бурчини адо этиш характерида эга. Жамоатчилик фикри томонидан қораланмаслик учун маҳаллага ош бермаслик мумкин эмас, акс ҳолда илгари ошга чақирган таниш-билишлар ва қўшнилар тўй қилувчини хиёнат қилган ҳасис деб ҳисоблайди.

Инсоннинг барча маиший ва маънавий фаолиятини қамраб олган ислом мустамлака даврида капиталистик муносабатлар шароитида ҳам жамият тараққиётига катта таъсир қилиб келган. Аммо, Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ўша даврда, асосан, феодал-патриархал муносабатлар ҳукм сурганлиги туфайли, иқтисодий ва этник алоқалар, маданият ҳам ривожланган, шахс қарамлиги анча кучли бўлганлиги учун миллий бирликка нисбатан диний бирлик устун турган. Юқорида қайд қилганидек, дин маънавий ва маиший турмушда ҳукмрон бўлганлиги учун бутун ижтимоий ва оилавий-маиший муносабатларни бошқарувчи ҳуқуқ-ахлоқ механизми вазифасини бажариб келган, диний, этник бирлик ўзаро узвий боғлиқ бўлган. Шу сабабли ёш миллий буржуазия ва унинг мафкураси феодал-патриархал заминдан тўла ажралмаган ҳолда ҳукмрон ислом мафкураси таъсирида ўз манфаатини дин байроғи остида ҳимоя қилган эди. Ўтган асрнинг 90 йллари Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида

жадидизм, панисломизм, пантуркизм ғоялари кенг тарқала бошлайди, бу ғоялар мазкур ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт асосида юзага келган.

Даставвал, бу ғояларни мусулмон руҳонийларининг ақида-параст қисми тарғиб қила бошлайди. Бундан ташқари, ўша даврда Ўрта Осиёда кўплаб пайдо бўлган Туркия тарғиботчилари дин арбобларининг паноҳида панисломизм ва пантуркизм ғояларини ҳар томонлама кучайтириб, маҳаллий халқларни „кофирлар“га, яъни русларга қарши курашга чақирганлар. Бундай ташвиқотчиларнинг бир қисми Туркистон ўлкаси ва Бухорога юборилган. Бу тўғрида генерал-губернатор Духовский ҳам подшога ахборот беради. „Маълумотларга кўра, — деб ёзади у, — турк эмиссарлари халиф фойдасига садақа тўплабгина қолмай, баъзан газовот ғоясини ҳам тарғиб қилмоқдалар... Бизнинг мусулмонлар орасида ҳозир бизга энг зарarli *панисломизм* ғояларининг кенг тарқалганлиги ва бизнинг зиёлиларнинг ислом билан мутлақо нотаниш бўлганлиги турк эмиссарларигина эмас, бизнинг татарлар ҳам шариатни билмайдиганларга ҳар хил бемаъни, нотаниш йўллар билан матбаа орқали ва бошқа тадбирларни қўллаб, бизнинг ҳукуматга ва бизнинг жамиятга исломни ғайридиндагиларга қарши, умуминсоний тараққиёт ғояларига бемурса эканлигини исбот қилиш тасаввури хавфли“. Духовский таърифича, айрим маҳаллий Тошкент китобфурушлари панисломизм ва пантуркизм ғояларини ҳамда Туркия қудратини кўкка кўтариб мақтайдиган адабиётларни яширин равишда тарқатганлар. Бундай ғояларни ташвиқот қилишда, айниқса, сўфий мазҳаб вакиллари — шайхлар, эшонлар ва уларнинг кўп сонли муридлари фаолият кўрсатганлар.

Сўфизм ўз издошларида ниҳоятда кучли диндорлик ва фанатизм туйғуларини, пирига қатъиян бўйсунишни ва ўз иродасидан тўла кечишни тарбиялаган. Сўфийлар даврасида тарқалган иборага биноан „мурид ўлик ювғучи қўлидаги мурдага ўхшаши керак“. Шунинг учун ҳам мусулмон руҳонийлар минглаб ибодатгўй издошлар — муридлар билан қудратли кучга эга бўлганлар. Ўзбекларнинг маиший турмушини жиддий ўрганган олим Н. Маллицкий таърифича, йирик эшонлар минглаб издошларини шаҳарларда, айниқса паст табақалар орасида топганлар. „Ҳозирги даврда, — деб ёзган эди у ўтган аср охириларида, — мусулмон давлатларида сўфийлик халқнинг маънавий-ахлоқий ҳаётига раҳнамо кишилар ҳисобланади“. Шунинг учун қудратли ғоявий оқимга айланган сўфизм ижтимо-

ий-сиёсий ҳаётгагина эмас (айниқса, хонликларда), балки халқнинг бутун маиший турмуши ва маънавий ҳаётига ҳам зўр таъсир ўтказган.

Ўша даврлардаги ижтимоий онгнинг таркибий қисмига айланган Ўрта Осиё сўфизмининг ўзига хос хусусияти унинг ниҳоятда синкретик характерга эга бўлиши, яъни унда турли фалсафий таълим элементлари, ортодоксал исломнинг асосий ақидалари ва маросимлари, ҳар хил қадимий-маҳаллий, диний эътиқод, ибодат ва ғояларнинг аралашиб кетганлигидадир. В. П. Наливкин таърифича: „Тасаввуф (сўфизм, европаликлар тилида—дарвешизм ёки муридизм) мазҳаб сифатида юзага келиб, исломнинг биринчи асарларида унга зид ва қарама-қарши бўлган. Чунки ислом жиддий монотеизмни тарғиб қилса, сўфизм кенг маънодаги пантеизм тарафдори. Ундан ташқари, сўфизм мистик йўналиш сифатида ўз издошларига Қуръон инкор қиладиган христианлик ва буддизм таъсирида пайдо бўлган дайди дарвешлик ва зоҳидликни тавсия қилади“.

Сўфизм мафкураси ва ибодати, аслида, пантеистик характердаги таълимот бўлиб, генетик жиҳатдан анимизм, шомонийлик, сеҳргарлик ва дуохонлик каби ибтидоий эътиқодлар билан узвий равишда боғлиқ бўлган. Масалан, арвоҳлар билан мулоқот қилиш шомонийликдаги сингари баланд чўзиқ овоз чиқариб диний шеърлар ва Қуръон сураларини ўқиб, зикрга тушиш орқали, амалга оширилган. Зикр маросими кўпчилик орасида иштирокчилар, томошабинларга қизиқарли ва эмоционал жиҳатдан таъсирчан усулда ўтказилган ва шундай қилиб, уларнинг диндорлигини анча кучайтирган ҳамда мустаҳкамлаган. Театрлашган бу маросимга, асосан, эзилган меҳнаткаш аҳоли қатнашган. Сўфизм ғояларини тарғиб қилишда ёзма адабиётдан ташқари ҳар хил оғзаки ижод жанрлари — эртак, афсона, ривоят, эпик асарлар, мақол ва масалалардан ҳам кенг фойдаланилган. Сўфизм шоирлар ва ислом назариётчилари яратган кўплаб афсона ва ҳикояларда, дoston ва эртакларда дунёвий лаззатлардан кечган, аммо кучли, иродали ва худога яқинлиги туфайли қудратли пиру авлиёлар, сахий дарвешу девоналар қуйланган. Бундай асарларда пирига садоқатли шахслар доимо бахтга эришади, мурод-мақсадига етади, унинг дуоси билан турли ғояларни ва қийинчиликларни енгиб чиқади, бўйсунмай ўзбошимчалик қилган эса, аксинча, шармандаларча ҳалок бўлади, дейилади. Бадиий тасвирланган мазкур образлар ё саҳрода ташналикда ўлаётган мусавирни қутқаради, ё душманлардан шаҳарни ёки мамлакатни

озод қилади, ё адолатсиз подшони ёки ёлғончи судхўрни қаттиқ жазолайди. Бундай ижод маҳсулотлари, шубҳасиз, меҳнаткаш оммани ижтимоий зулм шароитида анча овутадиган муҳим восита бўлган.

Диний адабиётни, мусулмон афсоналари ва ривоятларини, авлиёлар тўғрисидаги турли тўқималарни халқ орасида ташвиқот қилишни ўзига касб қилиб олган маърузачилар — маддоҳлар меросий касб эгаси бўлган. Ислон ташвиқотчиларидан Қуръонни ёддан биладиган қорилар (одатда, кўзи ожиз кишилардан) ҳам махсус мактабларда — қорихоналарда ишлаб таълим-тарбия олганлар. Улар қорибоши раҳбарлигида Қуръон сураларини (айримлари бутун Қуръонни) ёдлаб, қирот билан ўқиш санъатини эгаллаб, турли диний оилавий-маиший маросимларга, жанозага ва бошқа оилавий урф-одатларга таклиф қилинганлар.

Кенг омма орасида эшонларга сиғиниш шунчалик кучли бўлганки, улар ўлгандан кейин авлиё даражасига кўтарилиб, образлари турли афсона, ҳикоя ва ривоятларга кирган, сўфий шоирлар ижодида қуйланган, уларнинг устав (рисола)ларига кирган. „*Паст табақадаги сартлар, айниқса ҳунармандлар, — деб ёзади Н. Маллицкий, — ўз касбларининг „пирлари“ деб мусулмон оламида қачонлардир дунёдан ўтган „машхур“ авлиёларни тилга оладилар. Сартлар орасида, умуман, ахлоқий жиҳатдан бош бўладиган айрим чинакам авлиё, кароматли донишманд эшонлар бор, лекин кўпчилик эшонлар мурид қалбли эмас, балки пул овлайдиган ёлғончи ва мунофиқ шахслардан иборат, деган тушунча тарқалган*“. Бу фикрни тасдиқлайдиган намуналар халқ ижодида ҳам ўз ифодасини топган.

Касал даволайдиган дуохонлик қилувчи эшонлар махсус тоифани ташкил қилган. Улар, асосан, оилавий турмуш билан алоқада бўлиб, оилавий-маиший муносабатларга таъсир қилган, айримлари таъмагирлик, ахлоқсизлик, ножўя хатти-ҳаракатлари билан ёмон ном қолдирган, Бедил, Машраб, Муқимий, Мунис Хоразмий, Аваз Ўтар ва бошқа демократ ёзувчи ва шоирларнинг асарларида мутаасиб, чирик, эски ижтимоий ва маиший ҳаётнинг барча иллатлари, феодал жамиятнинг малайлари ҳисобланган хурофотчи сўфий эшонларнинг кирдикорлари ва найранглари фош этилади, қаттиқ танқид қилинади.

Аҳолининг оилавий- маиший муносабатларига кўп сонли авлиёлар ва муқаддас жойлар ҳамда уларда хизмат қилувчи махсус руҳонийлар, шайхлар катта таъсир ўтказган. Кўпчи-

лик шайхлар ўзларини ушбу мазорда дафн қилинган авлиё шах-
сининг авлоди деб ҳисоблаган. Ҳар бир муқаддас жой муайян
касалликларни даволайдиган авлиё сифатида „мутахассислаш-
ган“, яъни у ерларда муайян касалликларни „даволайдиган“
махсус авлиёлар бўлган. Меҳнаткаш халқ нодонлиги туфайли
турли ижтимоий зулм ва сон-саноксиз офат келтираётган ҳар
хил касалликларнинг сабабини билмаслигидан сохта хурофий
даволаниш усулларига мурожаат қилишга мажбур бўлган. Ушбу
мазор ёки муқаддас жой тўғрисидаги афсона ва ривоятлар му-
ҳим маънавий қўллик воситаси сифатида руҳонийлар ва ҳоким-
лар томонидан тўқилиб кенг тарқатилган.

Шундай қилиб, октябрь тўнтаришидан олдин ислом дини
маҳаллий аҳоли ижтимоий ва оилавий ҳаётининг бутун хужай-
раларига сингиб кетиб, бир томондан, эски қолоқ турмуш ва
оилавий- маиший муносабатларнинг барҳам топишига тўсқин-
лик қилса, иккинчи томондан, тафаккурда мутаассиблик, тур-
муш тарзида консерватизм ва биқиқликни сингдириб, ҳаётда
замонавий, янгича, баъзан фойдали нарсаларнинг тарқалишига
ва янгиликларни ўзлаштиришга қарши чиққан. Асрлар давоми-
да ўрнатилган диний қоида ва расм-русумлардан ҳар қандай
чекиниш жиноят деб ҳисоблаган ислом фақат маиший турмуш
ва маданиятнинггина эмас, ҳатто иқтисодий тараққиётни ҳам
маълум даражада чеклаб қўйган.

Шунинг учун миллий буржуазия вакиллари — жадидлар
эски мактабни ислоҳ қилиш ва бошқа айрим янгиликлар ки-
ритиш ташаббуси билан чиқа бошлаган. Бундай интилишлар
фақатгина ўқитиш усулига тааллуқли бўлса ҳам, асл моҳияти
билан маҳаллий аҳолининг маданият ва турмуш соҳасидаги ўзга-
ришларга муҳтож эканлигини ифодалайдиган тадбирлар эди.
Туркистон жадидларининг бошлиғи М. Бехбудий бундай деб
ёзган эди: „Бизлар ҳозирги маданият асосида мактаблар, уста-
хоналарни ва бошқа эски турмуш билан боғлиқ соҳаларни ислоҳ
қилишимиз зарур“. Унинг фикрича, маориф соҳасидаги исло-
ҳот феодал-маиший турмушни тубдан ўзгартириб, маҳаллий
буржуазиянинг „нормал“ ўсишига имкон яратиб беради.

Миллий буржуазия янги шароитда халқ оммасининг маъри-
фатга интилишини сезиб, ғоявий таъсир воситаларини ўз қўли-
га олиш мақсадида ўзларини янгилик тарафдори қилиб кўрса-
тишга интилган. Миллий буржуазия мафкурачилари — жадид-
лар ўз газетасини чиқара бошлагач, у орқали фан ва исломни
яқинлаштиришга интилиб, *пантуркизм* ва *панисломизм* ғояла-
рини тарғиб қилганлар, халқни чоризмга қарши чиқишдан

огоҳлантирганлар. Биринчи рус инқилобининг тарқалишидан қўрққан жадидлар рус империалистик буржуазияси билан бирлашиш ва чоризм билан иттифоқ тузиш йўллари ахтара бошлаган эди.

М. Беҳбудий ислом ақидаларининг иқтисодий ва мафкуравий заминиди буржуазия партиясини ташкил қилиш ташаббуси билан чиқади. Жадидлар пантуркизм ва панисломизм шиорлари остида бутун мусулмонларни бирлаштирувчи ягона мусулмон партияси чоризмга ва рус империалистик буржуазиясига қарши курашиш учун эмас, балки меҳнаткашлар орасида марксистик мафкуранинг тарқалишига қарши ташкил этишни мақсад қилганлар. Бундай биринчи сиёсий ташкилот 1917 йили март ойида Тошкентда „Шўрои исломия“ номи билан пайдо бўлган ва унинг теварагида маҳаллий феодал-клерикал ва буржуазия элементлари бирлашган.

Темир йўл транспортининг пайдо бўлиши, тош йўл ва ободонлашган шаҳарчаларнинг қурилиши, қишлоқ хўжалигида баъзи рационал усуллар ва янги экинларнинг жорий қилиниши, деҳқончиликда ва ҳунармандчиликда анча такомиллашган қуролларни ишлатиш каби ўзгаришлар маҳаллий халқларнинг хўжалик-маданий ривожига ва маиший турмуш тарзига аста-секин ижобий таъсир кўрсата бошлаган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Жиззах каби шаҳарларда бадавлат хонадон вакиллари хашаматли, ёғоч полли ва кўчага қаратилган ром ойнали уйлар қура бошлаган. Айрим хонадонларда ёғ чироқ ўрнига лампалар, сандал ўрнига голландча чўян печкалар, самовар, тикув машинаси, европача идиш-товоқлар, каравот, стол ва стуллар, завод ва фабрикаларда ишланган қайчи, игна, темир сирли идишлар, газлама ва бошқа буюмлар пайдо бўлган. Маҳаллий аҳолининг кийим-кечагида ҳам анча ўзгаришлар рўй берган: камзул ва тик ёқали кўйлақлар, бешмет ва резина калишлар, эчки чармли маҳси ўрнига фабрика чармидан тикилган лакли этиклар, даставвал бой табақалар, кейин бошқалар томонидан қабул қилинган.

Ўзгаришлар фақат моддий-маданий соҳадагина эмас, халқ оммасининг оғида ҳам рўй бера бошлаган. Илғор рус маданияти маҳаллий аҳолининг оилавий муносабатларига ҳам самарали таъсир кўрсатган. Айниқса, рус аёл шифокорларининг туб аҳоли билан яқиндан алоқада бўлиб, уларнинг ички ҳаётига кириб, мусулмон оилаларини янги турмушга қадам ташлашга йўл очиб берганлиги диққатга сазовор.

Асрлар давомида жабр-зулм, оғир ҳаёт, қашшоқлик ва нодонликда яшаб келган кенг меҳнаткаш омма ижтимоий касалликларга ҳукм қилиниб, бевақт ўлим ва бедаво қирғинликлар туфайли жуда қисқа умр кўрган. Хурофот тўрига чулганган беморлар ҳар хил касалликларни даволашга „ихтисослашган“ турли „муқаддас“ жойлар, авлиё-анбиёларга, асосан хурофий йўл билан даволайдиган табиб, фолбин, ромчи, бахши, шайх ва муллаларга мурожаат қилишга мажбур бўлганлар. Бундай „шифокорлар“ *фол очиб*, *арвоҳлар* ва *парилар* билан *сўзлашиб* турли *тумор* ва *дуолар* ёзиб, беморни ҳар хил *авлиёларга* *рўпара қилиб*, баъзан *зикр тушиб*, *савалаб* даволаганлар. Авлиё „урган“ бемор касалликдан кутулиши учун ўша авлиёнинг арвоҳини хурсанд қилиш мақсадида худойи аташи ва диний маросимларга риоя қилиши зарур деб тушунтирилган.

Ўлимнинг кўплиги аҳолининг нодонлигини кучайтирган. Халқ шифо ахтариб хурофий ва ибтидоий усулда даволайдиган табибларга, бахши, фолбин, дуохон, эшон-муллаларга мурожаат қилишга мажбур бўлган. Улар сеҳргарлик йўли билан ишлатадиган *кўчириқ*, *кинна*, *ром очиш*, *амал*, *дам солиш*, *азайимхонлик*, *тумор тақиш*, *авлиё-анбиёлар тупроғи*, *„муқаддас“ сувлар* каби даволаш усуллари кенг тарқалган ижтимоий касалликларни тугата олмас, ўлим сонини камайтирмас эди, албатта.

Урушдан кейинги йилларда соғлиқни сақлаш масаласи биринчи даражали вазифага айланди. Ҳозир мустақил Ўзбекистонда нафақат тиббиёт соҳасида, балки маънавий маданиятнинг барча соҳаларида янги мафкура яратиш мақсадида жиддий ҳаракатлар бошланиб, унинг бош ғояси инсон тақдири, унинг фаровон ҳаёти билан боғлиқдир.

Энг қадимий даврлардан Шарқ мутафаккирлари инсон мавқеини ниҳоятда улуғлаб келганлар. Уни жамият моҳияти билан боғлаб шахс камолининг асосий манбаи жамиятда, инсон фаолияти билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар тизимида эканлигини алоҳида қайд қилганлар. Инсон моҳияти масаласини унинг маънавий дунёсининг ўзаро узвий боғланган ҳуқуқ, адолат, бурч каби умуминсоний қадриятлари орқали тўғри идрок этиш мумкин. Улуғ донишманд Умар Ҳайём маънавий тараққиётнинг марказида доимо инсон тақдири ва камолоти ётади, деб алоҳида қайд қилган эди. Унинг таърифи-ча, *„дунёнинг тилаги, самари ҳам, ақл кўзи қораси — жавҳари ҳам, тўғарак жаҳонни узук деб билсак, шаксиз, унинг кўзи гав-*

ҳари ҳам инсондир“. Жамиятнинг пойдевори ахлоқий поклик ва ҳақиқат, адолатни эса оламнинг тожи деб ҳисоблаган ажойиб мутафаккир Носир Хисрав ўзининг жўшқин шеърларида инсон ақл-идрокини, меҳнати, одоби, истеъдоди ва эркини ниҳоятда улуғлаб нодонлик ва зўравонликни, ёвузлик ва хурофотни, зулм ва адолатсизликни аёвсиз қоралайди.

Инсон камоли муайян эътиқод, орзу-умидга таянган, ўз мавқеи ва ҳуқуқини англаган шахс эркинлигининг ривожининг онгли ва эркин ижодий фаолияти билан узвий боғлиқ. Ўзбекларда „ноумид шайтон“ деб бежиз айтилмаган. Ҳаётда яхши орзу-ниятлар, эзгу умидлар, бахт-саодат, адолат ва ҳақиқат, тинчлик ва фаровонлик, даставвал, ҳалол меҳнат, фаол ижод орқали рўёбга чиқиши мумкинлигини, шахс эркинлиги билан боғлиқлигини, уларсиз ижтимоий тараққиёт бўлмаслигини тарих исботлаган. Эркин шахс яшаш мақсадини, жамиятда тутган мавқеини тўғри аниқлаб олишга, ўз ақл-идроки ва куч-ғайратига, эътиқоди ва виждонига таяниб, ҳалол меҳнат ва фаолият билан турмуш шароитини яхшилашга интилади. Аммо кишилар орасида эркисиз ва иродасиз шахслар ҳам борки, улар турмуш қийинчиликлари олдида ожиз бўлиб, ахлоқсизлик ва нодонлик тўрига тез илинадилар. Барча ифлос сарқитлар шундай ожиз, бўш, лапашанг, қўрқоқ, нодон кишиларга ёпишади. Халқимизда „ориқ отга чанг юқар“ дейилганидай, барча ёвуз ниятли шахслар, айниқса, ижтимоий ўзгаришлар пайтида ўзини намоён қилади.

Бизнинг ёш мустақил республикаимиз янги жамият қуришга киришди. Аммо бундай тарихий жараён ниҳоятда оғир, мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазиятда ўтмоқда. Совет Иттифоқи бир зумда парчаланиб, деярли унинг ҳамма ерида нафақат иқтисодий ва маънавий қашшоқлик, балки ёвузлик ва тўқнашувлар, зўравонлик ва қон тўкишлар, кутилмаган зиддиятлар ва ижтимоий оқибатлар халқларни гаранг қилиб қўймоқда. Афсуски, бундай жараённинг қудратли тўлқинида даҳшатли ахлатлар, хатарли чиқиндилар ҳам қалқиб чиқмоқда. Улар айрим пайтларда ўзларининг ёвуз ниятларига етишга, ўз ҳукмини ўтказишга, турли шиорлар ва ниқоблар билан мустақиллик туфайли эришган демократик қонуний давлатга доғ туширишга интилмоқдалар.

Шундай мураккаб бир вазиятда конституцион давлат ўз кучини кўрсатиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти

Ислом Каримов айтганидек, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, конституцион тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган шахслар ва жамоа ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим. Конституциямизда ҳурфикрилиқ, виждон ва диний эътиқод эркинлиги масалаларига катта эътибор берилганлиги ҳам бежиз эмас. Албатта, бундай ниҳоятда мураккаб ва оғир бир шароитда тараққиёт кутилмаган томонга йўналиши, ижтимоий оқимлар яратиши мумкин. Бундай ижтимоий оқимнинг қудратли тўлқинида халқимизнинг ва ҳар бир шахс, фуқаронинг иродаси, сабр-тоқати, кучи ва ақл-идроки катта синовдан ўтади. Омма қанча донолик ва ақл-заковат билан иш тутмасин, унинг умид-орзулари, эътиқоди, диёнати ва ишончини инобатга олиб, уни оқлайдиган сиёсат ва амалий тадбирлар ўз вақтида бажарилмаса, уларнинг моҳияти инсон онги ва қалбига етказилмаса, албатта, ижтимоий ва сиёсий зиддиятлар юз бериши мумкин. Катта сиёсатда буни доимо инобатга олиш зарур.

Ўтмишда ва ҳозир ҳам маънавий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланган ислом динимизнинг, албатта, ҳуқуқатворимизни, анъанавий турмуш тарзимизни мустаҳкамлашда хизмати катта. Аммо катта сиёсат, давлат ишларида замонавий халқаро муносабатларни самарали бошқаришда умуминсоний, дунёвий қонун-қоидаларга риоя қилиш давр талабидир. Шунинг учун янги Конституциямизнинг 31- моддасида „Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди“ деб ёзилиши жуда ўринли ва замонавий руҳдаги қоидадир.



ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИ ВА МАЪНАВИЯТИ

Ҳар бир халқнинг маданияти ва маънавияти умуминсоний қадриятлар билан нақадар боғлиқ бўлганлиги, унинг жаҳон цивилизацияси тарихига қўшган ҳиссаси ва тутган ўрни билан белгиланади. Нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонда қадимий элатлардан бири ҳисобланган ўзбек халқининг миллий маданияти узоқ тарихий даврни қамраб олади. Асли миллий маданият ва маънавиятнинг ривожини ёзув билан боғлиқ бўлган. Шарқ мамлакатлари ичида энг қадимий ёзув намуналарини ўлкамизда яшаган аجدодларимиз яратганлиги фанда аниқланган. Хоразм тупроғида жойлашган Қўйқирилганқалъа харобаларидан топилган сопол идишларга ўйиб ёки қора бўёқ билан битилган аромей типигаги ёзув милоддан аввалги VI—I асрларга оиддир. Бундан ташқари, хоразмшоҳлар пойтахти Тупроққалъада кашф этилган милоднинг III асрига мансуб архив ҳужжатлари, Нисодан топилган ҳамда милоддан аввалги I асрга оид Парфия архиви ҳужжатлари Ўрта осийликларнинг илк антик замондаёқ саводли бўлганлигини исботлайди.

Афсуски, коммунистик мафкуранинг „қудратли“ кучини ва социалистик тузумнинг „афзаллигини“ кўрсатиш учун яқин даврларгача Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбеклар ҳам бутунлай саводсиз бўлган, деган фикрлар илгари сурилди. Халқ маорифи тарихига оид барча адабиётларда бу гоё ҳукмрон бўлиб қолди. Ваҳоланки, совет тузумидан илгари бутун элат оқсуяк зодагонларга хос ёки дунёвий билимларга эга бўлма-са-да, кўпчилик аҳоли ёзиш-ўқишни билган. Айниқса, шаҳар аҳолиси (уларнинг асосий қисми ҳунармандлар, ишбилармон ва савдогарлар)нинг кўпчилиги саводли ва ўқимишли бўлган. Бунга ёрқин далиллардан бири барча қишлоқ ва маҳалла мактаб қошида савод чиқарадиган бошланғич мактаб мавжудлиги, ҳар бир касб-ҳунар эгаси ва савдогарнинг ўзининг ёзма рисоласи (устаи)га эга бўлганлиги, катта-кичик шаҳарларнинг бозорларида ҳатто китоб сотиладиган раста ёки дўконларнинг бўлганлигидир. Демак, бизнинг миллий-маънавий маданиятимиз тарихи, ниҳоятда узоқ даврларга оид ва кенг тарқалган ёзувли маданият анъаналарига эга халқимизнинг азалдан юксак маданият яратган, жаҳон фанини бойитган, сон-саноксиз билимдон фарзандлар, буюк алломалар етиштирганлиги тарихдан аён.

Барча замонларда ҳар бир жамиятнинг бош омили дунёдаги энг олий мавжудот бўлган инсон ҳисобланади. Инсон моҳияти жамият моҳияти билан боғлиқ шахс камолининг асосий манбаи жамиятда, у фаолият кўрсатаётган ижтимоий муносабатлар тизимида. Инсон моҳияти масаласини унинг маънавий дунёси ўзaro узвий боғланган жамият билан бирга, ўзга шахслар ва муҳит, умуман инсон маданияти билан бевоқиф алоқадор эканлигини аниқлаш орқали тўғри тушуниш мумкин. Инсон ўз халқининг фарзанди сифатида фақат жамият яратган ва яратаётган моддий ва маънавий бойликлар таъсири остидагина эмас, балки ўша муносабатлар мажмуи сифатида, ўз миллати ва халқи олдидаги фуқаролик бурчини адо этиш орқали намоён қилади. Ҳар бир миллат аъзоси ўзининг моҳияти ва ролини олами билиш, ўтмиш сирларини ўрганиш, эски хатоларни бартараф қилиб, янги ҳаёт бунёд этишда тўхтовсиз изланишлар, жиддий курашлар орқали аниқлаб олади. Ўтмиш хотираси маънавий ва маданий тараққиёт учун муҳим омиллардан бири бўлса, асрлар давомида тўпланиб келган тажриба инсоннинг камол топишида, элат ва халқнинг тарихий ривожда энг зарур замин ҳисобланади. Ахлоқий камолот фақат маънавий бойликларда, амалий бунёдкорлик фаолиятида, ижодий меҳнатда намоён бўлади ва унинг миллий руҳиятида ифодаланади.

Маънавий маданиятнинг негизини ташкил қиладиган илм-маърифат, унинг даражаси ва таъсири ҳар бир даврнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми билан белгиланади. Ўрта Осиёда ўрта асрларда ҳукмронлик қилиб келган ижтимоий муносабатлар феодал-патриархал тузуми XIX аср ўрталаригача келган, унга хизмат қилувчи устқурма маҳаллий аҳолининг бутун маънавий ва маданий ҳаётини белгилаган. Ўлкамизнинг темурийлар даврида шаклланиб яқин ўтмишида ўзбек хонликларида ҳукм сурган мазкур тузум ўзига хос маориф тизимини яратган эди. Бу тизим асли асрлар давомида сақланиб келган ижтимоий муносабатлар негизини мустаҳкамлаш ва унга мос маънавиятни қарор топтиришга, шахсни ўз замони руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган кўп тармоқли аппаратнинг таркибий қисми эди. Мазкур тизим бир неча хилдаги диний таълим ва араб ёзувини ўрганувчи бошланғич мактаблар, Куръон сураларини ёдлаб, овоз чиқариб ўқишга ўргатадиган қорихоналар, ўрта ва олий типдаги мадрасалардан иборат бўлган.

Хонликларда ва чор Туркистондаги ҳар бир қишлоқ ва шаҳардаги мачитларда диний бошланғич мактаб бўлган. Унда

ўғил болаларга ўқиш мажбурий ҳисобланган. 1894 йили Фарғона ва Самарқанд вилоятларида 3500 та эски мактаб ва мадраса бўлган бўлса, уларнинг сони биринчи жаҳон уруши арафасида 5300 га етган. Бухорода 200 та мачит, Туркистон ўлкасининг учта вилоятида эса 12 мингга яқин мачит бўлган. Бошқа маълумотларга қараганда, 1809 йили губернаторликка оид Туркистоннинг уч вилояти (Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона)да 4632 та мактаб бўлган. Бутун Туркистондаги мактабларда ҳаммаси бўлиб 44773 бола ўқиган, яъни, ўрта ҳисобда, ҳар бир мактабда ўқиган болаларнинг ўртача сони ўнтадан ошмаган. Истеъдодли болалар ўқиш-ёзишни билгач, билим доирасини оширишга интилиб ўқишни мадрасаларда давом қилдирган ёки ажнабий мамлакатларга бориб таълим-тарбия олиб келган. Маҳаллий мактабларда диний китоблардан ташқари *хаттотлик* (каллиграфия), *арифметикадан* билим берилган. Ўқиш муддати ўртача 7—8 йилга етган. Умуман, Туркистон ўлкасида (хонликларсиз) ўтган аср охириларида, статистик маълумотларга қараганда, 5 мингдан ортиқ мактаб қайд қилинган. Айрим шахарларда махсус ўқитувчи (мактабдор)лар шахсий мактаблар очганлар, баъзи бойлар уй мактабига ҳам эга бўлганлар. Домлалар болаларга ўрта аср руҳида таълим берар эдилар. Мазкур бошланғич мактабларда алифбе ўрнида қора бўёқ билан ҳарф ёзилган махсус тахталар бўлган, унда ҳарфлардан ташқари сўз бўғинлари ёзилиб, ёдланган, кейин китоб ўқишга ўтилган.

Атоқли ўзбек олими Т.Н.Қори-Ниёзий хотираларида таърифланганидек, мактабда ўқиш муддати аниқланмаган, ҳар бир бола ўз лаёқатига қараб таълим олган. Унинг таърифича, дастлабки сабоқ „**Ҳафтияк**“ (Қуръоннинг еттидан бир қисмидан иборат арабча китоб)дан бошланиб, унинг маъносига ҳеч ким тушунмас эди. Кейин савол-жавоб тарзида ёзилган диний ақидалар баён этилган форсча „**Чор китоб**“ ўқитилган, ундан сўнг баъзи болаларга авлиё-анбиёлар ва Оллоҳни мадҳ этувчи ўзбек тилида ёзилган „**Сўфи Оллоёр**“ ёки „**Хўжа Ҳофиз**“ шеърлари ўқитилган. Т. Н. Қори-Ниёзийнинг ёзишича, шу тариқа ўргатилган сабоқларни жойларида ўтирган болалар овоз билан қичқириб такрорлар ва мактабда доимо шовқин бўларди. Домла эса буни кузатиб борар, бола шўхлик қилса уни бақириб огоҳлантирар ва бунинг билан тийилмаса, унга қаттиқ танбеҳ берарди. Агар у ҳам таъсир қилмаса, энг оғир жазо — „**фалоқ**“га осиларди. Фалоқ тақрибан бир метр узунликдаги ёғоч бўлиб, ундаги ўйилган иккита ҳалқасимон тешикдан арқон ўтказилиб, боланинг икки оёғини ҳалқага солиб бураб

осмон ҳалқа қилинган. Домланинг амри билан икки халифа (катта пешқадам шоғирдлар) гуноҳқор бўлган боланинг оёғини ҳалиги икки ҳалқадан ўтказиб баланд кўтариб туради... Шу ҳолда домла калтак билан боланинг товонларини савалай бошлайди.

Ўғил болаларнинг бошланғич мактабларда ўқиши мажбурий бўлса, қизлар ота-онасининг розилиги билан ўқиши мумкин бўлган. Улар учун айрим махсус уй мактаблари мавжуд бўлиб, уларда саводли аёллар, одатда мактабдор ёки имомларнинг хотинларидан чиққан отин-бибилар дарс берганлар. Бундай мактаблар, айниқса, Фарғона водийсида кўп тарқалган.

Махсус мактаб бинолари фақат Бухорода бўлган, улар айрим маҳаллаларнинг мачитига яқин жойдаги эски иморатга жойлашган. Баъзи ерларда мактаб учун мачит биносидан бир хона ажратилган. Ўқувчилар чипта ёки бўйра тўшалган ерда ўтирганлар, айрим мактабларда ўтиришга қулай ўра қазилган. Кўп жойда гишт ва лойдан қурилган, ёғоч ёки тахтадан ясалган махсус китоб қўядиган буюм бўлган.

Олий ва ўрта таълим ўчоғи ҳисобланган мадрасалар, асосан, руҳонийларни, ўқув юртлари учун домлаларни, қозиларни ва идора ишлари учун мирзаларни тайёрлаб етиштирган. Бир вақтлар, айниқса ўрта асрларда Шарқнинг Уйғониш (Ренессанс) даврида жаҳонга буюк сиймоларни етказиб берган мадрасалар ўрта аср охирларида, айниқса, мустамлака даврига келиб анъанавий дунёвий илмларнинг кўпчилигини сиқиб чиқариб, асосан илоҳиётни ўқитишга ўтган. Бундай ҳолларни кўрган Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирларидан бири Мирза Бедил: *„Мадрасаларда энди зиё чироғи сўнди... , миясиз аҳмоқлик даври келди“*, деб замонидан дод-фарёд қилиб ёзган эди. Мадраса бинолари анча ҳашаматли бўлиб пишган гиштдан қурилган, кўпчилиги кошинлар билан безатилган. Улар одатда икки қаватли бўлиб, кичкина хужралар ва дарсхоналардан иборат бўлган. Ҳар бир мадраса ўзининг мачити ва таҳоратхонасига эга бўлган. Катта шаҳарларда ўнлаб мадрасалар жойлашган. Масалан, йирик маърифат маркази ҳисобланган Бухорода 200 га яқин мадраса бўлиб, унинг кўпчилигида муллаваччалар (талабалар) яшаган. Ҳар бир мадраса хужрасининг эгаси уни сотишга ҳақли бўлган. Хужрага эга бўлган муллавачча ўз истаги билан мударрис танлаган. Кичик мадрасаларда битта, катталарида бир неча мударрислар бўлган. Масалан, Бухородаги Кўкалдош мадрасасида битта, Улуғбек мадрасасида доимо икки мударрис таълим берган. Мадрасалар ўз ер мулкига — *вақфларга* эга бўлган. Мударрисларнинг сони ўқитиладиган дарслар сони билан эмас,

балки вақф ҳажми, яъни ундан келадиган даромад билан белгиланган. Жанубий Фарғонада мактаблар ҳам ўз вақфига эга бўлган. Ўтган аср охирларида бутун вақф ерларининг ярмиси мадрасаларники ҳисобланган.

Чоризм мустамлакаси даврида халқ маорифи соҳасида бир оз ўзгаришлар юз берди. XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, диний мактаб ва мадрасалар кўпчиликини ҳосил қилса-да, аста-секин янгича услубдаги дунёвий ўқув юртлари юзага кела бошлайди. Дастлаб, ўзбекларнинг айрим қисми рус мактабларида таълим олиб, ўрта маълумотга эга бўлади. Бундайлар жуда оз бўлган. 1885 йилда пайдо бўла бошлаган рус-тузем мактаблари қисқа муддат ичида маҳаллий аҳоли диққатини ўзига жалб қилади. Октябрь тўнтариши арафасида рус-тузем мактабларида икки мингга яқин ўзбек болалари таълим олган. Рус тилини ўрганиш мақсадида ўша даврда катталар учун махсус мактаблар ва кечки курслар очилган. 1885—1916 йиллар давомида мазкур курсларни тугатганлар сони 2—3 мингга етган. Тошкент ва Қўқон мадрасаларида рус тили ўқитила бошланган.

Албатта, бундай тадбирлар мустамлака маъмурияти ҳамда маҳаллий ва рус ҳукмдорларига зарур амалдорлар ва хизматкорлар етказиб бериш мақсадида амалга оширилган. Мазкур тадбирларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар мустамлакани идора қилиш мақсадида чоризм манфаати нуқтаи назаридан амалга оширилганлигини жуда кўп ҳужжатлар тасдиқлайди. Масалан, Туркистон генерал-губернатори ташаббуси билан уюштирилган Халқ маорифини ташкил қилиш махсус комиссияси олдида шундай вазифа қўйилган: „Ўлкада халқ маорифи масаласини ҳал қилишдан асосий мақсад — уни русларнинг манфаатларига хизмат қилдиришдан иборат“. Аммо мустамлака ҳокимияти ўрта аср услубидаги эски ўқув юртларининг фаолиятига мутлақо аралашмай, уларни ўзича қолдирди, маҳаллий болалар билан рус болаларини қўшиб ўқитиш асли руслаштиришга қаратилган. Генерал-губернатор Кауфман таърифича: „... босиб олинган ўлкани ассимиляция қилишда жиддий манфаатдор“ православлар ва мусулмонларни „Россияга тенг фойда келтирадиган фуқаролар қилиб тайёрлашдан иборат“ бўлган. Лекин туб аҳоли болаларини янги мактабларга жалб қилиш анча чекланган. Кейинчалик чор ҳокимияти бутун маориф соҳаларига, шу жумладан, эски мактаб ва мадрасаларга ҳам ўз назоратини кучайтирган. Шу билан бир қаторда, рус мактаб таълими ва мусулмонча ўқув усулини ўзида мужассамлаштирган рус-тузем мактабини очишга қарор қилинган эди.

Генерал-губернатор „хукумат маҳаллий мактаб ва мадрасаларни, янги услуб деб номланган мактабларни ҳам ўз қўлига олиб, улардан туб аҳоли орасида бизга мақбул ғояларни тарқатувчи восита сифатида фойдаланиш зарур“, деб очиқ-ойдин мустамлакачилик мақсадини ифода этган эди.

Биринчи рус-тузем мактаби 1874 йили Чимкент шаҳрида очилган. 1913 йилга келиб рус-тузем мактабларининг сони 167 тага етган ва унда етти минг тўрт юзга яқин ўқувчи таълим олган. Уларда 6969 та ўзбек ва бошқа маҳаллий халқ вакиллари ва 346 та рус ўғил болалари ҳамда 13 та рус қизи ўқиган. 1916 йили бундай мактаблар сони 212 тага етган. Рус-тузем мактабларида ўқитиш усули эски мактабларга нисбатан анча устун турса-да, асосий таълим олаётган маҳаллий халқ болалари дунёвий рус мактабларига қараганда анча паст билимли, мактаб ёшидаги болалар сонига нисбатан жуда ҳам кам жалб қилинган эди. XX аср бошларида чор ҳокимияти янги очилаётган барча мадрасаларда рус тили ўқитишни мажбурий қилиб киритган. Ўзбек рус-тузем мактабларида эса рус болалари учун ўзбек тилидан дарс киритилган. 1883 йили Тошкент шаҳар ўқув юртида, 1901 йилда Шарқшунослик жамияти қошида ўзбеклар учун махсус рус тилини ўрганиш курслари очилган.

Рус-тузем мактаблари учун махсус дарсликлар — „Ўқиш китоблари“ тузилган бўлиб, унда табиат, одамлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳаётидан энг оддий бошланғич маълумотлар, рус адабиёти классиклари — Пушкин, Лермонтов, Крилов, Толстой, Некрасов ва бошқаларнинг қисқача шеър ва ҳикоялари, масал ва эртаклари келтирилган. Айниқса, С. Граменецкийнинг 1898—1899 йилларда нашр этилган учта дарсликдан иборат „Ўқиш китоби“ ва „Мисол ва масалалар тўплами“ қўлланмасидан кенг фойдаланилган.

Ўзбекча биринчи дарсликни тошкентлик Саидрасул Азизий (Саид Азизов) яратган. Унинг „Устоди аввал“ номли қўлланмаси, даставвал, 1900 йилда нашр этилиб, кейинчалик қисқа муддат ичида 17 марта босилиб чиққан. Азизий эски мактаб ва мадрасани тугатиб, рус-тузем мактабида дарс берган. Унга мадраса домлалари ва мутаассиб руҳонийлар нафрат билан „кофир“ деб лақаб қўйганлар. Азизий рус тили ва маданиятига қизиққан, илғор рус зиёлилари билан яқин алоқада бўлган (айниқса, машҳур рус шарқшуноси А. Н. Самойлович билан), 1910 йил ёзида Петербург ва Москвага саёҳат қилган. Уни ҳатто Тошкент ўқитувчилар семинариясига ишга жалб қилганлар.

Академик В.В.Бартольд Азизийни „Ўқитиш ишларига баъзи ислохот киритган“ маҳаллий ўқитувчилардан бири деб юксак баҳолаган.

Ўрта Осиё маърифати ва адабиёти тарихида самарқандлик **Саидаҳмадхўжа Сиддиқий** (Ожизий) ва **Абдуқодир Шукурий**лар муҳим ўринни эгаллайдилар. Улар истеъдодли педагог бўлибгина қолмай, шеърятда ва дарсликлар яратишда ҳам фаол ижодкор бўлиб танилганлар. Сиддиқий Самарқанд шаҳрида ва теваарак-атрофдаги қишлоқларда янги услубдаги мактабларни очишда ташаббускор бўлган. У рус классиклари (И. А. Кривов, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой ва ҳ.к.)нинг асарларини ўзбек ва тожик тилларига таржима қилган.

Ажойиб ўзбек педагоги **Шукурий** ҳам ўз қишлоғида янги услуб мактабини очиб, ўзбек ва тожик болаларига диний дарслардан ташқари *география, табиатшунослик, арифметика* ва рус тилидан бошланғич маълумотлар берган. У ўзи ёзиб, ўз маблагига нашр этган ўқув қўлланмаларига шарқ классиклари Жомий, Низомий, Саъдий, Фирдавсий кабиларнинг асарларидан, Европа классиклари асарларидан ҳам парчалар киритган.

Шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, ўзбек маърифатчилигининг ривожига маҳаллий юқори табақа мафкурачилари — жадидлар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар ўлкада эски мактабни ислоҳ қилиш, маиший турмушни янгилаш ва бошқа муҳим ташаббуслар билан чиқа бошлаганлар. Бундай янгиликлар, асосан, ўқитиш усулига тааллуқли бўлса-да, асл моҳияти билан маҳаллий аҳолининг маданият ва турмуш соҳасидаги ўзгаришларга муҳтож эканлигини ифодалайдиган тadbирлар эди. Туркистон жадидларининг раҳбари М. Беҳбудий шундай деб ёзган: „Бизлар ҳозирги маданият асосида мактаблар, устaxonаларни ва бошқа эски турмуш билан боғлиқ соҳаларни ислоҳ қилишимиз зарур“. Унинг фикрича, маориф соҳасидаги ислохот эски маиший турмушни тубдан ўзгартириб, маҳаллий аҳолининг эркин ўсишига имкон яратиб беради. Ўз навбатида, миллий ҳукмрон табақа ва зиёлилар ҳам янги шароитда халқ оммасининг маърифатга интилишини сезиб, ғоявий таъсир воситаларини ўз қўлига олиш мақсадида ўзларини янгилик тарафдори қилиб кўрсатишга интилиб, жадидларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар.

Тўқувчи оиласидан чиққан **Абдулла Авлоний**, камбағал боғбон ўғли **Исматулла Раҳматуллаев**, „Форс тили“ дарслиги ва „Болалар боғчаси“ номли қўлланма яратган **Муҳаммад Расулий**, Хивада рус-тузем мактабини очиб ташаббускори, шоир

Комил Хоразмий, ўзбек аёлларидан биринчи бўлиб гимназияни тугатган **Ойшахон опа Қори-Ниёзий** маърифат тарқатишда жасурлик кўрсатдилар.

Туркистон жадидлари биринчи жаҳон уруши арафасида вақтли матбуот соҳасида анча самарали фаолият кўрсатдилар. Улар қисқа муддат ичида 15 га яқин газета ва журналлар чоп этдилар. 1905 йили подшо сиёсий эркинлик беришга ваъда қилиб, манифест чиқариши билан жадидлар ўзбек тилида газета чиқаришга Туркистон генерал-губернаторидан ижозат олиб, „**Ўрта Осиёнинг умр гузорлиги**“ деган янги газета нашр қила бошладилар. 1906 йилнинг бошларида **Исмоил Обидий** муҳаррирлиги остида чоп этила бошланган „**Тараққий**“ номли газетада мактабларни ислоҳ қилишга бағишланган, мусулмонларнинг миллий бирлиги ва ҳамкорлигини тарғиб қилган, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган қатор мақолалар чиқа бошлаган эди. Жадидларнинг бундай танқидий мулоҳазалари ва ҳурфикрлилиги чор ҳокимиятига ёқмайди. Подшогазетани исёнкор деб атаб, уни чиқаришни ман қилиб, ҳукм чиқаради. Аммо жадидлар „**Хуршид**“ номли янги газета чиқаришга ижозат олиб, унинг саҳифаларида мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни танқид қилмай, балки унга хайрихоҳлик кайфиятини билдиришга ҳаракат қилганлар. Шундай бўлса-да, Туркистон маъмурияти бу газетани ҳам ёпиб қўяди. Бир йил ичида иккита газетанинг ёпилиши жадидларнинг бу йўлдаги ҳаракатларини янада кучайтиради. Улар 1907 йилнинг декабрида „**Шуҳрат**“ номли янги газета чиқаришга эришадилар. Унинг саҳифаларида рус ҳукмдорлари билан ҳамкорлик қилиш, инқилобий ҳаракатга қарши курашиш ғоялари очиқ изҳор қилинса-да, бу газетани ҳам ярим йилга етмасдан чор ҳокимияти ёпиб қўяди. „**Шуҳрат**“ газетасидан қолган маблағ ҳисобига чоп этила бошлаган „**Осиё**“ номли газетанинг умри қисқа бўлди, чор маъмурияти уни ҳам ман қилади.

Тошкентнинг энг катта бойларидан **Саидкарим Саидазимбой** Туркистонда биринчи марта нашр қилган шахсий тижорат газетаси „**Туджор**“ (Савдогар) ҳам ўзини оқлай олмасдан ёпилади. Миллий бадавлат табақалар манфаатини ифодалайдиган вақтли матбуотга муҳтожлик зўр бўлганлиги туфайли, янги газеталар чиқиши тўхтамади. Эндиликда вақтли нашрлар ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам чоп этила бошланди. Чунончи, 1913 йили Самарқандда Беҳбудий томонидан „Самарқанд“ номли, 1914 йили Кўқонда „Садои Фарғона“, Бухорода „Бухорои шариф“ ва „Турон“ газеталари нашр қилина бошланган эди.

Шулар ичида, 1914 йили Тошкентда чиқа бошлаган „Садои Туркистон“ газетаси ўзининг оташин ва ўткир мақолалари, дадил сатирик ва шеърий нашрлари билан кенг омма ичида обрў қозонган эди.

Ўзбек тилида ўша даврларда бир неча журналларнинг пайдо бўлиши жадидларнинг матбуот соҳасида жиддий ҳаракатининг маҳсули эди. Масалан, 1913 йили Самарқандда „Ойна“ журна-ли чоп этила бошланди, 1915 йили Тошкентда „Алислоҳ“ жур-нали чиқарилди.

Ўлкамизда матбуотнинг ривожланиши, ўз навбатида, ўзбек ва бошқа маҳаллий тилларнинг шаклланиш жараёнига, адабий ва илмий тафаккурнинг ўсишига жиддий туртки бўлиб, улар-ни бирмунча юқори поғонага кўтарди. Айниқса, ўзбек тилида чиқа бошлаган „**Садои Туркистон**“ газетаси тил ва имло маса-ласига алоҳида эътибор берган эди. Бу муаммога бағишланган махсус бир мақолада шундай ёзилган: „Тил ва имлони муайян бир изга қўйиш матбуот ва адабиёт учун энг муҳим бўлган бир масаладир. Тили ва имлоси лойиқинча ислоҳ этилмаган мил-латнинг матбуоти, адабиёти асрларга аралашиб келган кирлар ила қораланган ҳолда бўлур“.

Ўзбек тилининг ниҳоятда бойлигини алоҳида қайд қилиб, унинг узоқ тарихий анъанага эга бўлган турк-енисей ёзувлари-га бориб тақалиши ва қадимий уйғур тили билан яқинликда соф туркча она тилимизни араб-форс сўзлари билан аралаш-тирилиб юбораётганимиздан ўша даврдаёқ матбуотчиларимиз жуда афсусланган. Бундай ачинарли ҳолатни сезган ажойиб шоир ва адабиётчи **Абдулла Авлоний** мазкур журналнинг 1914 йил 28 майда чиққан сониди куйиниб бундай деб ёзган эди: „Биз туркистонликлар миллий тилни сақламоқ бир тарафда тур-син, кундан-кун унутмоқ ва йўқотмоқдадурмиз. Тилимизнинг яр-мига арабий, форсий уланган, илмоқ қилиб бир четига рус тили-ни ҳам ёпиштирмоқдадурмиз... Ёху! Бизга не бўлди! Боболаримиз йўлидан четга чиқиб кетдик. „Яхши қўшнингдан олгунча, ёмон уйингдан қидир“, демишлар. Боболаримизга етишган ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак, ахтарсак йўқотганларни ҳам топармиз. „Йўқолса йўқолсин, ўзи бошимга тор эди“, деб Европа қалпоғини кийиб кулги бўлмоқ зўр айб ва ориятдир...“. Доно башорат қилган шо-ирнинг таърифича, она тилимиз ва у орқали ифодаланадиган „сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фозилини ўлчаб кўрсатадиган тарозусидир. Соҳиблари кишининг дилидаги фикр-ниятини, илму қувватини, қадр қимматини сўзлаган

сўзидан билурлар“. Шу билан бирга жадидлар ўз матбуотида она тилидан ташқари замон талабига мувофиқ бошқа ажнабий тилларни ҳам ўрганиш зарурлигини алоҳида қайд қилганлар. „Рус тилининг аҳамияти“ сарлавҳали бир мақолада таърифланганидек, ҳар бир халқ қайси бир миллатнинг тахту ҳимоясида турган бўлса, ул халққа миллатнинг асл тилини билмоқ ҳар жиҳатдан зарур ва лозимдур.

Республикамизда ўзбек тилининг давлат тили деб эълон қилиниши бу ерда яшовчи барча халқ ва элатларга ҳам тааллуқли эканлигини ва улар маҳаллий ҳукуматнинг тахту ҳимоясида бўлганлиги учун ўзбек тилини ўрганиши лозимлигини аждодларимиз ҳам қайд қилган. *„Бу асарда, — деб ёзади муаллиф, — ҳар ким ўз она тилидан ғайри бирор маданий ёки тирикликда ғоят зарур бўлган ажнабий бир тилни ўрганмоқлик, албатта, лозимдир. Масалан, Расул Ақромимиз ҳадиси шарифларида „атлабу-илм ва ловби-син“ деганлар, яъни илм Хитойда бўлса ҳам бориб ўрганинлар... Демакки, фойдаси билиниб турган ғайри бир тилни ўрганмоқликнинг динимизга ҳеч бир хилоф жойи йўқ. Балки, Расул Ақром ўзлари бунни амр этибдурлар“.* Бундай башорат доно аждодларимиз биздан ҳам донишманд эканлигидан далолат беради. Афсуски, жумҳуриятимиз мустақилликка эришиши билан бизлар ажнабий тилларни ўрганишимиз нақадар зарурлигини пайқаб, қанча нарсаларни ютқазганлигимиз энди аён бўлмоқда. Афсуски, ҳозир ҳам бошқа тилларни ўрганиш, шу жумладан, бизга ажнабий бўлган рус тилини ҳам билиш зарурлигини ҳалигача тушуна олмайдиган арбоблар кам эмас, улар бизнинг тараққиётимизга муайян бир ғовдир.

Шарқ мамлакатларида биринчи марта Туркистон жадидлари ўз нашрларида хотин-қизларни озоликка чақириб, тараққиёт йўлига, илм-фан ва маърифатга жалб қилишга чорлаганлиги ҳам уларнинг муҳим тарихий хизматидир. „Садои Туркистон“да чоп этилган бир неча мақола ва шеърлар бунга далил бўла олади. Бухоролик Заҳириддин Фаҳриддинзода номидан чоп этилган бир мақолада: *„Ҳар бир миллатнинг тарих китобларига боқилар экан, аввал миллатнинг тараққиёти ёки инқирози хотунларнинг олима ёки жоҳила бўлганлигидан эканлиги очоқ кўринур... Чунки тараққий қилмоқнинг биринчи сабаби илмдир. Олим бўлмоқнинг биринчи йўли волидаларимизнинг олима ва тарбия соҳиби бўлмоқларига боғлиқдир“*, деб ёзилган. Унда халойиққа қуйидагича мурожаат қилинади: *„Эй, туркистонлик ватандошларим! Биз мунча хотун-қизларимизга ёмон кўз билан*

қараймиз. Биз мунча хотунлар ҳақиға шафқат ва марҳаматсизлик қиламиз. Етар энди, бу бечораларни асорат занжирида тутмоқ, етар жаҳолат чуқурига иргитмоқ. Агарда бизлар хотун-қизларимизни бу ҳолда илм ва тарбиядан маҳрум қилаверсак ўзимизга зўр зарарлар келтирамиз. Келажак замонларда булардан вужудга келадирғон ва буларнинг қучоғида ўсадирғон авлодларимизнинг жоҳил ва нодон қолишига ўзимиз сабаб бўлурмиз. Келинг энди гафлат кўрпасини устимиздан иргитиб, бирлик ва иттифоқ ила бир миллат оналарини жаҳолат панжасидан қутқарайлик, адолат ва инсоният юзасидан бу Ватан оналарига мактаблар очиб берайлик. Мана, келажакда биз садоқат ва бахтиёрлигимиз шул хотун-қизлар тарбиясига келиб териладур“.

Маҳаллий аҳолининг маънавий тараққиётига ўтган аср охирларида ташкил топган ҳар хил касб-хунар ўқув юртлари, чунончи, қишлоқ ва сув хўжалигига оид мактаблар, эркак ва аёл гимназиялари, дунёвий мактаблар ижобий таъсир ўтказган. Маърифат тарқатишда, айниқса, 1879 йили Тошкентда очилган Туркистон ўқитувчилар семинарияси 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб рус-тузем мактаблари учун кадрлар тайёрлашга киришилиб, унда маҳаллий тилларни ўрганиш шарт бўлган. Натижада уни тугатган кадрлар ўзбек ва бошқа маҳаллий халқлар билан эркин гаплашиб, яқиндан алоқа қилиш имкониятига эга бўлган. Унда таълим олганларнинг анча қисми туб аҳоли орасида маърифат тарқатишда, илм-фан, маданият ва санъатни ривожлантиришда фаол иштирок қилганлар.

Жадидларнинг ўз халқи маърифати ва маданияти учун кураши зое кетмади. Улар социалистик ғоя ва тузум назаридан қанча қораланмасин, ўзбек элининг кейинги ижтимоий тараққиётига зўр замин яратган эди. Илғор замонавий муносабатлар тарафдори ва ҳатто мафкурачиси сифатида жадидлар советлар даврида рўй берган маданият ва маърифий ўзгаришларнинг дебочаси бўлди. Ўзбекистонда биринчи марта пайдо бўлган турли маданий-маърифий муассасалар — кутубхона, клуб, театр, ҳар хил оммавий ахборот воситалари ва шу сингарилар халқимизнинг маънавий камол топишида катта роль ўйнаганлигини алоҳида қайд қилиш лозим.

Ҳозирги даврда ўнлаб журнал ва газеталар, телевидение ва радио республика миқёсида кенг оммага зарур маънавий озиқ етказиб бермоқда. Агар, 1920 йили республикада атиги 187 та шу жумладан, қишлоқларда 74 та кутубхона (китоб фонди 44 минг нусха) мавжуд бўлган бўлса, эндиликда кутубхонасиз туман, қишлоқ, мактаб ёки ташкилот йўқ, деса бўлади.

Ўзбекистонда жуда ҳам кўп ноёб қўлёзмалар тўпланган бўлиб, уларнинг асосий қисми Республика Фанлар Академиясининг Шарқшунослик ва қўлёзмалар институтларида сақланмоқда. Бой тарихий-адабий ва илмий меросимизни ўрганишда олимларимиз катта меҳнат қилмоқдалар. Буюк мутафаккирларнинг қўлёзма асарларини илмий жиҳатдан ўрганиб, кенг оммага етказиб бериш анча мушкул иш бўлса-да, бу соҳада анча ютуқларга эришилди. Тилшунос олимлар ҳам ўзбек тилини ўрганишда кўп хизмат қилиб, она тилимизга оид жиддий илмий асарлар, ўқув қўлланмалари ва дарсликлар, кўп жилдли луғатлар яратишга муяссар бўлдилар. Ўзбек адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди, катта монографик тадқиқотлар ва дарсликлар, халқ ижоди яратган бой эпик асарлар нашр қилинди.

Маъмурий-бўйруқбозлик тизими даврида ўзбек халқининг маиший турмуши ва маънавий маданиятини юксалтиришга катта зарар етказилган эди. Ўзбек олимлари ва адибларининг кашфиётлари, бадиий асарлар, шунингдек маҳаллий тилларга таржима қилиниб, кенг омманинг маънавий мулкига айланган жаҳон классиклари асарлари ўзбек халқининг маданий савиясини ошириш, фикр доирасини кенгайтириш, маънавий дунёсини бойитиш каби олижаноб вазифани бажаришда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбек адабиётининг тарихий илдизи аجدодларимиз яратган ёзув ва халқ оғзаки ижоди намуналари билан боғлиқ. Бизгача етиб келган ўзбек халқининг этногенезида иштирок қилган туркий қабилаларнинг энг қадимий ёзувлари VI асрларга, бадиий асарлар намунаси эса XI асрларга оид бўлса-да, фан ҳали ечиб улгурмаган муаммолар ичида антик замон маънавий меросимиз, ўша даврда яратилган ёзма асарлар ва халқ оғзаки ижоди намуналари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Афсуски, бизгача етиб келган юзлаб тилсиз тарихий обидалар, ажойиб қурилиш иншоотлари ва буюмлар узоқ аجدодларимизнинг дунёқараши, жонли ҳаёти ва маънавий турмушини тасаввур қилиш имконини бермайди. Аммо милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарига оид арамей тилидаги маҳаллий ёзувларнинг кашф этилиши, ўлкамизда зардуштийларнинг муқаддас китоби — „Авесто“нинг пайдо бўлиши бу ерда шаҳар цивилизацияси шаклланганлигини исботлайди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон ҳудудида ўтказилган тадқиқотлар бу ерда милоддан аввалги биринчи минг йилликдан

юксак маданиятли, катта суғориш ва қурилиш иншоотларини яратган, ажойиб ҳунармандчилик сирларини билган, зўр маънавий қадриятларга эга бўлган этносларнинг қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказганлигидан гувоҳлик беради. Антик давр муаллифларининг ёзувларига қараганда, бу халқлар нафақат ёзма асарлар, балки бир неча жанрдаги оғзаки ижод намуналарини ҳам яратганлар. Кўҳна обидалардан топилган буюмларда тасвирланган турли афсонавий образлар ўша даврда мифологик жанрда халқ ижоди намуналари мавжудлигидан дарак беради. Шарқ халқларининг классик дурдонаси бўлмиш Фирдавсийнинг „Шоҳнома“сида куйланган айрим ривоятлар ҳам асли „Авесто“да келтирилган афсонавий образларни эслатади. Зардуштийлик динининг бу муқаддас китобидаги кўпгина мифологик сюжетлар халқ оғзаки ижодининг маҳсули десак хато бўлмайди. Геродот, Страбон ва бошқа қадимги муаллифлар таърифлаган, жаҳон адабиётининг ажойиб дурдоналаридан бири **„Роланд ҳақида кўшиқ“** номли француз эпосида тилга олинган сак-массагетлар, сўғдий ва бақтрийларнинг бой оғзаки ижодга эга эканлиги тўғрисида баъзи маълумотлар мавжуд.

Буюк адабий танқидчи В. Г. Белинский таърифлаганидек, „халқ поэзияси унинг тарихи билан узвий боғлиқдир; поэзияда ҳам, тарихда ҳам халқнинг сирли руҳияти мужассамланган, шу сабабли унинг тарихини поэзия билан, поэзиясини эса тарихи билан тушунтириш мумкин“. Чунки фольклор халқ маънавий маданиятининг муайян қисми ҳамда унинг жамоа психикаси ва дунёқараши сифатида тарихий воқеликни халқнинг эстетик идеаллари таъсирида бадиий образлар орқали ифодалайди.

Тарихий манбалар ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшовчи элатлар милоддан аввалги VI—V асрларда бой оғзаки поэтик ижодга эга эканлиги тўғрисида хабар беради. Бундай маълумотларнинг Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи оғзаки ижоди яратган баъзи асарларда акс садоси сезилади. Масалан, ўзбек дostonларида қадимги сак-массагет қабилалари эпосидаги баъзи элементлар сақланган. **„Ойсулув“** номли ўзбек дostonининг сюжети милоддан аввалги VI асрда рўй берган Эрон истилочиларига бош бўлган шоҳ Кирга қарши массагетлар қахрамони Тўмариснинг курашини эслатади. 1928 йили атоқли халқ шоири **Фозил Йўлдош** ўғлидан ёзиб олинган **„Роҳия ва Сухонгул“** номли ўзбек дostonида ҳам Тўмарис тўғрисидаги ривоятнинг айрим кўринишлари келтирилган.

Ўзбек фольклоршунослари ёзиб олган айрим дostonларда Каспий денгизидан то Сирдарёгача бўлган катта ҳудудни эгаллаган мамлакатнинг ҳокими Зариандра ва унинг сак подшо-сининг қизи Одотидага севгиси тўғрисида милетлик Харес ёзиб олган сак эпоси ҳам ўз аксини топган. „Авесто“нинг сатрларида тасвирланган мамлакатни вайрон қилган даҳшатли дев Ажи-дахака билан муқаддас китоб қаҳрамонининг кураш кўри-нишлари ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам кўп учрайди. Ўзбек эпосига ўзининг чексиз жасурлиги ва буюк олижанобли-ги билан халқ онгига сингиб кетган Рустам образи сак ривоят-ларидан ўтган бўлса ажаб эмас. Атоқли шарқшунос олим В.В.Бартольд тадқиқотлари шуни кўрсатадики, „Шоҳнома“-нинг муаллифи Фирдавсий ўзининг бу ўлмас асарини яратиш-да сўғдлар ва саклар яшаган Чоч (Тошкент)да истиқомат қилувчи бир деҳқон сўзлаб берган материаллардан фойдаланган. Кўпги-на ўзбек дostonларининг қадимги илдизларини, масалан „Ши-рин ва Шакар“даги сюжет элементларини ўғай она тазйиқла-рига чидай олмай ўз ватанини тарк этиб, бир қанча қаҳрамон-ликлар кўрсатиб мусофирликда ўлиб кетган Сиёвуш образи тасвирланган афсоналардан топиш мумкин. Археологик тадқи-қотлар ҳам шуни кўрсатадики, мазкур образ Ўзбекистоннинг тасвирий санъат обидаларида ўз аксини топган. X асрда яшаган тарихчи олим Наршахий ўрта асрларда Бухорода Сиёвушга ба-ғишланган ашулалар бўлганлигини қайд қилади.

Сиёвуш образининг Турон афсонавий қаҳрамони Афросиёб образига жуда яқинлиги ҳам тасодифий эмас. Ўзбек фолькло-рида машҳур бўлган Афросиёб тўғрисидаги (уни яна Алп Ар-тунг деб ҳам аташган) ривоятлар XI асрга оид туркий тиллар-даги манбаларда учрайди. У тўғридаги маълумотлар атоқли тил-шунос Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону лугатит турк“ ва Юсуф Боласоғуннинг „Қутадғу билик“ асарларида сақланган. Мазкур қадимий асарларда ўзбек халқининг маиший турмуши ва мада-нияти хусусиятлари, унинг асрий ўй-фикрлари ва орзу-умид-лари, юксак умуминсоний қадриятлари ва миллий ҳис-туйғу-лари акс эттирилган. Яқинда минг йиллик тўйи нишонланган ажойиб тарихий дoston „Алпомиш“ ҳам ўзбек халқининг буюк жасорати ва истеъдодини, инсоний фазилатлари ва қадрият-ларини ифодаловчи ўлмас асарлардан биридир.

Ўзбек фольклори ниҳоятда бой ва турли жанрларга эга. Бар-ча жанрларда халқимизнинг маиший турмуши ва кўп қиррали маданияти, унинг одамгарчилик ҳосияти ва эзгу-ниятлари, озодлик, эркинлик, биродарлик, ватанпарварлик ғоялари, эз-

гулик билан ёвузлик орасидаги мурасасиз кураш, олий инсон-парварлик ва душманга чексиз нафрат каби олижаноб фази-латлар куйланади. Халқ орасида кенг тарқалган Насриддин Афанди ва бошқа латифалар, мақол ва масаллар, сатирик ва кулги афоризмлари ўзбекларнинг жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий, ахлоқий ва ғоявий ҳодисаларга бефарқ бўлмасдан ўз муносабатларини билдирадиган ажойиб оғзаки ижод намуна-ларидир.

Халқ орасида энг кенг тарқалган ва сеvimли жанрлардан бири эпик асарлар — достонлар бўлиб, улар бизнинг даври-мизгача узоқ ўтмиш замонлардан оғзаки поэзия анъаналари туфайли етиб келган. Достонларни авайлаб сақлаб келган ва зўр санъат билан ижро этувчи шоирлар ёки бахшилар асли, меҳнаткаш аҳоли орасидан чиққан деҳқон ва чўпонлардир. Улар, табиийки, меҳнаткаш халқнинг ўй-фикрлари ва орзу-ниятла-рини зўр маҳорат билан ифодалаб келганлар. Ҳозирги ўзбек халқ шоирлари гўзал ва бой эпик меросимизни ота-боболар-дан ўрганиб, уларни сақлабгина қолмай, балки давр талабига ҳамоҳанг бўлиб ўзларининг жўшқин ижодларида импровиза-ция қилувчи истеъдодли ажойиб куйчилар ҳамдир. Машҳур бах-ши ва шоирлардан Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868—1936), Фо-зил Йўлдош ўғли (1872—1955), Муҳаммад Жамрад ўғли Пўлкан (1874—1941), Исом Назар ўғли (1874—1953), Абдулла шоир Нурали ўғли (1870—1975), Қурбон Исмоил ўғли (1869—1940) қабилар жуда бой эпик меросни қолдирганлар.

Ўзбекистонда қадимдан бир қатор истеъдодли бахшиларни яратган машҳур қишлоқлар мавжуд. Шулардан бири Самарқанд вилояти Нурота туманидаги **Қўрғон** қишлоғи бўлиб, унда XIX аср ўрталарида 20 дан ортиқ эркак ва аёл халқ достончилари яшаган. Бу қишлоқдан чиққан атоқли бахши **Пўлкан** шоир 70 дан ортиқ достонни ёддан билиб куйлаган. Аёл бахшилардан **Эргаш Жуманбулбул**нинг катта бувиси **Тиллакампи**р жуда муш-хур бўлган. Яна бир эпик ижод маркази Булунғур туманининг Лайқа қишлоғи ҳисобланган. Бу ердан энг йирик бахши **Фозил Йўлдош** ўғли ярим кўчманчи қирқ қабиласидан чиққан. Унинг отаси Йўлдош шоир ҳам бахши бўлган ҳамда кўпгина бахши-ларни тарбиялаган устоз сифатида танилган. Фозил шоирнинг репертуарида 43 та достон бўлиб, уларнинг кўпчилиги ёзиб олинган, баъзилари чоп этилган.

Кейинги даврларда халқ шоирларининг ижоди гуллаб яш-нади. Улар эски достонларни қайта тўплаб такомиллаштириб-гина қолмай, замон талабига мос келадиган янги асарлар ҳам

яратдилар. Замонавий халқ шоирларидан Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Ёрлақаб Бекназаров, Эгамберди Оллабергенов, Тошмаир Чоршанба ўғли, Отахон Матёқубов, Шоберди бахши, Қодир бахши ва бошқалар халқимиз орасида катта обрўга эга бўлганлар.

Маълумки, дostonлар назмий баён этилган, насрий изоҳлар билан дугор ёки рубоб жўрлигида ижро қилинадиган яхлит бир асардан иборат. Унда қаҳрамонлик ва романтик мавзулар чатишиб, узвий боғланган. Ўзбек дostonларининг кўпчилиги халқнинг тарихий ўтмишини акс эттиради. Аммо асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келган дostonлардаги тарихий далиллар халқнинг ижодий ҳаёли (фантазия)дан ўтиб умумлаштирилган ва шоирона типиклаштирилган. Ўзига хос томони шуки, ундаги узоқ ўтмиш қаҳрамонларини назмий улуғлаш мақсадида афсонавий фантастик элементлардан фойдаланилган. Бунга ёрқин мисол сифатида „Алпомиш“ дostonини олиш мумкин. Унинг ғоявий мазмуни ярим кўчманчи ўзбек элатларининг илк феодализм даврида ижтимоий, оилавий, маиший укладида патриархал-феодал муносабатлар ҳукмронлик қилган бир вақтда шаклланган турмуш хусусиятлари белгилаб берилган. Мазкур халқ дostonининг асосий сюжетини баҳодир қаҳрамон Алпомиш билан жасур қиз Барчиной орасидаги шиддатли синовлардан ўтган катта муҳаббат ташкил этади. Алпомиш ва Барчинойнинг ўлмас образлари орқали соф севги, жасурлик, биродарлик, ўз бурчига садоқатлилиқ ва буюк ватанпарварлик каби фазилатлар зўр маҳорат билан куйланган. Бу ажойиб асарда қадимий аجدодларимизнинг турмуш тарзи, ижтимоий аҳволи ва муносабатлари, никоҳ ва оила, урф-одат ва маросимлари, диний тасаввурлари каби тарихий-этнографик маълумотлар ҳам сақланиб келган.

Ўзбек халқининг узоқ ўтмишдаги чет эл истилочиларига қарши қаҳрамонона кураши „Юсуф ва Аҳмад“, „Маликаи айёр“, „Интизор“, „Райҳон араб“, „Орзигул“, „Ширин ва Шакар“, Гўрўғли циклига кирган 40 га яқин бир қатор қаҳрамонлик ва романтик дostonларда акс эттирилган. Бундай ажойиб оғзаки ижод намуналари Ўрта Осиё туркий халқлари ўртасида жуда кенг тарқалган. Барча эпик асарларда халқнинг ижобий фазилатлари, ундаги ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўравонлик, ёвузликка қарши чексиз нафрати ҳам ифодаланади.

Ўтмишда халқимизнинг маиший турмуши ва ижтимоий ҳаёти жуда кенг тарқалган оғзаки ижод жанри — халқ кўшиқларида

ҳаяжонли ва ҷўшқин тасвирланган. Уларда инсоннинг юксак туйғулари, пок севги, садоқатлилик, дўстлик каби фазилатлари билан бирга оғир ижтимоий аҳволи, жабр-зулмлар, бевафолик, тушкунлик, алам-ситамлари қайғули равишда куйланади. Айниқса, ҳазин қўшиқлар хотин-қизлар аҳволига оид бўлиб, уларнинг оилада ва жамиятдаги фожиали турмуши тасвирланган. Кенг тарқалган ашулаларда ижтимоий жабр-зулм ва адолатсизликлар ўз ифодасини топган. Масалан, ўтган асрларда хонликларда яратилган ашулаларда „еганим заққум, ичганим заҳар, кийганим кафан“ ёки „Исфандиёр хон бўлди, халқнинг бағри қон бўлди“ каби ўзбек халқ ашулаларида адолатсиз ижтимоий тузумга нисбатан қаҳр-ғазаб, нафрат, ғам-ғусса, алам туйғулари изҳор қилинади. Масалан, Хоразмда ўтмишда кенг тарқалган „Хон зулми“ халқ ашуласидаги надоматли ва қайғу ҳасратли сатрлар кишини ларзага келтиради:

Дунёда иззат кўрмадим,
Завқи сафо ҳеч сурмадим,
Гуноҳим надир билмадим,
Найлайин армонли ўтдим...

Шу билан бирга инсоннинг оптимистик руҳдаги ижобий тилак-орзулари, яхши фазилатларини куйловчи ашулалар ҳам халқ орасида қадимий даврлардан бери сақланиб келган.

Бизгача етиб келган жуда кўп мақол ва латифаларда, масал ва термаларда барча ижтимоий адолатсизликлар ва зулм, хурофий тасаввурлар ва иллатлар очиқдан-очиқ масхараланади ва фош қилинади. Фақат қалби пок меҳнаткаш халойиқ жамиятдаги текинхўр фирибгарларни очиқ қоралайди, уларнинг очкўзлиги, ҳасислиги ва таъмагирлигини, ҳар хил кирдикорларини кўрқмай ўткир сатира нишонига олади. Айниқса, доимо, ҳукмдор табақалар хизматида бўлган айрим нопок эшон, имом ва шайхлар халқнинг кулги объектига айланган. Масалан, „Бой бойга боқар, сув сойга оқар“, „Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир“, „Фатво ҳам пулингга берилади“, „Пуллинг кучли бўлгунча билиминг кучли бўлсин“ кабилар ижтимоий муносабатлар ва халқ ҳисобидан кун кечирадиган текинхўр табақа вакиллариининг табиати ва хулқ-атворини аниқ таърифлайди. Шу билан бирга жуда кўпгина масал ва мақолларда, афоризм ва латифаларда инсон бахтини ва тақдирини ўз меҳнати ва ақл-идроки билан яратиши, ғойибдан келадиган куч ва мадад ҳаёлий эканлиги очиқ-ойдин ифодаланади.

Халқ доимо адолат ва ҳақиқат тарафдори, риёкор ва разолатнинг ашаддий душмани бўлиб келган. Унинг иродаси ва ақл-идрокини, оғзаки ижоди орқали ифодаланган тафаккур эркинлигини ёвуз кучлар, таъқиб ва қувғинликлар бўғиб қўйганлиги кейинги тарихимиздан маълум. Халқимизнинг адолат ва ҳақиқат йўлидаги ижобий ўй-фикрлари ва тинимсиз курашлари латифа ва дostonларда, эртақ ва ашулаларда зўр маҳорат билан ифода этилган. Масалан, адолатни фош қилувчи афанди латифалари, ижтимоий моҳиятли афсона ва эртақлар, „Алмиш“, „Гўрўғли“, „Шоҳсанам“ каби ўнлаб дostonлардаги барча ёвузликларни ва иллатларни енгиб, устун чиқувчи, буюк инсоний фазилатларни куйловчи мотивлар, нафратли сарқитлар ва риёкорликларни фош қилиб, инсон ғурурини кўтарувчи ғоялар ҳозиргача халқимизнинг диққатини ўзига жалб қилади. Теран халқчиллик билан ажралиб турган ўзбек фольклорининг ғоялари халқнинг кундалик маиший турмуши ва маънавий ҳаёти билан узвий боғланган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг қадимий ва барқарор жанрларидан бири *маросим фольклоридир*. Бу жанр ўзининг ҳаётий йўналиши ва мақсади жиҳатидан икки катта туркумга — мавсумий ҳамда оилавий-маиший маросимлар фольклорига бўлинади. Ўз навбатида, бу икки туркум вазифаси, тузилиши ва поэтик табиати билан ҳар хил жанрларни қамраб олади. Биринчи туркумга оид мулоҳазалар юқорида қайд қилинган эди.

Оилавий-маиший маросим фольклори этнографик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Бунга кирадиган маросимлар вазифаси ва мазмуни бўйича бир неча хилга бўлинади: а) сўзнинг сеҳргарлик қудратига асосланган кинна, бадик (гулафшо), бурей-бурей, аврош, олқиш ва қарғиш каби қадимий урфодатлар; б) болаларнинг бешикдаги даври билан боғлиқ — бешикка солиш, чилла қочириш каби удумлар фольклори; в) тўй маросимлари фольклорини ифодаловчи ёр-ёр, ўлан, лапар, келин салом, тўй олқишлари, ойна кўрсатар қўшиқлари кабилар; г) мотам маросими фольклорига мансуб йиғи-йўқловлар.

Ўзбек адабиётининг шаклланиши қадимий аждодаларимиз яратган ёзув обидалари билан боғлиқ. Бизгача етиб келган турк қабилалари тилидаги энг қадимий ёзув обидалари VI—VIII асрларга, адабий асарлар XI асрга оиддир. Ўша даврдаги адабий йўналишлардан энг асосийси бизгача қисман етиб келган намуналардан Аҳмад Яссавийнинг „*Ҳикмат*“, Сулаймон Бо-

қирғонийнинг „**Охир замон**“ диний-мистик асарлари диққатга сазовор. Шу билан бирга дунёвий йўналишга эга бўлган айрим асарлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Масалан, Алининг „**Севги қиссаси**“ ва Дурбекнинг „**Юсуф ва Зулайхо**“ достони дунёвий мавзуга бағишланган қадимий ўзбек адабий асарлари намунасидир. 1330—1336 йилларда шоир Қутб Озарбайжон адабиёти классиги Низомийнинг „**Хисрав ва Ширин**“ номли ажойиб асарини, шоир Сайфи Саъдийнинг машҳур „**Гулистон**“ поэтик достонини форсийдан ўзбек тилига таржима қилган.

Ўзбек адабиётининг кейинги ривожини XV асрларда яшаган атоқли шоирлар **Атоий, Сайфи, Аҳмад Ҳусайни, Амирий** каби катта ижод эгаларининг номи билан боғлиқ. Улар ўзларининг жўшқин ғазалларида инсоний олий ҳис-туйғулар, сеvgи ва муҳаббатни куйлаганлар. Ўзбек адабиётида биринчи бўлиб қасида яратган шоир Саккокий ўз асарларида маърифатпарвар подшолик ғояларини тарғиб қилган ва ўрта асрнинг энг буюк мутафаккир олимларидан **Улуғбек**ни шарафлаган.

XV аср ўрталарига келиб адабиётда мунозара жанри юзага келади. Аҳмаднинг „**Танбур ва чанг**“, Юсуф Амирийнинг „**Чоғир ва банг**“ каби мунозара жанридаги ажойиб асарларида аллегория шаклида ўз даврининг маиший ҳаёти, чунончи, айрим тебурий ҳукмдорларнинг зўравонлиги ва ахлоқсизлиги акс эттирилган. Мустабидликнинг ашаддий душмани, ҳаётнинг чинакам куйчиси, лирик шоир Лутфий ўзбек тилида энг ажойиб ғазаллар яратган. Уни буюк Навоий юксак баҳолаб „*шеърят шоҳи*“ деб атаган эди.

Албатта, ўзбек адабиётининг ўрта асрларда энг баланд чўққига кўтарилиши **Алишер Навоий**нинг жўшқин ижоди билан боғлиқ. Ўзининг ўлмас асарларидаги теран ва юксак ғоялари, жозибадор ва ёрқин образлари билан бутун жаҳон адабиётига, айниқса, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётига зўр таъсир кўрсатган Алишер Навоий энг буюк адиблар қаторида туради. У ўзининг „**Муҳакаматул-лугатайн**“ номли асарида ўзбек тилининг бойлиги ва ихчамлигини таъкидлаб, шу тилда адабий асарлар яратиш зарурлигини қайд қилади.

Навоийнинг машҳур „**Ҳамса**“си „**Ҳайрат-ул аброр**“, „**Лайли ва Мажнун**“, „**Фарҳод ва Ширин**“, „**Саббаи сайёр**“ ва „**Садди Искандарий**“дан иборат. Шулар қаторига олтинчи — „**Лисонут-тайр**“ („Қушлар тили“) номли гўзал достони ҳам киради. Юксак бадиият намунаси ҳисобланган мазкур асарларида буюк мутафаккир шоир бир қатор ажойиб образлар яратибгина қолмай, ўзбек этнографиясига оид ноёб маълумотлар ҳам келти-

ради. Бу дostonларда мазмун жиҳатдан энг долзарб ижтимоий муаммолар кўтарилиб, олий инсонпарварлик ғоялари куйланган, зўравонлик, зулм ва адолатсизликлар нафрат билан қораланган. Аммо у адолатли жамиятни ақл-идрок йўли билан донишманд ҳукмдор орқали яратиш, халқнинг оғир аҳволини енгиллаштириш мумкин, деган утопистик ғояни илгари суради.

XV аср охири — XVI аср бошлари наср ва назм осмонида ярқираб пайдо бўлган яна бир йирик сиймо **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** эди. Унинг ижоди ҳукмдор подшоларга хос айрим қарама-қаршиликлардан иборат. Чунки у ўзининг айрим асарларида феодал тузумни ёқласа, бошқаларида ўша тузум тартибларини танқид қилади, ҳукмрон ғояларга зид ҳолда жуда ҳам илғор инсонпарварлик фикрларини баён қилади. Бобурнинг лирик тўпламларида ўз миллатига хос ватан ишқи, олийжаноб инсоний фазилатлар, нозик ҳис-туйғулар зўр маҳорат билан куйланади. Унинг жаҳонга танилган „**Бобурнома**“ асари ўзининг бадиийлиги, тарихий ҳаққонийлиги ва ўзига хослиги билан кишини мафтун қилади. Унда муаллифнинг ҳаёт йўли, Афғонистон ва Ҳиндистонга қилган юришлари, бу мамлакатларда яшовчи халқларнинг маиший турмуши ва маданияти, табиати ва баъзи тарихий-сиёсий воқеалар юксак бадиият билан таърифланган. „Бобурнома“ нафақат тарихий-этнографик жиҳатдан, балки ўзбек мемуар адабиёти намунаси сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу асарнинг жуда кўп хорижий тилларга таржима қилиниши унинг нодир асар эканлигидан далолат беради.

XVII—XVIII асрларда ўзбек хонликларининг пойтахтларида адабий марказлар пайдо бўла бошлайди. Улардаги адибларнинг кўпчилиги мадрасаларда таълим олган, анъанага кўра, ўзбек ва тожик тилларини билган, шунинг учун ҳам икки тилда ижод қилганлар. Бухоро, Хива ва Қўқонда ўша даврда маҳаллий шоирлар асарлари асосида пайдо бўлган шеърӣ антологиялар ўзбек адабиётининг ривожланганлигидан дарак беради. Масалан, **Муҳаммад Раҳимхон** (1865—1910) саройида ташкил топган адабий марказга кирган Хоразм шоирларининг асарлари асосида шоир **Табибий** тўплаган антология ўз замонасини таъаввур қилишга имкон берадиган муҳим адабий манбадир. Табибийки, сарой шоирлари яратган асарларда хон ва амалдорлар, сарой ҳаёти мадҳ этилган.

Сарой шоирлари ва мистик адибларга зид ҳолда, ўзбек адабиётида халқ ичидан чиққан демократик дунёқарашли адиб-

лар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар ўз асарларида ўткир сатирик назм ва насрлари билан ўз даврининг тузум иллатларини, ёвуз ҳукмдор, хон ва бекларнинг кирдикорларини дадил фош қилганлар. Бундай адибларнинг кўпчилиги огир ижтимоий шароитда кун кечириб, доимо қувғинда бўлганлар. Шулардан бири халқ кўзғолони тарафдори бўлган, **Субхонкулихон** (1680—1702) зулмига, меҳнаткаш оммани эзиб ҳўрлаган ва талаган ҳукмдорларга очик қарши чиққан **Турди** (Фароғий) эди.

Демократик руҳдаги адиблар ичида ўзининг ниҳоятда тегран ва мазмундор фалсафий асарлари билан танилган шоир **Бобораҳим Машраб** (1657—1711) ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Халқ орасида яшаб, дайдичилик ва мусофирчиликда кун кечирган бу улуғ зот ўзининг сатирик сатрларида зolim феодаллар, беклар ва уларнинг лаганбардорларини қоралаб кулган.

Меҳнаткаш халқнинг огир аҳволини ҳаққоний тасвирлаган адиблардан **Махмур** ва **Гулҳаний** ҳам ўз давридаги адолатсизлик ва жабр-зулмларга қарши чиққанлар. Гулҳанийнинг аллегория назмида ёзилган ҳикояларида куш ва ҳайвонлар образи орқали ўша давр тузум иллатлари фош қилинади.

Ўзбек адабиётининг хонлик замонларидаги йирик намоёндаларидан бири ажойиб шоир, таржимон ва тарихчи олим **Муҳаммад Ризо Оғаҳий** (1809—1874) ҳам ўзининг демократик ғоялари билан катта обрў қозонган. Унинг халқпарварлиги жўшқин шеърларида, меҳнат аҳлининг ижтимоий аҳволини тасвирлаб ҳукмдорларнинг адолатсизликларини фош қиладиган сатрларида ўз ифодасини топган.

Хурофот ва нодонлик ҳукмронлик қилган бир даврда, яъни XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек адабиётида аёллардан **Маҳзуна**, **Увайсий**, **Нодира** каби шоираларнинг пайдо бўлиши ниҳоятда катта бир воқеа эди. Улар ўзларининг шеърларида алоҳида бир жўшқин руҳ билан ички кечинмалари ва нозик ҳис-туйғуларини изҳор эта билганлар. Увайсий ва Нодира шеърларининг анча қисми куйга солинган ва ҳозиргача халқнинг сеvimли ашулаларидан ҳисобланади.

Чор Россияси Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин икки томонлама зулмни бошдан кечираётган Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбеклар ҳам ўз адиблари орқали теvarак-атрофдаги ижтимоий муҳит, иқтисодий ва сиёсий аҳволга муносабатини билдирган. Ўша даврда яшаган ва ижод қилган **Муқимий**, **Фурқат**, **Комил Хоразмий**, **Завқий**, **Аваз Ўтар**, **Ҳамза**

Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний ва бошқалар ўз асарларида ижтимоий тенгсизлик ва зулмни қоралаганлар. Демократик руҳдаги ўзбек адабиёти мустамлакачилик шароитида миллий ва ижтимоий озодликка, давлат мустақиллигига эришиш йўлидаги барча ҳис-туйғуларини ифодалашга интилиб келган.

XX аср бошларида ўзбек адабиётида янги истеъдодли адиблар пайдо бўлади. Дастлабки „инқилоб“ ғояларини куйлаган Садриддин Айний, Аваз Ўтар ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар ижоди маҳаллий адабиётнинг йўналишига таъсир ўтказган эди. Айниқса, инқилобий руҳ, янги ҳаёт, бунёдкорлик ғоялари **Сўфизода, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний** каби ажойиб шоир ва ёзувчиларнинг фаол ижодида ўз аксини топган эди. Ўзбек халқининг XIX асрдаги ҳаёти Қўқон хонлиги ва Тошкент беклигида рўй бераётган воқеалар фонида Отабек ва Қумушбинининг фожиали севгиси орқали ниҳоятда зўр бадиий маҳорат билан ёзилган Абдулла Қодирийнинг „**Ўткан кунлар**“ романида ҳаяжонли тасвирланган эди. Унинг иккинчи ажойиб насрий асари „**Меҳробдан чаён**“ да бераҳм хонларнинг зулми ва адолатсиз амирлик тартиблари фош этилади.

1920 йиллардан бошлаб ўзбек адабиётига ўзларининг асарлари билан **Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Ғайратий** ва бошқалар кириб келди. Улардан бир оз кейинроқ **Зулфия, М. Шайхзода, А. Пўлат, Ш. Рашидов, Миртемир, А. Умарий, С. Жўра** кабилар ҳам ўзларининг жўшқин ижодлари билан чуқур из қолдирдилар. Айниқса, урушдан кейинги ўн йилликларда ўзига хос истеъдодли бир қатор ёзувчи ва шоирларнинг ижоди сермазмун бўлди. Улар ичида **Шукрулло, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим, Саъдулла Кароматов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Мирмуҳсин, Эркин Воҳидов, Омон Матчон, Ўткир Ҳошимовлар** ўзбек халқининг севимли ёзувчи ва шоирлари бўлиб етишдилар.



Маънавий маданиятда муҳим ўрин қининг театр ва мусиқа санъати узоқриб тақалади. Республикамизда ўтказ қотлар узоқ аجدодларимиз юқори да тига эга эканлигини исботлаб берди боб, най, арфа, лютна, шох, доира, каби мусиқа асбобларининг мавжудли ат ривожланганлигининг ёрқин далил олимлар **Форобий, Абу Али ибн Сино,** сиймоларнинг мусиқа соҳасига оид а Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекисто сиқали элатлардан эканлигини тасди

Археологик ва этнографик тадқиқ ва театр санъати илк намуналари иб бўлганлигини исботлайди. **С.П.Толст** даврига оид Хоразмдаги **калтаминорли** гоҳида жамоа майдонида ибтидоий рилган маросимлар ўтказилган, деб ф дарё ва Зарафшон водийларининг то ган аجدодларимизнинг махсус ниқо симларини бажараётганлигининг тас театри ва рақслари тарихи ниҳоятд кўрсатади. Шуниси қизиқки, айрим **разм лазгиси**“ни Страбон ва Геродот та сагетларнинг маросимларида кечаси тиб рақсга тушганлиги“ни, уни ҳоз қиш кунлари ўт ёқиб ижро этилади лазги ва бошқа рақсларга қиёс қилиш ли деса бўлади. Этнограф Тўра Қили ги“ ўйини ибтидоий жамиятдаги хо монлик ҳаракатини ўзида акс эттира бўлиши, жанговар ҳарбийлик характер кўп ибтидоий қабилаларда ўтказилади даги ҳарбий рақсларни эслатади.

Ўзбекларнинг оммавий театрлаш айниқса, Наврўз каби йирик халқ ба тантаналарда халқ ижодининг

Ўзбек халқ оларга боғлиқ тадқиқотларда санъатга осимон асбоб, гижжак, тезкур санъат, кутафаккир, омиий каби санъатлиги ҳам қиммий мусиқа шундан рақс шундан пайдо бўлган Неолит даврига манзиллаштиради. Сурхондарёда топишган маросимлик маросимлари ҳам халқ эканлигини шунинг „Хоразм“нинг масъул қўшиқ айтаётган тўйларида жўр бўлиб иқий асоси бича, „Лазги“нинг қаҳрамонлиги эга бўлиши жуда тантаналарида айилларида, ўтказиладиган намуналари кенг

намоиш қилинган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, халқнинг энг севимли ва гўзал байрами ҳисобланган **Наврӯз** милоддан аввалги XI—X асрларда вужудга келган бўлиб, бутун ўрта асрларда Хоразм, Фарғона, Тохаристонда ниҳоятда катта тантана ва дабдабалар билан ўтказилган. Этнограф олим К.Шониевнинг кўрсатишича, бу байрам маросимлари кейинчалик ўтроқ деҳқонлар орқали кўчманчи ва ярим ўтроқ турк элатлари турмушига ҳам сингиб кетган.

Ўтган асрда Хоразмда халқ театри ва ашула-рақслар тараққий қилганлигини бу ерга келган сайёҳ ва ҳарбийлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, XIX аср бошларида Хивага келган рус офицери Николай Муравьёв бундай ҳикоя қилади: „*Халқ орасида бой-бадавлат кишиларнинг яқинлари ичида аҳволи ночор кишилар қўшиқ айтиши, эртас сўзлаши, саз чалиши, ўйин билан ўз хўжайинига завқ-шавқ бериши, бурунги замонда ўтган қаҳрамонларнинг мардликларини мақташи зарур экан. Қўшиқ айтиш кечаси билан давом этади...*“ Хоразм хонандаларини ҳатто кўшни давлатларга ҳам таклиф қилганлар. Қўқон хони **Умархон** ўз пойтахтига хивалик машҳур созанда ва бастакор Худойберди устозни, **Мадалихон** эса таниқли хонандалардан Солиҳбек ва Мўминбекларни Қўқонга олдиради. Хива хони **Мухаммадхон** (1856—1864) саройида масҳарабоз созанда ва гўяндлар кўп бўлганлигини машҳур сайёҳ А.Вамбери ҳам тасдиқлайди. „*Кечки овқатдан кейин, — деб ёзади у, — ашулачилар, созандалар ёки қизиқчилар келиб хоннинг кўнглини очадилар. Хивада ашулачиларга катта ҳурмат билан қарайдилар. Ёлғиз Туркистондагина эмас, балки ислом Шарқида ҳам улар машҳурдирлар*“. 1870 йилда Хивага асир тушиб икки йил яшаган Илья Ильичков бозор майдонларида, кўчаларда, шаҳар ташқарисида сайил ва байрамларда жуда кўп созанда, гўянда, раққос актёрлар иштирокида томошалар ташкил қилинганлигининг гувоҳи бўлганлиги тўғрисида ёзиб қолдирган.

Бундай аҳвол Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида, бутун Туркистон ўлкасида намоён бўлган. Бу ерда ҳам халқ байрамлари ва сайилларида, тўй ва зиёфатларда доимо оммавий халқ ўйинлари, саҳналаштирилган аскиябозлик ва қўғирчоқ театри, дорбоз, созанда-гўянда ва масҳарабозлик санъати намоиш қилинган, қиз ва йигитлар иштирокида „қиз қувиш“ ўйини, лапарлар айтишиш ташкил қилинган.

Ўзбек халқ театри ўтган асрда, асосан, икки хилда намоён бўлган: масҳарабоз-қизиқчилар ҳамда қўғирчоқ театри. Биринчи хили, асли, бир неча жанрлардан: кичик сатирик мазмундаги саҳналарни бажарувчи масҳарабоз-қизиқчилар, саҳналашти-

рилган чиқишлар бажарувчи йирик вакиллардан, яъни аския-боз, дорбоз, муаллақчи, найрангбоз (фокусчи), ёғочоёк ва мусиқачилар қурамасидан иборат бўлган. Иккинчи хили кўғирчоқ театри ёки кўғирчоқ ўйин ҳамда қўл кўғирчоғи, яъни қўл билан бошқарилган чиқишлар ҳамда ип билан бошқариладиган кўғирчоқ ўйин (чодир хаёл)дан ташкил топган.

Барча халқ театри санъаткорлари — масхарабозлар, қизиқчилар, кўғирчоқ ўйнатувчилар, созандалар бир уюшмага бирикканлар. Бир уюшма „меҳтарлик“ ёки „корхонаи созанда“ деб номланган ва ўзининг рисоласига эга бўлган, унинг бошида махсус сайланган оқсоқол — меҳтарбоши турган. Уларнинг рисоласида айрим санъат турларининг келиб чиқиши тўғрисидаги афсона ва ривоятлар, санъаткорнинг хулқ-атвори ва айрим касб-хунар маслаҳатлари баён этилган.

Халқ театри актёрларининг чиқишлари ҳар хил вазиятда бўлиб ўтган. Баъзан, оилавий маросимлар, тўй-томоша, байрам ва сайиллар оғир шароитга тўғри келган. Одатда, бу чиқишларга кўп томошабинлар тўпланган. Айниқса, қизиқчи театрида ижро этиладиган импровизация ўткир сатирали сюжетга эга бўлиб, хасис бой, судхўр қози ва бошқа мансабдорлар устидан аччиқ кулги билан томошабинларни жуда мамнун қилган. Актёрлар ҳукмрон синфларни тасвирлаганда уларнинг таъмагирлиги, юлғичлиги, хасислиги, мунофиқлиги, нопоклиги ва бошқа иллатларини дадил фош қилганлар. Масалан, „**Ҳасан-Хусан**“ номли кичик пьесада қизғанчиқ бой, бир молни икки марта пуллашга ҳаракат қилган алдамчи савдогар образи тасвирланган. „**Тол савдоси**“ номли пьесада халқнинг оғир аҳволи ва мансабдорларнинг зўравонлиги ва мунофиқлиги очиб берилган. „**Эшон**“ каби кичик драматик асарлар томошабинларга доимо манзур бўлган. Бундай сюжетдаги кўп пьесалар исёнкорлик ғоялари билан суғорилган бўлиб, оқибатда зolimларни қоралаш билан тугайди. Кўғирчоқ театри намойиш қилган пьесаларнинг ҳам кўпчилиги мазкур мазмунда бўлган. Масалан, бир неча вариантда ижро этилган „**Качал полвон**“ шундай ўткир сюжетли асарлардандир. Бу пьесада ҳар хил импровизация қилиш, ижро жараёнида қўшиб, ўткир диалоглар киритиш имконияти кенг бўлган. Аммо маҳаллий ҳукмрон синф вакиллари, айниқса, руҳонийлар халқ театри вакилларини кувғин қилганлар. Айрим актёрлар сатирик чиқишлари учун таъқибланиб шафқатсиз жазоланганлар. Албатта, халқ ўзининг сеvimли актёрларини ҳимоя қилган, уларнинг сафлари истеъдодли ёшлар билан тўлдирилган.

Кейинги ярим асрдан ортиқ давр ичида халқ театрлари янгича мазмун ва шаклларда ривожланди ҳамда профессионал театрлар пайдо бўлди. Масхарабоз-қизиқчилар, дорбозлар миллий циркнинг яратилишида, кўғирчоқ ўйнатувчилар, ашулачи ва раққосалар янги драматик театрлар пайдо бўлишида зўр ҳисса қўшдилар. Дастлаб Тошкентда, кейин Қўқон, Фарғона, Андижон, Хива, Урганч ва бошқа шаҳарларда профессионал театрлар пайдо бўла бошлаган эди. Улар нафақат миллий мазмунда, балки жаҳон классиклари асарлари билан ўз репертуарларини бойитганлар. 1939 йили А. Навоий номидаги Давлат опера ва балет театри, 1943 йили Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театри ва бошқа янги театр санъати марказлари пайдо бўлди. Уларнинг саҳналарида ниҳоятда кенг репертуардаги жаҳон, айниқса, Европа ва Шарқ классиклари яратган ажойиб асарлар қўйилиб, ўзбек театр санъати юксак даражага кўтарилган эди.

Ўзбек халқининг мусиқа маданиятида қадимдан профессионал созандалик анъанаси сақланган. Ҳаётда кенг тарқалган халқ ашулаларидан ташқари, анча мураккаб, юксак маҳорат талаб қиладиган кўшиқлар кўп бўлган. Созандачилик санъати оғзаки йўл билан авлоддан-авлодга ўтиб кетган халқ куйларини, шеър ва рақсларни устознинг шогирдига етказиши орқали намоён бўлади. Профессионал созандалар, асосан, шаҳарларда жойлашган. Уларнинг кўпчилиги ашулаларни жуда ўйчан ва дид билан, ажойиб овози ва мусиқа асбобларини зўр маҳорат билан чалиб ижро этиб келганлар.

XIX аср охири XX аср бошларида халқ ижрочиларидан бухоролик созанда-ашулачи **Ота Жалол Носиров** ва танбурчи **Ота Ғиёс Абдулгани**, самарқандликлардан созанда ва дуторчи **Хўжа Абдулазиз Расулов** ва хонанда **Леви Бобохонов**, хоразмлик танбурчи **Матюсуф Харратов** ва хонанда **Худойберди Қурбонов**, **Абдулла болобончилар**, марғилонлик созанда **Беркинбой Файзиев**, тошкентлик хонанда **Мулла Тўйчи Тошмухамедов** ва бошқалар халқ орасида жуда катта обрўга эга бўлганлар.

Оғзаки ижро қилиниб, баъзан дутор ва танбурлар билан жўр қилиниб келинган мақом куйи энг эътиборли профессионал мусиқа жанрларидан ҳисобланади. Созанданинг истеъдоди ва маҳорати мазкур вокал куйини ижро этишига қараб баҳоланган. Чунки бундай мураккаб катта куйни ижро этиш учун зўр санъат талаб қилинади. Бизгача етиб келган ашула матнларидан маълумки, илк тўла мақом XVI асрга оид Бухоро „**Шашмақоми**“ дир. Мақомлар анча такомиллашган („коми-

га етган“ деган ибора шундан келиб чиққан). У куйи, мураккаб шакли ва жиддий тузилган ритми (усули) билан бошқа ашула ва куйлардан ажралиб туради. Унинг асосий мазмуни лирик севги ва дидактик шеърлардан бўлиб, одатда энг машхур шоирлар яратган асарлар басталанган. Масалан, ҳозиргача энг севимли мақомлар **Умар Ҳайём, Жомий, Румий, Навоий, Бедил, Огаҳий** каби классик шоирларнинг ғазал ва шеърлари асосида куйга солинган.

Амирлик, хонлик ва бекликларнинг ҳукмдорлар саройида махсус ашулачилар, раққослар ва мақомчилар ансамбли сақланган. Масалан, Хоразм хони **Муҳаммад Раҳим II** (Феруз) (1865—1910) Хивада созанда, шоир ва ҳофизларни, масхарабоз ва раққосларни тўплаб ижод қилдирган. Хоннинг ўзи шоир ва бастакор бўлганлиги учун вақт-вақти билан Хоразм ашулачилари, созанда ва масхарабозларининг кўригини ўтказиб, ғолиб чиққанларга қимматбаҳо совринлар топширган. Хон саройида махсус мақомчилар ансамбли хизматда бўлган. Айрим ижодкор-созандадар, ҳатто саройда девонлик хизматини адо этиб ансамблда иштирок қилганлар. Ўша вақтда ижод қилган шоир ва бастакор **Полвонниёз Муҳаммад мирзабоши — Комил Хоразмий** (1829—1899) биринчи бўлиб „Хоразм танбур нотаси“ни ёзиб, илмий асослаб берган. Унинг ўғли Мирзо ҳам отаси каби шоир, кўшиқчи ва бастакор бўлиб етишади. Мирзо „Сабо“ ва „Уфари“ каби ажойиб куй басталаб, „Шашмақом“нинг „Рост“ мақомига қўшади.

Ғазал бойитиш, уни мусиқага солиб куйлаш, ашула ва рақс билан боғлиқ санъат турларини яратишда катта хизмат кўрсатган **Комил Хоразмий, Сафо Муғанний Оллоберганов, Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Ёқуб ўғли Чокар, Исмоил Паноевлар** билан бир қаторда, **Муҳаммад Ёқуб дорчи, Аваз дорчи, Ёқуб позочи, Абдурахмонбек** каби бастакорлар, мақомчи-ашулачилар, машхур ўйинчи-раққослар ўзга жойларда ҳам ном чиқарганлар. Халқ орасида, тўй-томошаларда ва сайилларда ўз санъатини намоиш қилган масхарабозлардан хивалик **Худойберган кўр** билан **Матчан кўр, Бўважон тўқ-тўқ** билан **Ёспирди масхарабоз**, урганчлик **Навзолим бобо**, гурланлик **Бўважон сори**, шаббозлик **Қувват калта** билан **Матёқуб кўр**, манғитли **Бўважон** каби санъаткорлар бутун Хива хонлигида танилган.

Ўзбек театр ва рақс санъатининг ривожига қадимий мусиқа асбобларининг роли ниҳоятда катта. Ўзбек халқи жуда ҳам кўп ва хилма-хил мусиқа асбобларини яратиб, ажойиб куйларни басталаган истеъдодли санъат усталарига эга бўлган.

Ҳозирги мусиқа асбобларининг анъанавий турларини уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ торли каманча билан чалинадиган ғижжак, қўбиз, сато, чертиб чалинадиган торли дугор, танбур, дўмбира, рубоб ва уриб чалинадиган торли чангдан иборат. Иккинчи гуруҳга пуфлаб чалинадиган ёғочдан ишланган най, сурнай, қўшнай, болабон ва мисдан ясалган карнай киради. Учинчи гуруҳ уриб чалинадиган асбоблар — доира, ногора, сафоил, қайроқ ва қошиқлардан иборат.

Ҳар хил мусиқа асбобларида ўйнайдиган созандалар ўзига хос ансамбллари ташкил қилган. Уларнинг кўпчилиги айрим хонандалар билан бирга тўй ва сайилларда жўр бўлиб чиққанлар. Хоразмда ўтган аср охирларидан бошлаб гармонь (соз) ишлатила бошланган. Бу асбобни, асосан, халфалар ишлатган. Ҳозир эса аккардеон, гитара, балалайка ва электрон мусиқа асбоблари ҳам ансамбллари таркибий қисмига айланган.

Ҳозир созанда ва ашулачилар ҳамда раққослар шахсий тарзда эмас, балки махсус мусиқа мактабларида, консерваторияда таълим олиб, замонавий хонанда ва раққослар бўлиб етишмоқда. Анъанавий куй ва рақслар замонавий оркестр ва ансамблларида, телевидение ва радио, кино ва театр соҳналарида янги-ча мақом ва руҳда жарангламоқда. Ўзбек театр, ашула ва рақс санъати жаҳон маданиятига ўзининг салмоқли ҳиссасини кўшмоқда.

Ўзбек халқи ажодлари тасвирий санъат соҳасида ибтидоий жамият давридан бошлаб ажойиб асарлар яратганлигини археологик кашфиётлар тасдиқлайди. Республикамизнинг жуда кўп жойларида, айниқса, Бойсун, Қурама тоғ тизмалари, Самарқанд теъарагидаги тоғларда топилган қоя тошларга битилган ибтидоий расмлар ўзининг реаллиги ва ранг-баранглиги билан ҳозиргача кишиларни ҳайратда қолдиради.

Моддий ва маънавий маданият билан бевосита боғлиқ бўлган санъат намуналари, ибтидоий чизма расмларда антик давр ва ўрта асрларда яратилган монументал бадиий обидалар минтақада яшаган турли элат ва қабилалар томонидан ижод қилинган. Ўзбек этногенезида иштирок қилган элатларнинг кўп асрлар давомида шаклланиб келган маданий мероснинг умумий ижодкорлари сифатида намоён бўлиши Ўрта осиеликларнинг маънавий замини ҳам бир бўлганлигининг далилидир. Айниқса, антик даврда яратилган турли хилдаги амалий безак санъати намуналари қадимий хоразмликлар, бақтрияликлар, сўғдийлар, марғиёналикларнинг юксак маданиятга эга эканлигини намоён қилади.

Амалий безак санъати ҳар бир халқнинг маиший турмушининг таркибий қисми сифатида асрлар оша шаклланиб келган миллий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Аммо бизгача етиб келган соҳалар ўзининг ишлаб чиқариш услубини ва зўр санъатини сақлаб қолган бўлса-да, мазмунан ва шакл жиҳатидан анча ўзгарган. Археологик кашфиётлар туфайли аниқланган, исломгача бўлган обидаларда топилган ганчдан ва сополдан ясалган буюмларда, металл ва олтин безакларда, деворий санъат намуналарида тасвирланган жозибадор образларда бутун бир маиший турмуш соҳаси (айрим одамлар ва турли жониворлар иштирокида ўтказилаётган маросимлар ва ҳаёт тасвири берилган панноларда) намоён қилинган бўлса, мусулмончилик тарқатилгандан кейин барча бинокорлик амалий безак санъатида мазмун ва шакл ўзгариб кетган. Илгари зўр маҳорат билан одамлар, турли ҳайвонлар ва бутун бир воқеалар тасвири берилган обидалар ўрнига геометрик ва ўсимликлар шаклидаги безаклар асосий ўринни эгаллаган. Оддий маиший буюмлар ва безакларда, ҳашаматли меъморчилик иншоотларида ислом ақидалари туфайли жонли образлар тасвири деярли йўқолиб кетган.

Ҳозиргача сақланиб келган амалий санъат соҳаларидан ганч ўймакорлиги кенг тарқалган. Тарихий обидаларда топилган қадимги ганч ўймакорлиги, асосан, ҳажмий бўлиб, аниқ тасвирлар билан ажралиб туради. Масалан, III—IV аср обидаси бўлмиш Тупроққалъанинг серҳашам сарой меҳмонхоналаридаги ўйма ганчли расмлар, ўша даврга оид Варахша шаҳарчасида кашф этилган ганчга битилган ўсимликсимон нақшлар, пальметта, бўрттириб ишланган балиқ тасвирида ўйилган ганч, геометрик шакллар, қушлар, ҳайвонлар ва балиқларнинг тасвирлари ажойиб санъат намуналаридан. Қадимий усталар мураккаб нақшларни ўсимлик ва ҳайвонларнинг тасвирларидан олиб стиллаштириб ишлаганлар. Ганч деворга, устун ва пештоқларга қалин қилиб сувалиб, нақш тасвири ганчнинг ўзига ахта (улги)сиз тўппа-тўғри чизиб ўйилган.

Илк ўрта асрлардан бошлаб ганчкорлик санъати яна ҳам ривожланади. Мовароуннаҳрда ганчкорлик меъморчиликнинг асосий беағи даражасига кўтарилиб, уларда афсонавий ҳайвонларнинг тасвирини ҳам учратамиз. Айниқса, Жанубий Ўзбекистонда ўрганилган мақбараларнинг интеръери, девор пештоқлари, равоқлари ниҳоятда нафис ўйма нақшлар билан безатилган. Масалан, XII асрда Термиз мақбараларида янгича

услуг ишлатила бошланганлиги, яъни муқарнаслар (сталактитлар)нинг пайдо бўлиши ва кўпгина биноларда қўлланилиши ганчкорликнинг ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Кейинги асрларда Афросиёбда топилган ажойиб ганч намуналари бу соҳада янги-янги нақшлар яратилганлигини, биноларда ганч ўймакорлиги, узвий боғланган кошинлар ва тошдан ясалган безаклар, ганч ишлатила бошланганлигини кўрсатади. Ганчкорликнинг гуллаб-яшнаши XVIII—XIX аср бошларига тўғри келади. Бу соҳада ўзбек усталарида айрим минтақага (вилоятга) хос бадиий услуб ва белгилар сақланиб қолган. Улар ўзига хос ўймакорлик мактабларини яратибгина қолмай, ўзаро тарихий давр жиҳатидан ҳам фарқланадилар. Агар қадимги ганч ўймакорлигида деярли ҳажмли аниқ мазмун ва орнаментал-мотивли расмлар характерли бўлса, ўрта асрларда, асосан, ўсимлик ва геометрик шаклдаги, чуқур ўйиб ясалган, ҳашаматли безаклар пайдо бўлади.

XX асрга келиб, ганчкорлик санъатида майда рельефли, нозик ва рангли текис фонда ясалган меъморчилик намуналари кенг тарқала бошланган. Ҳозирги даврда бинокорликда кўпроқ безакли рангли гуллар ва расмлар билан ганч ўймакорлигини биргаликда ишлашга ҳаракат қилинмоқда. Шунинг учун усталарнинг кўпчилиги нафақат ўймакор, балки шу билан бирга рассомчиликни ҳам эгаллаган. Улар ганчдан ташқари, бинокорликда ишлатиладиган ҳар хил карнизлар, устун ва кронштейнлар, панжара ва бошқа деталларни ясаш ва бўйашни ҳам биладилар.

Усталарнинг моҳирлиги туфайли, кичик хоналарга майда, текис ўймакор ва унга мос пардоз тури, катта хоналарга эса йирик ёйма, ўзига хос нақшлар берилади. Ганч ўймакорлигида йирик ёйма, замини рангли ёйма, чизма пардоз, занжира, ҳажмли ёйма каби услублар ҳозиргача ишлатилмоқда.

Бинокорлик (меъморчилик)да ишлатиладиган анъанавий орнамент геометрик ва ўсимлик шаклида. Ўзбек халқи санъатининг барча соҳаларида ўсимлик орнаменти устун туради, аммо у доимо геометрик нақшлар билан бирга ишлатилади. Ганчкор усталар ҳар хил турдаги ёйма ишлатадилар: *заминкори*, *чока-пардоз*, *лўли-пардоз* ва *табақа-пардоз*. Кейинги тури энг охириги ва янги ҳисобланади. Улар ўзаро орнаментларининг ўйилиш услуби, чуқурлиги ва катта-кичиклиги билан фарқланадилар, аммо бир-бири билан узвий боғлиқдир. Ганчкор нақшлар катта корхоналар, маъмурий иморатлар, мада-

ний ва санъат саройларини безабгина қолмай, кейинги йилларда жуда кўп фуқароларнинг уйларига ҳам ҳусн бағишламоқда. Йирик иншоотлар, монументал обидалар, кенг савдога мўлжалланган ўймакор ганч нақшлар мўйяян мотивдаги орнаментлар тасвирланган қолипларда қўйилиб ишланади. Бундай ажойиб миллий безаклар Тошкентдаги Навоий номидаги опера ва балет театрида, Муқимий номидаги театрда, катта санъат ва маданий саройларда, жуда кўп маъмурий ва жамоатчилик биноларида, ошхоналар ва дўконларда кенг ишлатилган бўлиб, улар шаҳар ҳуснига ҳусн бағишламоқда.

Ёрқин майин бўёқлар билан анъанавий ўймакорлик нақшларининг биргаликда ишлатилиши, айниқса, чирой кашф этади. Машҳур бадий ганчкор усталардан Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби **Ширин Муродов**, Халқаро мукофотлар совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби **Абдулла Болтаев**, элда катта ҳурматга сазовор бўлган моҳир усталар **Тошпўлат Арслонкулов**, **Усмон Икромов**, **Анвар Қулиев**, **Шамсиддин Ғофуров**, **Қули Жалилов**, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси **Юсуф Али Мусаев** ва бошқалар яратган ўймакорлик ва меъморлик санъати халқимизнинг бадий бойлигидир.

Ёғоч ўймакорлиги ҳам Ўзбекистоннинг барча вилоятларида қадимдан кенг тарқалган. Мазкур ўймакорликка оид *бўртиқ* (горельеф) нақшлар уй-рўзғор буюмларида ва меъморчилигида, айниқса, эшик, дарвоза, устунлар, ҳар хил тўсин, хонтахта, қутича, қаламдон, эгар кабиларда ишлатилган. Моҳир усталар яратган, бизгача етиб келган, айрим буюмлар ҳозиргача ўзининг нафислиги, табиийлиги ва мураккаблиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Ёғоч ўймакорлиги намуналари илк ўрта асрларга оид Сурхондарё воҳасидаги Юмалоқтепадан, Бухоро, Хива, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа жойлардаги қазилмалардан топилган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, араблар келишидан олдин ёғочдан ясалган *маъбуда* (худо)ни ҳар бир хонадонда учратиш мумкин. Одатда, бундай маъбуда эшик тепасига қўйилган ва у эскирса хонадон соҳиби янги маъбуда харид қилиб, алмаштириб турган. Араб истилоидан кейин, ислом ақидаларига биноан, тасвирий санъатнинг бундай турлари, айниқса ҳайкалтарошлик бутунлай барҳам топади. Эндиликда уста наққошлар ёғоч буюмларга геометрик шаклда оддий чизиқлардан мураккаб шакллар ясашга, табиат манзараси ва ўсимликлар аксини ифодалашга ўтдилар.

IX—X асрларда Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ёғоч ўймакорлиги яна ҳам ривож топади. Бу даврга хослик шундан иборат эдики, ўймакор усталар яратган нақш зами-нида қандайдир рамзий маъно, эзгу тилак, орзу ва гўзал ни-ятлар ифодаланган. Уларнинг нақшларида ҳатто тимсол, дуо-афсунлар анча кўп бўлган.

Кейинги даврда (XI—XIII асрлар) халқ амалий санъатида мураккаб геометрик нақш, яъни гирих нақши асосий ўринни эгаллаб, уй-рўзгор буюмлари, меъморчилик нақшлари янада бадиийроқ ва нафисроқ бўлиб сезилади. Бунга мисол қилиб XI—XII асрларга оид Самарқанддаги Шоҳи-Зинда деворининг орасидан топилган ёғоч ўймакорлик намунасини, Кўҳна Ур-ганч обидаларидаги нақшли эшик ва устун намуналарини кел-тириш мумкин. Темурийлар даврида яратилган ёғоч буюмлар-да, ҳаттоки, тирик мавжудотлар ўйиб тасвирланганлигини кўриш мумкин. Самарқанддаги **Рухобод** мақбарасининг эши-гидаги тасвири, айрим буюмлардаги қуш, илон каби жонзот-ларнинг тасвири бунга далилдир.

Ўзбек халқи амалий безак санъатининг ганч ва ёғоч ўйма-корлиги намуналари халқаро миқёсдаги ҳар хил кўргазмалар-да муваффақият билан кўп марта намойиш қилинган. Маса-лан, Ўзбекистоннинг моҳир усталари ўз ишлари билан 1925 йилда Парижда, кейин Лейпцигда, 1927 йилда жаҳон бўйи-ча, 1937 йилда Парижда „Санъат ва техника ҳозирги кунда“ деган кўргазмаларда қатнашиб иккита „Гран при“, иккита кумуш медаль билан мукофотланганлар. 1939 йилда ўзбек ус-таларининг ишлаган санъат асарлари Нью-Йоркда бўлган „Ке-лажак олам“ кўргазмасида намойиш этилиб, дипломга сазо-вор бўлган, 1938 йили январда Бутуниттифоқ халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасидаги Ўзбекистон павильонларини Тош-кент, Бухоро, Хива, Фарғона ганч ва ёғоч ўймакорлари бе-заб, ажойиб санъатларини намойиш этдилар.

Республика пойтахтида қад кўтарган барча маъмурий, жа-моат ташкилотлари, театр, ресторан, дўкон ва бошқа йирик иморатларнинг ўймакорлик санъати билан безатилган ганч ва ёғоч қисмларига сайқал беришда ўзбек усталари ўзларининг зўр маҳоратларини намойиш қилганлар.

Ҳозир ҳеч бир шаҳар ёки қишлоқ йўқки, ажойиб ёғоч ўйма-корлик санъати намуналари бўлмаса. Бу соҳада, айниқса, Хо-разм усталари ном чиқарганлар. Барча ўймакорлик санъати намуналари меъморчиликда, чунончи, йирик ижтимоий, маданий ва маъмурий иморатларда, ресторан ва кафеларда,

шахсий уйларда кўплаб ишлатилмоқда. Айниқса, устун, карниз ва панжаралар чиройли ўсимлик ва геометрик нақшлар билан безатилган. Анъанавий ўймакорлик услуги ҳар хил уй-рўзгор буюмлари ва жиҳозларида ҳам ишлатилади.

Амалий безак санъати турларидан Ўзбекистонда кенг тарқалган соҳаси — бўёқли расмлар чизишдир. Одатда, бу соҳа икки хилда: ганч сувоқли деворга расм солиш ва ёғоч буюмларга рангли нақш беришдан иборат. Мазкур касбни *наққошлик санъати* деб ҳам атайдилар. Ўтмишда юксак дид билан бунёд этилган нақшли муҳташам бинолар ҳозиргача кишини ўзига мафтун қилиб келмоқда. Ниҳоятда бой, мазмунли миллий нақшларимиз турар жой ва йирик иморатларнинг девор ҳамда шифтларида, оддий идиш-товоқда, сандиқ ва кўрпачалар, беланчак, чолғу асбоблари ва бошқа буюмларда жиловланиб инсонни ҳайратга солади. Илгари бадавлат ўзбек оилалари турар жойларининг ҳар бир меъморий қисми ўзига хос нақшлар билан безатилган. Унинг интеръери, яъни хона девори узунасига уч қисмга бўлинган — *пастки изора* (панель), *ўрта қисми* ва *тепа қисми фриз*. Деворнинг ўрта қисми манзаралар, катта-кичик нақшлар, унвонли ёзувлар ва бошқа орнаментлар билан безатилган. Тепа — фриз қисмига ҳар хил геометрик ва ўсимлик шаклидаги нақшлар ишланган. Деворнинг тепа қисми билан шифт ўртасига, одатда, ганчдан ясалган ажойиб карнизлар ўрнатилган (унга *шарафа* деб ном берилган), шифтнинг ўртаси эса ўйиб ишланган ганчли қуббалар билан безатилган ва унга *ҳовузак* деб ном берилган. Бу ҳовузаларга ислимий ёки геометрик нақшлар ёки турунжлар ишлатилган. Бундай безаклар ўзбек хонадонининг анъанавий зийнати ҳисобланади.

Деворлардаги токчалар, тахмонларнинг чети, китоблар ажойиб нақш намуналари билан безатилган. Токчалар ҳар хил идиш-товоқ билан, чиройли тахмонлар кўрпа-ёстиқлар билан жиҳозланган. Ўзбек хонадонларидаги сергул гиламлар, ранг-баранг кўрпа ва чойшаблар, нақшинкор хонтахталар, қаламдон, қутичалар, рангли безакли деворий нақшлар, ҳашамдор шифтлар миллатнинг нозик дид ва олий ҳис-туйғуларга эга эканлигини исботлайди. Бунинг яна бир тасдиғи мазкур деворлар ва шифтларга берилган нақшларнинг мутаносиблиги, пухталиги, рангларнинг уйғунлиги, нафислиги ва юксак бадиийлигидир. Миллий наққошлик санъатининг ривожланиши Фарғона, Хоразм, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа туман ва вилоятларда ўзига хос наққошлик мактабларини юзага келтирган эди.

Анъанавий наққошлик ноёб бадий санъат турларидан бири тош ва суяк ўймакорлиги ҳисобланади. Бу санъатни халқ орасида *тоштарошлик* ва *сангтарошлик* деб ҳам айтилади. Ниҳоятда катта истеъдод, зўр сабр-тоқат ва оғир меҳнат талаб қиладиган бу касб қадимдан ривожланиб келган. Маълумки, дастлабки ишлаб чиқариш қуроллари тошдан ясалган. Ибтидоий аждодларимиз тошнинг турли навларидан ва суякдан ҳар хил қурол-асбоблар, уй-рўзғор буюмлари, безаклар тайёрлаганлар. Милоднинг биринчи асрларига оид обидалар (Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа, Тупроққалъа)да харсангтош ва мрамрдан безак ишларида кенг фойдаланилган. Айниқса, ўрта асрларда тоштарошлик юксак даражада ривожланиб такомиллашган. Бунга мисол сифатида Амир Темур ва Аҳмад Яссавий мақбаралари, Бибиҳоним масжиди, Хива, Шаҳрисабз, Бухоро, Самарқанддаги ҳашаматли масжид ва мадрасаларнинг жозибадор ўймакор тошлар билан безатилганлигини келтириш мумкин.

Бинокорликда ишлатиладиган ранг-баранг кошинлар ва турли хилдаги бадий аҳамиятга эга уй-рўзғор буюмларини асрлар давомида яратиб келган *кулолчилик* санъати ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекларнинг бу қадимий амалий санъати ўзининг бой анъаналари, нозик ва майин нақшлари, маиший турмушда ишлатиладиган кундалик идиш-товоқларнинг турли хиллиги ва ўзига хос миллийлиги билан узоқ даврлардан бери узоқ-яқин халқларни ҳам ўзига мафтун қилиб келган. Ҳозиргача бинокорликда *майолика* ва *мозаика* тарзида ишлатиладиган, Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон каби шаҳарлардаги масжид-мадрасалар, карвонсаройлар ва қабрларни безатиб турган ранг-баранг кошинлар бу санъатнинг ажойиб намуналари ҳисобланади. XIX аср охириларига келиб бир оз инқирозга учраган кошинчилик кейинги йилларда таъмирчилик ишлари туфайли қайта тикланиб яна жонланди.

Ўзбек кулолчилигидаги бадий услуб узоқ давр давомида шаклланиб, айрим туманларда идиш-товоқлар турлари ва нақшларининг ўзига хослиги сақланиб келмоқда. Идишларга бериладиган нақшлар, асосан, *қалам*, *чизма* ва *харрожи* услубида амалга оширилган, баъзан улар биргаликда ишлатилган.

Кулолчилик Ўзбекистоннинг ҳамма жойида учрайди. Аммо бадий буюмлар яратишда энг йирик марказлардан Риштон, Фиждувон, Шаҳрисабз, Хива, Самарқанд, Тошкент қадимдан машҳур бўлган. Масалан, Риштон кулоллари сирли идиш ва сопол буюмлар ўзининг нозик ва мураккаб нақшлари,

бўёқлар колорити, айниқса, очиқ кўк кобальти ва феруза рангли бир неча тусдалиги билан ажралиб туради. Ҳозирги Риштон буюмларидаги *қалами* услубида яратилган нақшлар, йирик ва декоратив хилдаги орнаментли Ғиждувон сопол идишлари ўзининг ранг бойлиги ва қатламлилиги билан кўзга ташланади. Уларда ҳам *қатлами* усулида тўқ жигар ранг фонда яшил, тўқ сариқ, тўқ кўк ва қизил гишт рангли нақшлар бир неча қатламда берилган бўлиб, бўрттирилгандек сезилади. Ҳозирги Шахрисабз усталари йирик орнаментли қизил жигар ранг фонда яшил, сариқ, қизғиш ва баъзан, кўк ранглар билан идиш-товоқларни безайдилар. Самарқандлик кулоллар катта декоратив шаклдаги олти ёки саккиз қиррали юлдуз, доирасимон, ўсимлик орнаментли нақшлари билан ўз маҳсулотларини бегаганлар. Тошкентликларда икки хил сопол идишлар фарқланади: эски хилда ясалган суюқлик оқимиға ўхшаш яшил, сариқ ва жигар ранг бўёқли ва ҳозирги даврга оид, очиқ фонга битилган, чеккаси гравировкали, майда ўсимлик орнаментли, полихром безакли намуналар. Фарғона кулоллари сопол идишларга оқ, қизил, яшил, сариқ ва ҳоказо тусда сир берадилар. Андижонда сирни кўпроқ оқ тусда берадилар. Идишга таг сир берилганидан сўнг унинг устидан рангли бўёқ билан турлича чизиқлар, холлар, гуллар чизилади. Кулолчиликнинг энг қадимги маркази ҳисобланган Хоразм идиши *бодия* ва *лаганлари*, *сувдонлари* (хумлари) билан ажралиб туради. Идишларга бериладиган гулли ва геометрик нақшлар асосан, тўқ яшил ва феруза, бир оз кўк ва оқ ранглардан иборат. Ўзбек кулоллари ясаيدиган ҳар хил шаклли ўйинчоқлар, айниқса, ҳуштак қилиб чалинадиган ўйинчоқлар қадимий даврлардан маълум.

Чинни идишлар Ўрта Осиёда яқин даврлардан ишлаб чиқиладиган. Ўзбекистонда кечки феодализм даврида пайдо бўлган чиннисозлик ҳозир тез суръатлар билан ривожланиб, анъанавий бадиий санъат намуналарини яратишни давом қилдирмоқда. Ўтган асрда чиннисозлик Фарғона водийсида, Андижон, Қўқон, Риштон каби шаҳарларда ривож топган. Аммо, XIX аср охирларига келиб, Россия чинни корхоналарида ишланган идишларнинг Ўрта Осиё бозорларига кўплаб кира бошлаши туфайли, маҳаллий чиннисозлар рақобатга чидаёлмай инқирозга учрайдилар. Оқибатда, асримиз бошларида бу касб кўп шаҳарларда ривожланмайди ва йўқолиб кетади. 1954 йилда республикада чиннисозлик қайтадан тикланиб, ривожлана бошлайди.

Ўзбек кулолчилик санъати ҳам амалий санъатнинг бошқа соҳалари сингари бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бу нарсанинг ҳам ашё, ишлаб чиқариш қуролларининг турлари, меҳнат тақсимоти, буюмларнинг шакли ва нақшлари кабиларда кўринади. Сопол идишга солинадиган гуллар ва нақшларнинг номлари баъзан бир хил, баъзан ўзаро фарқланади. Фарғона водийси кулоллари, айниқса машҳур Риштон усталари ижод этган нақш намуналари 300 га яқин. Шуларнинг ичида нақш элементларини ифодаловчи қуйидаги сўзларни учратамиз: *аноргул, қалампир, тож, қаноти мурғ, қўчқароқ* (қўчқор шохи), *гули афшон, нон севат, сада, гултожикўроз, меҳроба, зарпечак, булбулзор, туморча, ошпичок, оптовагул, чойдиш, четангул, туюбўйин, ғўзанақ, каптарқанот, ошиқча, риштагул, печак ўт, санама, писта, барг, занжира, осма гул, кошингул, чор япроқ, гулли гажак*. Сопол идишларга туширилган нақшлар ҳаммаси бир-бирини тўлдиради, мукамаллаштиради ва ўзига хос ҳусн бағишлайди.

Ўзбек амалий безак санъатини дунёга танитган яна бир муҳим соҳа **кандакорлик**, яъни металлдан ясалган бадий буюмларга ўйиб ёки бўртиқ қилиб нақш ишлаш касбидир. Бу бадий ҳунармандчилик ҳам ўлкамизда қадимий даврлардан маълум бўлиб, у ўз қадимийлиги билан кулолчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Маҳаллий кандакор усталар олтин, кумуш, мис, жез ва бошқа металллардан узоқ ўтмишдан буён турли буюмлар ясаб келмоқдалар. Бадий металл буюмларни ишлашнинг илк намуналари Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда милoddан аввалги I минг йиллик ўрталаридан кенг тарқала бошлаган. Дастлабки тўғнағичларда кичик воқеалар, ҳайвонлар ва бошқа мазмундор тасвирлар акс эттирилган. Масалан, ўша даврга оид Фарғонада топилган маросим қозони кандакорликда „ҳайвонот услуб“и мавжудлигидан далолат беради. Сўнгги антик ва илк ўрта асрларда маҳаллий кандакор усталар қимматбаҳо металллардан ҳокимлар ва зодагонлар учун тўй-томоша, тахтга ўтириш, ов қилиш, шикор ва кураш манзаралари, афсонавий ва эпик қаҳрамонлар образи, ҳаётий мавжудот, паранда ва бошқа дунёвий тасвирлар ўз аксини топган кўпгина буюмлар ясаганлар. Ислomгача ўтган даврда Мовароуннаҳр аҳолиси уй-рўзғор бадий буюмларида дунёвий воқеалар ифодаланган нақшларнинг кўп топилганлиги мазкур касбнинг ниҳоятда кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Ўрта асрларда нафақат олтин ва кумуш буюмларнинг зўр маҳорат билан безатилиши, балки ҳашаматли биноларнинг

безакларига ҳам олтин суви югуртирилиши диққатга сазовордир. Бу даврда мис ва унинг қоришмаларидан янги-янги буюмлар пайдо бўлади, тўғри тўртбурчакли баркашлар, шар шаклидаги юмалоқ бўйнига нақш солинган кўзалар, чиройли сиёҳдонлар, ҳовонча ва бошқалар кандакорликнинг юксак даражада ривожланганлигини исботлайди. Кўп металл идишларга ҳар хил мазмундаги, масалан, шахсни шарафлайдиган, омад, тан-сиҳатлик, бахт-саодат, фаровонлик тилаб ёзилган нақшли матнлар „*куфий*“ ва „*насх*“ услубида битилган. Ривожланган феодализм даврига оид (XIV—XV асрлар) Регистон майдони яқинида қазиб олинган хазиналардаги турлитуман идишлар, пиёлалар, тагликлар, қопқоқлар, кўзалар, қозонлар ўзбек кандакорлигининг яна ҳам ривож топганлигидан далолат беради.

Бадий санъат касбларидан **мискарлик** ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Сарик ва қизил тахта мислардан турли идиш-товоқ ва хўжалик буюмлари ясалган, уларнинг кўпчилиги нозик ўйма нақшлар билан безатилган. Мискарликнинг бошқа металлсозлик касбларидан фарқи шуки, мис тоб берилмай, яъни ўтда қиздирилмай, совуқ ҳолида ишланади. Аммо мискарлар ичи чуқур мис идишларнинг қисмларини бир-бирига ёпиштиришдагина уларни қиздирадилар. Одатда, мискарликда меҳнат иккига тақсимланган: яшаш ва безаш. Идишларни безовчи уста *наққош мискар* деб номланган.

Буюмлардаги нақш композицияларининг ҳар бирида нақш ўйиш техникасининг турлича усули кўшилиб кетган бўлиб, улардан нақш қоидаларининг мазмунини англаб олиш мумкин. Ўзбек наққош мискарлари яратган мис идишлардаги нақш композицияларининг ниҳоятда мураккаблиги, мавзу ва элементларининг ранг-баранглиги мазкур санъат соҳасининг узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтганлигини кўрсатади. Масалан, идишларга ўйилган нақшлардан *модохил*, *ислими* ва *намоён* номли услубларда яратилган ўнлаб нақш турлари ўзбек наққошлик маданиятига хос бўлган классик нақш намуналаридир. Бу нақшлар халқимиз бошидан кечирган баъзи тарихий воқеаларни, унинг дунёқарашини ва орзу-истакларини, ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини ифодаловчи ҳолатларни айрим-айрим нақш элементлари ёки уларнинг бирикмалари тарзида намоён қилади.

Айрим элементлар ва номларга қараганда маҳаллий усталарнинг ўтмишда чет эл вакиллариининг буюртмаларини бажарганлиги ёки ўз ишларида, баъзан бошқа юртлар услуби ва

стилларидан фойдаланганлиги сезилади. Масалан, нақш номлари орасидаги *ислими машади*, *ислими афғони*, *ислими араби* каби атамаларнинг учраши чет эл мамлакатларидаги истеъмолчиларнинг талаб ва дидлари ҳисобга олиниб, маҳаллий усталарнинг ўз санъатини бойитганлигидан дарак беради. Баъзи буюмларда, нақшларда афсонавий тасаввур ва этиқодлар билан боғлиқ турли жониворлар (илон, қуш, ҳайвон, ҳашарот)ларни ифодаловчи шаклларни очиқ сезамиз.

Ҳозирги даврда эса мискарлик санъатига янгича мазмунда ва услубда одамлар, меҳнат фаолияти, юлдуз ва ўроқ-болға, пахта гули ва барглари, герб ва бошқа рамзий тасвирилик композициялар кирган. Айниқса, нозик ўйма нақшларни, қумғон, жом, мис чойнак, мис коса, мис пиёла, мис чилим, тунг ёки мис кўза (кўпинча, қопқоқсиз, жўмраксиз) ва кўзача, мис товоқларда учратиш мумкин. Айрим нусхаларига ташқи томонидан ўйма нақшлар билан хат битилган, ичи оқартирилган, баъзан феруза ёки мунчоқлар қадалган.

Ўзбек наққош мискарларнинг лексикасида ишлатиладиган нақш элементларининг номлари бу соҳадаги юксак санъат ва бой тарихни намойиш қилибгина қолмай, маҳаллий элатнинг дунёқараши маданияти ва турмуш даражасини ҳам ифодалайди.

Мазкур атамалар нафақат ўзбек тилининг бойлиги, балки безак берилган буюмларнинг хилма-хиллиги ҳамда мискарлик санъатининг юксаклигидан дарак беради. Масалан, турли ўсимликсимон, геометрик ва рамзий нақшлар билан нафис безатилган мис лаганларнинг *лавҳури*, *дулава* ва *қошиғлик* турлари; юз-қўл ювишда ишлатиладиган *қумғон*, *дастшўй* ва *офтобалар*, сув идишларидан *тунг*, *сатил* ва *сархумлар*, ниҳоятда кенг тарқалган *мис чойнак*, *мис кўза*, *чойдиш* (чойжўш), *кашкил* (мис чойнак), *селобча*, *чилочин*, *туфдон* ва бошқа уй-рўзғор асбоблари ҳам мискарликнинг муҳим-бадий соҳа эканлигини кўрсатади.

Мискарлик касби ҳар бир вилоятда ўзига хос буюмлар ва уларга бериладиган нақшлар билан ўзаро фарқланади. Масалан, қўл ювиш учун ишлатиладиган идиш Бухорода *офтоба* дейилса, Самарқанд, Тошкент вилоятларида *обдаста*, Хоразмда *қумғон* деб юритилади ва улар шаклан ҳар хил бўлади. Тадқиқотчилар таърифича, улар қадимги афғон офтобаларига ўхшаш нафис, кўркам ва силлиқ пардозланган. Хивада офтоба (қумғон)лар ясси, бўғзи узун ва ингичка бўлиб, дастаси бўлмайди. Шаҳрисабз усталари офтобаларга рангли ойначалар, ранг-

ли сўргичлардан ва сирланган бўёқлардан гуллар солишган. Бухоро мискарлари яратган офтобалар бўйи пастрок, катта ва ингичка бўғизли, гул солинган, оғзи қабарик бўлиб, кунгурали қопқоқча билан беркитилган. Қарши офтобаси алоҳида ясалган жўмакли, бир оз юқорига эгилган ҳолда тик ўрнатилган. Бухоро мискарлари Қарши усталари тайёрлаган офтобалар бўғзига, жўмаги атрофига нақшлар, ўйма гуллар, рангли ойналар, қорнига эса оқ металлдан чиройли безаклар ўйишган.

Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент, Фарғона кандакорлик мактаблари ўзига хос миллий хусусиятга эга бўлиб, улар безак бериш услуби, шакли ва орнаментлари билан ҳам бир-биридан ажралиб турган.

Ўзбек оғзаки ижоди намуналарида, айниқса, эртақ ва дostonларда темир ва пўлатдан ясалган ҳар хил кескир қуроллар тилга олинади. Шулар ичида ҳозиргача эъзозланиб келинаётган қурол **пичоқ**дир. Қадимий тош давридан мис ва темир давригача пичоқчилик ривожланиб келган. Ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли хиллари Навоий, Бобур ва бошқа ўрта аср адибларининг асарларига ишланган миниатюраларда тасвирланган. Афросиёб, Варахша, Болаликтепа каби обидаларда топилган деворга ишланган расмлардан ҳам пичоқ уй-рўзғордан ташқари ҳарбий қурол сифатида ишлатилганлигини кўриш мумкин. Кейинчалик пичоқчилик касби ривожланиб, ўзига хос мактаблар яратилган. Қадимдан Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент, Қашқадарё мактаблари мавжуд бўлган. Тадқиқотчиларнинг аниқлашига қараганда, Ўзбекистонда йигирмага яқин пичоқчилик марказлари бўлган. Улар ўзининг ишлаш услуби, ясалиш усули, шакли, катта-кичиклиги ва безаклари билан бир-биридан фарқ қилган. Масалан, ясалиш усулига қараб: *Чуст (тус) пичоғи, Пой-туғ пичоғи, Қорасув пичоғи, Шаҳрихон пичоғи, Қўқон пичоғи, Хива пичоғи* кабиларга бўлинган.

Маълумки, ҳунармандлар қадимдан бир-бири билан уюшиб, муайян маҳаллаларда яшаганлар. Одамларнинг касби номи билан маҳаллалар танилган. Ҳозиргача катта-кичик шаҳарларда ёки қишлоқларда пичоқчилар маҳалласини учратиш мумкин. Чунки пичоқ ўзбек оилаларида кесувчи асбоб сифатидагина ишлатилмай, бутун минтақада эркакларнинг энг зарур иш қуролли ва ҳатто сарпо беағи сифатида ҳам хизмат қилиб келган. Бундай ҳол унинг ниҳоятда чиройли безалишини талаб қилиб, пичоқчилиқни нозик нақшли санъат соҳасига кўтарган.

Андижон вилоятининг Қорасув қишлоғида яратилган пичоқ намуналари ўзининг ўткир тиғи ва бежирим беағи билан бутун Ўрта Осиёда машҳур бўлган. Қорасувлик пичоқсозлар ўтмишда қилич, ханжар, шоп ва пичоқ ясашда ном қозонганлар. Чуст усталари ясаган пичоқнинг дастаси ҳамда тиғи узунроқ бўлиб, тиғининг учи ташқарига, дастасининг учи ичкарига томон қайрилган ва ўзига хос безатилган. Хива пичоқлари ўз шакллариининг нозиклиги, безакдорлиги, металининг моҳирона қайта ишланганлиги, тиғи юзининг ислимий нақшлар билан безатилганлиги, „қинбоғи“нинг бадиий нақшлари билан машҳур. Шаҳрихон ва Қўқон усталари яратган пичоқлар суқма сопли, тиғи катта ҳамда қалин, ихчам, дастаси сарбастали, гулсиз ёки кам гулли.

Заргарлик ҳам энг қадимий зеб-зийнат яратадиган ҳунаромандлик соҳаси ҳисобланади. Археологик кашфиётлар жуда кўп сонда турли хилдаги заргарлик буюмларини фанга етказиб берган. Ўзбек заргарлари яратган маҳсулотлар ассортименти кўп ва хилма-хил, айримлари ниҳоятда ноёб санъат дурдоналаридан. Асримиз бошларида маҳаллий усталар яратган ажойиб безаклардан турли хилдаги зираклар (*тошкент зирак, самарқанд зирак, нўғой зирак, хоразмча зирак, қулоқсирға, бурунсирға* кабилар), узук, билагузук, сочпопук, баргак, зебигардон, балогардон, баргоҳ, тиллақош, тумор, бўйинтумор, паранжитугма, шингила кабилар зўр маҳорат билан ясалган.

Заргарлар ишлаб чиқарадиган зеб-зийнатларни фойдаланилишига қараб, бармоққа, қулоққа, бурунга, қўлтиққа, чаккага, пешонага, бошга, сочга, белга тақиладиган безакларга бўлиш мумкин. Масалан, ўтган асрда ясалган Фарғона водийси безак ашёларидан бўйинга тақиладиган зоғора баргак, кундали баргак, пешовуз, аёллар сочларига тақадиган нуқра дўмбоқ ёки тилла чачвоқ, пешонагажак, биқинга тақиладиган тавшадил; чаккага тақиладиган тиллагажак кабилар шулар жумласидан. Улар Ўзбекистоннинг маиший турмуши нақадар ранг-баранг эканлигини кўрсатади. Бу фикрни тасдиқлаш учун яна бир мисолни келтириш мумкин. Фарғона заргарлари яратган узук ва зираклар турларини эслайлик: узуклардан афғонча узук, румча узук, айрибанд узук, қозоқча узук, қуйма узук, ўрама узук, танга кўзли узук, ҳожи узук ва ҳоказо. Баъзи зеб-зийнатлар бир умр ечилмасдан тақиб юрилган. Зирак ёки исирға турларидан канозира ёки татарча зира, туркистон зира, туркистон болдоқ, зулукзира, қўнғироқли зира, қаш-

қар болдоқ, кўзлик зира, ойболдоқ, фарғона болдоқ, тошкент болдоқ, арава болдоқ, шалди роқ болдоқ, анжир болдоқ ва ҳоказолар ҳам ўзбек хотин-қизларининг эстетик жиҳатдан юксак дидли эканлигини намоён қилади. Бошқа зеб-зийнат буюмларининг турлари ҳам маҳаллий аҳолининг турмуш маданияти ва дунёқарашини аниқлашга ёрдам берадиган намуналардир. Заргарликда безак ашёларни ўйма ва қолип усулда ясаб, ҳал чопиш, совот, мийна ва турли рангдаги тошлар, маржон, шиша, садаф кабиларни ўрнатиш йўли билан безайдилар. Жавоҳирлар заргарликда қимматбаҳо тош ҳисобланиб, ўзининг чиройилиги, рангининг тиниқлиги, бир хиллиги, ялтироқлиги, товланиши, қаттиқлиги, турли хилда товланиши каби хусусиятларга эга. Заргарлик санъати, айниқса, Бухоро ва Хивада машҳур бўлган. Бу ерда ҳозиргача танилган заргар усталар ишлаб шогирдлар етиштирмоқдалар. Кўп шаҳарларда заргарлик тикланиб, ҳатто фабрикалар пайдо бўлган. Кейинги вақтларда Бухоро, Самарқанд, Хива, Кўқон ва бошқа шаҳарларда замонавий техника билан жиҳозланган заргарлик фабрикалари қурилиб ишга туширилган.

Бизнинг давримизгача етиб келган энг муҳим амалий санъатлардан бири **бадий тўқимачилик** ва **каштачилик** (каштадўзлик). Бундай хунаремандчилик соҳалари Марғилон, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Китоб, Хива, Тошкент каби шаҳарларда анча ривожланган. Ўзбек тўқимачилари икки хил бадий газлама тўқиганлар: пахта ипидан ва ярим йўл-йўл матолар ҳамда ранг-баранг ипак газламалар. Шулардан энг кўп тарқалгани йўл-йўл арқоқи пахта ипидан тўқилган ипак асосли беқасам, эски фарғона (хўжанд) нақшли бинафша, яшил ва оқ аралаш, қисман тўқ қизил ва сариқ рангдаги газлама. Кўк ва тўқ яшил беқасам Фарғона ва Тошкентда кенг тарқалган.

Рангли ипак газламалардан ҳозиргача энг сеvimли бўлган *хонатлас* нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Ўрта Осиё ва бошқа чет элларда ҳам катта обрўга эга. Унинг безаклари доимо ўзгариб, бойиб турган. Кейинги йилларда атласнинг гўзаллиги ва ранг-баранглиги шунчалар бойиб кетдики, унинг айрим нусхаларини алоҳида ажратиш қийин. Хонатлас тўқувчилар давр талабига қараб, муайян мазмунда турли нақшдаги газламалар яратганлар. Аммо барча нақшларнинг асосида ҳар хил ўсимлик элементлари, геометрик безаклар, қора, тўқ қизил ва кўк, яшил, сариқ ва оқ рангларнинг аралашмасидан тўқилиб, ўзига хос гўзаллик кашф этади. Бухоро ва Сурхон-

дарё вилоятларида, асосан, тўқ яшил ва оқ, сариқ нақшли қизил рангдаги атласнинг шахмат атлас, товус нусха каби янги хилларини ҳамда *канауз* типигаги ипак газламаларни кўплаб ишлаб чиқармоқдалар.

Қадимий тўқимачилик маҳсулотларидан ҳозиргача ниҳоятда кенг тарқалган ва узоқ элларга манзур бўлган жуда ҳам чиройли турли нақшли шоҳи чойшаблар ва ёпинчиқлар, ажойиб безакли дастурхон ва сўзаналар амалий бадий санъатнинг ёрқин намуналаридир. Айниқса, читгарлар яратган босма гулли газламалар, чойшаблар ва бошқа уй-рўзгор безаклари кишини ўзига мафтун қиладиган даражада юксак дид билан яратилган. Ажойиб ранг-баранг гуллар ва нақшлар туширилган газламаларга босиладиган ёғоч қолипларни маҳаллий наққош усталар яратганлар. Читгарлик санъати узоқ даврлардан сақланиб келган.

Бадий каштачилик ҳам ўзбекларда қадимдан тарқалиб, энг сеvimли касб ҳисобланади. Каштачилик касбини билмайдиган оила йўқ деса бўлади. Ўзбек каштачилиги безак буюмларининг анъанавий турлари жуда кўп. Масалан, *палак, чойшаб, ойнахалта, чойхалта, зардевор, буғлама, парда, белбоғ, ёстиқ устига ёпиладиган такяпўш, дўппи, кўйлак, дастрўмол, жойнамоz, нимча*. Маҳси кавуш ва бошқалар зўр бадий дид билан безатилган буюмлардир. Ўзбек усталари ишлатадиган кашта усулларида тўлдириб гул солиб тўқиладиган босма, кандахаёл, ироқи, занжир кашта, тагдўзи ва ҳоказо орқали яратилган ажойиб маҳсулотлар ҳозир ҳам кенг тарқалган. Кейинги вақтларда тикув машинасида деворларга осадиган ҳар хил безаклар, *турли чойшаб, белбоғ, дастурхон, жияклар, йўлаклар* ва бошқа уй жиҳозлари маиший турмушни безаб келмоқда. Моҳир ўзбек каштачилари яратган гўзал *сўзана, зардевор, гулкўрпа, чойшаб* каби саноат буюмлари Германия, АҚШ, Бельгия, Ҳиндистон каби хорижий мамлакатларнинг музейларида доимий экспонатларга айланиб қолган.

Қўлда ва машинада тўқилган сўзаналар занжир, кашта ёки керги чамбарак усули билан жуда гулдор қилиб ясалган. Сўзаналарни деворга осганлар, чойшаб қилиб кўрпа-тўшак ва тахмон-токчаларга ёпганлар. Сўзаналар, асосан, йирик шаҳарларда тўқилган, аммо айрим вилоятларда ўзига хос услуб ва нақшлар яратилган. Тикув машинаси каштачилиги билан ҳозир жуда кўп усталар шуғулланмоқда, уларнинг маҳсулотлари янги мазмунда, ҳатто пейзаж ва меъморчилик нақшлари билан кашталанган. Никоҳ тўйларида келин-куёвлар уйи ва кўрпа-тўшак-

лари сўзаналар билан тўла безатилган. Қадимий анъаналарга кўра, ўзбек қизлари — бўлажак келинчаклар ўзларининг сеп-лари (ҳар хил каштачилик буюмлари)ни ўзлари тайёрлаши лозим бўлган. Кашталар қанчалик нозик ва чиройли бўлса, қайлиқ шунча юқори баҳоланган. Қизлар 7—8 ёшидан бошлаб кашта тикишга ўргатилган.

Дўппи каштачилиги ўзбек халқининг ғурури ҳисобланади. Бошқа амалий санъат соҳалари сингари дўпписозликда ҳам ҳар бир жойнинг ўзига хос услуб ва нақшлари ўзаро фарқланган. Бутун Ўзбекистон ва қўшни ўлкаларда машҳур Чуст дўпписи ўзининг шакли, одми услуби, қалампирнусха орнаменти, қора ва оқ нақшларининг мутаносиблиги билан характерлидир. Дарахт кўчати ва барглари эслатадиган, ёрқин, кўп рангли нақшлар, ипак иплар билан кашталанган чакматўр дўппилари ажойиб санъат намуналаридан. Шаҳрисабзда тўла ва бой нақшлар билан безатилган очиқ рангли дўппилар, Қарши, Бойсун, Челақ ва бошқа туманларда тарқалган каштали ўзига хос нақшли қавим қилиб тўқилган пилтадўзи ажралиб туради. Хоразм дўппи (тахья) лари ҳам ўзининг кашта услуби, шакли ва нақшлари билан алоҳида ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда ҳозиргача Тошкент, Чуст, Самарқанд, Бойсун, Шаҳрисабз дўппилари машҳур бўлиб, улар ўзига хос нақшлар билан безатилган. Дўппиларнинг миллий турлари, асосан, *ироқи*, *чуст дўппи*, *гилам дўппи*, *чакма бўр*, *қизил гул*, *пилтадўзи*, *зардўппи* деб номланган. Дўппи тикишда кейинги йилларда янги мазмундаги нақшлар пайдо бўлди. Масалан, зўр каштакор усталар „канал“, „самолёт“, „парашют“, „каптар“ каби нақшлар, исм ва рақамлар битилган дўппиларни тикиб сотувга чиқарганлар.

Ҳеч бир бадий-амалий санъат касби *зардўзлик* сингари катта обрў ва ҳурматга эга бўлмаган. Бундай серҳашам санъат намуналари узоқ ўтмишда жуда кўп тилга олиниб қуйланган. Археологик ва тарихий маълумотларга қараганда, Ўрта Осиёда зарбоф кийимлар ва безакли бадий буюмлар милоднинг биринчи асрларидан маълум. Масалан, Тошкент вилоятининг Вревский қишлоғида қазиб топилган аёл кишининг зарбоф кийими I—II асрларга оид. Ўрта аср ёзма манбаларидан Абдураззоқ Самарқандийнинг „Ҳиндистон сафарнома“сида 1442 йили Шохруҳ замонида Ҳиндистон билан Ҳирот кийимларининг бўлганлиги тўғрисида хабар бор. Ўша даврга оид „Ишратхона“ мақбараси ҳақидаги ҳужжатларда зарбоф кийимлар ва зардўзлик касби тўғрисида маълумотлар келтирилган. XVII

асрда яшаб ижод этган атоқли саварқандлик шоир Фитрат, асосан, зардўзлик билан шуғулланган, у кийим ва матоларга зардан ажойиб кашталар тиккан.

Асримизнинг бошларига келиб зардўзликнинг ўзига хос мактаблари Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа жойларда яратилган. Чиройли қилиб безатилган, қимматбаҳо матодан тикилган зардўзи сарполар маҳаллий аҳолининг турли табақалари ўртасида кенг тарқалган. Бу кийим-кечаклар, асосан зодагонлар, амир саройидагилар ва бой табақалар учун юзлаб қўли гул моҳир усталар томонидан юқоридан буюртириб тикилган. Ота-боболаридан мерос бўлган бу касб эгалари зардан безатилган камзул, чакмон, чалвир, белбоғ, салла, дўппи, кулоҳ, жул ва пойабзал тикканлар. Тадқиқотчиларнинг таърифича, ҳеч ким, ҳатто энг катта амалдорлардан бирортаси ҳам мазкур сарполарни ўзига буюртириб кийишга ҳаққи бўлмаган, улар амир томонидан совға сифатида тикилиб инъом қилинган. Зарбоф кийимларни хон буйруғи ёки байрам муносабати билан тайёрлаш буюрилган ва кейин инъом қилинган. Бухорода тўнтаришгача ҳукмронлик қилган манғитларнинг охириги сулоласига оид зарбоф кийимлар музейларда сақланмоқда. Зардўзларнинг ғойибона ҳомийси **Ҳазрати Юсуф** пир ҳисобланиб, у тўғридаги афсона ва ривоятлар махсус рисолада ҳикоя қилинади. Бизнинг замонамизгача фақат Бухорода сақланиб келган бир ноёб амалий безак санъати намунаси хонлик даврида подшо саройларида махсус дўконларда ишлатилган. Бухорода 350 га яқин зардўз усталар бўлган. Ҳозир зардўзликни бадиий санъат корхоналарида моҳир усталар давом эттирмоқда. Зардўзлик икки хилда бўлади: умум фони ёппасига, яхлит кашталанган заминдўзи ва махсус қалин қоғоз картон мато устига қўйиб гул (нақш) берилган расм устига ялпи зар ип тўқиш гулдўзи. Зардўзлик маҳсулотлари, асосан, ўсимлик орнаменти билан безатилган, аммо замонавий руҳда юлдуз, пахта гули каби нақшлар ҳам учрайди. Шу билан бирга, моҳир усталар тематик катта паннолар ҳам яратганлар.

Ўзига хос каштачилик санъати ташкил қилган ипак ҳамда зар тасма ва жияклар илгари кўплаб ишлаб чиқарилган. Уларнинг нақшлари тўқилиш ёки тикиш жараёнида битилган, баъзилари яхлит матога туширилган.

Ўзбек ҳунармандчилигида кейинги йилларда, айниқса, қайта тикланиб ривожлана бошлаган бадиий-амалий санъат соҳаларидан **гиламдўзлик** узоқ тарихий анъаналарга эга. Гилам ва шолча тўқиш, археологик маълумотларга қараганда, ми-

лоддан аввалги I минг йиллик даврларидан бизгача етиб келган касб бўлиб, унинг маркази Андижон, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразмда жойлашган. Серҳашам гуллар билан безатилган ўзбек гилам ва шолчалари саккиз-тўққиз бўёқли рангда бўлиб, шулардан энг кўп ишлатиладигани тўқ ва очиқ қизил рангдир. Илгари маҳаллий гиламдўзлар гилам ва шолчадан ташқари нақшли безатилган хуржун, осма халта ва бошқа буюртма маҳсулотлар тўқиганлар.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўзбекистонда, асосан, уч хил Самарқанд, Андижон, Хоразм, гиламдўзлик мактаблари ажралиб туради. Андижон гиламлари ўзининг чидамлилиги, аниқ қизил-кўк ранглари ва гуллари билан фарқ қилади. Фарғона гиламларида тўқ кўк гамма ва геометрик нақш, қисқа патли, марказида турунж, четига алоҳида-алоҳида нақшлар ишлатилган. Бу мактабга кирадиган Бухоро гиламлари ўзининг рангбаранглиги, узун патлилиги, катталиги ва чиройли нақшлари билан ажралиб туради. Дастгоҳда тўқилган бундай гиламлар чидамлилиги, нафислиги, табиийлиги ва сифатлилиги билан кўзга ташланади. Унда ҳошиядор, эстетик жиҳатдан чиройли, қалқон деб номланган **турунж** нақши кўпроқ ишлатилади. Хива, Ургут, Қарши ва бошқа жойларда тайёрланадиган тўқима гиламлар ўзининг геометрик ўсимликсимон нақши, бежиримлиги, табиийлиги ва зўр сифати билан машҳур. Гиламнинг тўқима, тикма ва босма хиллари бўлади. Ўзбек гиламлари, асосан, тўқима хилда ишланган. Улар ёпиқ ҳолда ўрнатилган пастак, содда дастгоҳда тўқувчи аёллар томонидан туя тивити, қўй жуни, пахта толаси ва ипакдан тайёрланган. Ўтган аср охирларигача гилам тўқишда ўсимликлардан тайёрланадиган бўёқлардан, ҳозир эса кимёвий усулда тайёрланган анилини бўёқлардан фойдаланилмоқда.

Ўзбекистоннинг чорвачилик ривожланган районларида қадим замонлардан кигиз босиш амалий санъати кенг тарқалган. Маҳаллий аҳоли кигизни илгари ерга бўйра (чипта) устига солишган, ўтовларни ўрашган, қалпоқ, пийма, айрим ҳолларда бадиий буюм сифатида ишлатилган. Гулдор, чиройли кигизлар оқ, қизил, қора рангдаги нақшлар билан безатилган, баъзан гулсиз босилган. Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида қора қўй ва чайдим кигизлар, Хоразмда такянамат хиллари маълум. Кигиз қўйнинг кузги жунидан ёки эски жунидан тайёрланган. Жун титиб тозаланади, ювиб қурилади, сўнг махсус савағичлар билан титилиб, ранги ва сифатига қараб юзлик ва оралиққа сараланади. Танлаб ажратилган

жун юзига махсус ранг билан тўқилган майин жунлардан шох, юлдуз, ромб, булут ва оддий геометрик шаклдаги нақшлар билан кигиз босилади. Кигизни махсус чий шолча ёки қалинроқ матога ўраб арқон билан маҳкам боғлаб устидан тез-тез қайноқ сув сепиб кўп марта думалатилади. Уни уч-тўрт киши ўтириб қўлда думалатиб, уқалаб, Билаклаб тайёрлайди. Ҳозир кигизлар махсус машиналарда ишлаб чиқарилмоқда. Кигизчиликда ишлатиладиган мураккаб нақшлардан *гажара* услуби, Самарқандда *бешкамта* услуби кенг тарқалган. Ҳозир ҳам безакли, бир неча рангга бўялган жунлардан ажойиб кигизлар босиб чиқарилмоқда.

Бадий амалий санъатнинг ноёб турларидан бири ҳисобланган **сават** ва **бўйра тўқиш** ҳам ўзбекнинг азалий ҳунар-қасби бўлган. Сават ва бўйрани ота-боболаримиз қадимдан томорқа ва ҳовли атрофларидаги ариқ ва кўлларда ўсадиган қамишлар, шох-шабба ва ҳар хил новдалардан тўқиганлар. Улар ўзининг шакли ва ишлатилишига қараб ҳар хил номда бўлган. Масалан, қадимдан *кажава сават*, *узум сават*, *тўр сават*, *босма сават* кабилар тўқилиб, махсус дўконларда сотилган. Ҳар хил шакл ва ҳажмдаги саватлар турли мақсадларда, қурилишда йирик новдалардан тўқилган махсус саватлар тупроқ, қум, ганч, гишт, тош ташишда, нозик новдалардан тўқилганлари эса мева-чева, нон ва бошқа нарсалар солишда ишлатилган. Сават тўқишда дуб, терак, тол, туранғил, юлғун новдалари ёки қамиш, буғдойпоя каби материаллардан фойдаланилган. Айниқса, қоратол новдаларидан тўқилган саватлар анча чидамли ҳисобланган.

Бўйрачилик санъати маҳсулотларидан ҳам уй-рўзғор ишларида кенг фойдаланилган. Бўйра гилам, наMAT, палослар тагидан солинган, тўй ва маросимларда, меваларни қуришда ва қишда сақлашда ишлатилган. Ундан, шунингдек қоп ўрнида, деразаларни қоронғилатишда парда ўрнида, дафн маросимида, иморат томини ёпишда (лўмбоз босишда) ва бошқа ҳолатларда фойдаланганлар. Кўп шаҳарлар ва катта қишлоқларда бўйрачи маҳаллалар бўлган. Масалан, Бухородаги Олимхўжа маҳалласида 120 та оиладан 70 таси бўйра тўқиш билан шуғулланган. Бўйралар турли номлар билан юритилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқининг узоқ тарихий тараққиётида ҳар томонлама ривожланиб келаётган кўп қиррали ва бой анъаналарга эга амалий безак санъати ниҳоятда ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб, бемисл ва бетакрор намуналарини яратиб келган. Бадий та-

факкур ва шу билан бирга шаклланиб келган бадий ижод ўзбек миллий ҳаётининг муҳим соҳаси ҳисобланган халқ амалий санъатида айниқса намоён бўлди. Миллий-эстетик таъб ва диднинг ўзига хослиги нафақат мазкур соҳада, балки муסיқада, рақсларда, миллий кийим ва безакларда, меъморчилик қурилишларида, рассомчилик ва бошқа маънавий маданият соҳаларида ўз ифодасини топди.

Ўзбек миллий безак санъатининг гуркираб ривожланиши ва доимо такомиллашиши жаҳонга машҳур меъморчилик обидаларимиздаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, хат-тотлик, тоштарошлик, каштачиликнинг уйғунлашган мужас-самлигида ўз ифодасини топган. Халқимизнинг табиий истеъдоди ва катта меҳнати туфайли пайдо бўлган ажойиб меъморчилик ва халқ амалий санъати ёдгорликлари бўлмиш ажодларимиз яратган баркамол, бебаҳо ва ноёб санъат асарларининг намуналари ўзбек халқининг жаҳон маданиятига қўшган зўр ҳиссаси деса бўлади. Айни замонда, мазкур анъанавий санъат янги турлар ва соҳалар билан бойимоқда. Айниқса, амалий санъат безаги билан бир қаторда янги мазмун ва шаклларда ўз ифодасини топган тасвирий санъатнинг гуркираб ўсиши диққатга сазовордир. Республикамизнинг мустақилликка эришиб истиқлол йўлига ўтиши нафақат халқ амалий санъати, балки барча санъат соҳалари, шу жумладан, тасвирий санъатда ҳам тараққиётимизнинг янги даражасига кўтарилиб, янада юксак самараларга эришиш имкониятини яратиб бермоқда. Келажаги буюк давлатнинг маънавий маданияти ҳам буюк бўлади.



АНЪАНАВИЙ ЎЗБЕК ХУНАРМАНДЧИЛИГИ ВА БОЗОР ИҚТИСОДИ

Инсоният пайдо бўлганидан бери узоқ тарихий давр мобайнида турли табиий-географик шароитга мослашиб яшаб келмоқда. Одамлар азалдан музли Арктикада ва жазирама иссиқ тропик чангалзорларда, Тибет ва Помирнинг баланд тоғликларида, тундра ва тайга ўрмонларида, Осиё, Австралия ва Африканинг бепоеъ дашту биёбонларида истиқомат қилмоқдалар. Улар иссиқ-совуқ демасдан, сийраклашган ҳаво шароитида ва йиртқич ҳайвонлар хавфидан қўрқмасдан тирикчилик қилиб келмоқдалар.

Ибтидоий даврда одамзод табиатда мавжуд тайёр маҳсулотларни турли усул ва йўллар билан топиб (йиғиб-териб, овлаб) истеъмол қилиб келган. Масалан, Осиё қитъасида қадимдан ёввойи бугдой, Марказий Американинг серсув ерларида ёввойи шоли ўсган. Африкада табиат инъоми — турли хил емишли илдишлар ва мевали дарахтлар инсон яшаши учун асосий омил ҳисобланган. Аммо давр ўтиши билан одамзоднинг кўпайиши натижасида табиий шароит инсон тирикчилиги учун камлик қила бошлаган. Аста-секин одамлар ўз меҳнати ва истеъдоди билан зарур маҳсулотларни сунъий равишда хонакилаштириб етказа бошлаган. Шу маънода „одамни меҳнат яратди“, деган машҳур ибора ҳозиргача илмий тадқиқотларда асосий ўринни эгаллайди.

Кўҳна Шарқ, айниқса, қадимий юксак маданият маскани Осиёда яшовчи халқлар, жумладан, Ўрта осиеликлар орасидаги жуда кўп афсона ва ривоятлар одамзоднинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилади. Уларнинг ичида энг кўп тарқалгани Парвардигорнинг одамни яратиб, унга турли касб-ҳунар ўргатиб, тирикчилик йўллари кўрсатиб берганлиги ҳақидадир. Бундай мифология, даставвал, Осиёда, кейин Африка, Австралия ва Океанияда пайдо бўлиб, ҳозиргача етиб келган. Уларнинг ўзига хос айрим томонларини эътиборга олмаганда, барчасининг асосий мазмуни тирикчилик учун яратилган одам образи билан боғлиқлигидадир. Бундай ривоятлар қадимий ҳунармандчилик билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир касб-ҳунар ўзининг яратувчи пирига эга бўлган.

Ўзбекистонда ўтказилган археологик тадқиқотлар — бу ерда ҳунармандчилик ва уй-рўзғор касблари, транспорт воситалари

ва савдо-сотиқ икки минг йиллар муқаддам кенг тарқалганлиги ва ривожланганлигини исботлади. Бу даврда шаҳар маданияти пайдо бўлиб, йирик меҳнат тақсимоти негизиди хунаремандчилик мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Шаҳарлар ўсиб, савдо-сотиқ ривожланган. Бутун минтақада йирик шаҳарлар нафақат иқтисодий ва ижтимоий, балки сиёсий ва маданий марказларга айлана бошлаган.

IX—XII асрларда хунаремандчилик кенг миқёсда ривожланиб, Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, ўзбек элининг ҳам чет эллар билан иқтисодий-маданий алоқалари авж олади. Маҳаллий хунаремандчилик халқ хўжалигига зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариб техник ва бадий жиҳатдан юксак даражага кўтарилади. Ўзбек хонликлари даврида пойтахтларда зодагонлар, бой-тўралар ва ҳокимлар эҳтиёжларини қондирадиган ҳашаматли бинолар қурилди, турли зебу зийнатлар яратадиган касб-хунаремлар ривожланди, шаҳар ва қишлоқ аҳолисига зарур маҳсулотлар етказиб берадиган ҳар хил хунаремандчилик соҳалари пайдо бўлади.

Одатда, хунаремандчиликнинг энг камида 32 хили мавжуд бўлган аҳоли яшайдиган жойга **шаҳар** деб ном берилган. 1897 йили биринчи аҳоли рўйхати вақтида катта шаҳарларда аҳолининг кўпчилик қисми хунаремандлар ҳисобланган. Масалан, Наманган аҳолисининг 64 фоизи, Қўқон аҳолисининг 52 фоизи, Чуст аҳолисининг 54 фоизи, Марғилон аҳолисининг 50 фоизи, Андижон аҳолисининг 45 фоизи, Тошкент ва Самарқанд аҳолисининг 29 фоизи мустақил касб-хунарем эгаси ҳисобланган хўжаликлардан иборат бўлган. Иккинчи катта ижтимоий табақани айрим маҳалла савдо расталарида жойлашган савдогарлар ва даллоллар ташкил қилган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, ўтмишда ўтроқ ўзбеклар нафақат қўшни кўчманчи элатлар маҳсулотини истеъмол (харид) қилувчилар, балки улар учун зарур хунаремандчилик маҳсулотларини етказиб берувчилар сифатида ҳам намоён бўлган. Шунинг учун маҳаллий усталар кўплаб тери ва жундан, ёғоч ва металлдан, пахта ва ипакдан турли буюмлар, кийим-кечакларни ишлаб чиқиб бозорларда сотганлар. Ўрта аср хунаремандларининг яна бир хусусияти (айрим одатлари бизгача етиб келган) уларнинг муайян ижтимоий ташкилотларга эга бўлишида эди. Бу ўзига хос жамоачилик анъаналарига таянган махсус уюшмаларга бирикиш эди. Асли мазкур уюшмалар хунаремандчилик техникаси ва ишлаб чиқариш характери билан боғлиқ ва ўз ҳамкасблари манфаатини кўриқлаш мақсадида ташкил топган **ҷех тузуми** шаклидаги ташкилотлардир.

Ўзбек ҳунармандчилигининг яна бир хусусияти унинг кўп соҳаларининг бевосита уй-рўзғор ҳўжалиги билан боғлиқлиги эди. Кўп ҳунармандлар асосий касбидан ташқари, айниқса, қишлоқ шароитида (баъзан, шаҳарда ҳам) деҳқончилик, боғдорчилик ва сабзавотчилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Уларнинг кўпчилик қисми ўз маҳсулотларини яқин бозорга чиқарибгина қолмай, ишлаб чиқилган маҳсулотига қараб, натура билан ҳам ҳақ олганлар (ғалла ёки мол билан). Бундай ҳолат қишлоқ жамоачилиги анъаналари билан боғлиқ бўлиб, даставвал ҳамқишлоқлар эҳтиёжларига бўйсунган. Уй ҳунармандчилигида ип йигириш, тўқиш, кигиз босиш каби касблар билан шуғулланилган. Тўқимачиликда гилам ва палос биринчи галда турар эди.

Ҳунармандчилик равнақи ишлаб чиқарувчи кучлар ва товар-пул муносабатларининг ривожига, натурал рентанинг пул билан алмашинувига боғлиқ. Янги даврда мазкур жараённинг рўй бериши Туркистон ўлкасида шаҳар ва қишлоқларда бозорларнинг кўпайишида, ташқи савдонинг кучайишида ўз ифодасини топган. Хонликлардан моллар туя карвонларида Россия, Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва Афғонистонга жўнатилган. Масалан, баҳор келиши билан, ҳар йили Хоразм воҳасидан икки мингга яқин туядан иборат карвонлар сафарга чиққан. Россия билан алоқа қилаётган савдогарларни Хоразмда „қалачи“, Бухоро, Афғонистон ва Эрон билан савдо қилувчиларни „бухорочи“ деб атаганлар.

Иш қуролларининг оддийлиги, техникавий жиҳатдан қолақ-лигига қарамай, ўзбек ҳунармандчилигининг кўп соҳалари ниҳоятда юксак санъат намуналари яратган ажойиб амалий касб-ҳунар сифатида танилган. Шубҳасиз, ҳар бир соҳа ўзининг тараққиёт даражаси, натурал ҳўжалик ёки бозор билан боғлиқлиги, ташкилий томондан ва ҳажми жиҳатдан ўзаро фарқ қилган.

Ҳунармандчиликнинг қадимий даврлардан энг кенг тарқалган соҳаси темирчилик ҳисобланган. Бу соҳанинг ривожини, даставвал, маҳаллий хом ашёга боғлиқ бўлган. Ўзбекистон ўзининг олтин, кумуш, мис, темир каби қазилма бойликлари билан илгаридан машҳур. 1913 йилда маҳаллий ҳунармандлар 72 фоиз металл буюмлар ишлаб чиқарганлар. Металл ишлаб чиқариш 19 хил касбга бўлинган.

Ривожланган соҳалардан бири металл қуйиш билан боғлиқ бўлиб, уни кўп жойларда **дегрэзлик** (яъни „қозон қуйиш“) ёки *қозончи*, Хоразм ва Бухорода **позачи** ёки *позагир* (омоч тиши

қуювчи) деб номлаганлар. Дегрез, одатда, ҳар хил ҳажмдаги қозон, поза (тиш), чой идиш, обдаста, шамдон, манқалдон, қорачироқ, арава гилдирагига такчуён ёки ҳалқа, жувоз бошмоғи ва ҳоказоларни ишлаб чиқарган. Баъзан буюртма елим идиш, қандил, келича, нос сўқи ва бошқа буюмлар ҳам қуйилган. Бухоро ва Самарқандда илгари рехтагар (тожикча рехтан—қуймоқ) жез билан чўяндан замбарак (тўп) ва ўқи, қурол-аслаҳа ва бошқа уй-рўзғор буюмларини ясаган. Айрим жойларда, дегрезлар чўяндан қуйиладиган маҳсулотига қараб **чўянгар** деб ҳам номланган.

Чўян махсус лойдан қурилган босқонли ўчоқ (Фарғонада ва Тошкентда „**ёндўкон**“, Бухорода „**кўра**“, Хоразмда „**дастгоҳ**“) ларда эритилиб, қумдан ясалган асбоб ва идишларнинг ҳар хил қолипларида зарур маҳсулотлар қуйилган. Чўян қуядиган асбоблардан Фарғона дегрезчилари қолипларни ясайдиган *чорчўп, чарх* ва *белкурак, исканжа, лавгир, латтош* ёки *товонча, сихча, таганак* (тевонак), *тарнов* (шовва), *чаноқ* ва *чанағамбир, чўмич, энтахта, чироқ* ва ҳоказоларни ишлатадилар.

XIX аср ўрталаригача дегрезчилар хом ашёни маҳаллий конлардан олган, кейинчалик, рус мустамлакачилиги даврида, Россиядан келтирилган темир-терсаклардан фойдаланилган. Манбаларнинг хабар беришича, асримиз бошларида Оренбург ва Троицк орқали Ўрта Осиёга юзлаб тонна чўян буюмлар жўнатилган, улар ишдан чиққандан сўнг эритилиб маҳаллий маҳсулотлар қуйилган. Дегрезлик маҳсулотларининг 80—85 фоизини омовч тиши (поза) ташкил қилган. Қолганидан ҳар хил уй-рўзғор буюмлари, буюртма безаклар, қурол-аслаҳалар, тамғалар қуйилган, Фарғонада милтиқ ҳам ишлаб чиқарилган.

Умуман, металл буюмлар ишлаб чиқариш ҳунармандчилиги асосан, тўртта йирик соҳага бўлинган: **темирчилик, заргарлик, мискарлик** ва **тунукасозлик**. Шулардан энг қадимийси ва барча металл ишлаб чиқариш соҳаларига зарур қурол ва дастгоҳлар, халқ хўжалиги, айниқса деҳқончилик қуроллари, уй-рўзғор буюмлари етказиб бериб турган соҳа темирчиликдир.

XIX аср охири — XX аср бошларида ўзбек темирчилиги шунчалик ривожланганки, унинг ичида меҳнат тақсимооти асосида мустақил соҳалар юзага келган. Масалан, уй-рўзғор буюми ва эркак сарпоси таркиби ҳисобланган ўзбек пичоғини махсус пичоқчилар, қулф-калитни қулфчи ёки қулфгарлар, игна-бигизни игначи ёки игнасозлар, ҳар хил асбоб ва буюмларни чилангар, анжомасоз, михгар, наълчи, тақачи каби темир усталари ясаганлар. Темирчи йигирмага яқин хилдаги

кетмон, турли хилдаги белкурак, болта, теша, ўроқ, болға кабиларни ишлаб чиқарган. Маҳаллий темирчилар парма асбобларидан 40 га яқин турларини билганлар. Бухорода 32 хилдаги темир маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган соҳа маълум бўлган.

Темирчилик соҳасидаги меҳнат тақсимотидан ташқари, айрим туманларнинг муайян темир маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича донғи чиққан. Масалан, ўзбеклар орасида кенг тарқалган бадийий нақш бериб ясалган пичоқларни ишлаб чиқаришда, айниқса, Андижон, Чуст, Наманган, Хива, Бухоро ва Қарши усталари ўз маҳорати билан танилган.

Дегрезчи ва заргардан ташқари, барча темирчи-усталарнинг ишлаб чиқариш қуроллари, асосан, бир хил бўлган, аммо улар ҳажми ва айрим хусусиятлари билан фарқланган. Темирчи дўконида энг зарур асбоблардан турли ҳажмдаги сандон (санда), *босқонли ўчоқ* (ёки кўра), *суна* (даской), *катта-кичик болғалар*, бир неча жуфт *омбур* ва *қисқичлар*, *эгов*, *зерча*, *қалам*, *сумба*, *дам*, *оташкурак*, *қайроқли чарх* ва бошқа асбоб-ускуналар шай турган. Сандондан бошқасини маҳаллий усталарнинг ўзлари ясаганлар.

Темирчи, пичоқчи, тунукачиларнинг дўконлари, одатда, бозорда махсус расталарда ёки уйида бўлиб, бозордаги иш жойи учун улар ҳақ тўлаганлар. Баъзи буюртма ишларни буюртмачининг уйига бориб бажаришган. Қишлоқларда иш ҳақи натура (ғалла) билан (ҳосил йиғилгандан кейин) олинган.

Ҳозиргача кенг тарқалган қадимий касблардан бири, **ёғоч буюмлари яшаш ҳунармандчилигидир**. Дурадгорлик (йўниғчилик) асли, қурилиш касби билан бевосита боғлиқ бўлган. Маҳаллий усталар ёғочдан ҳар хил ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, транспорт воситалари (*арава*, *кема*), *синч* ва *устунлар*, *ойна-эшиклар*, *сандиқ* ва *бешиклар*, *элак* ва *чарх*, *эгар* ва ҳоказолар ишлаб чиқарганлар. Айниқса, от, туя ва эшаклар учун эгар ясовчилик касби кенг ривожланган. Айрим шаҳарларда (Тошкент, Бухоро, Қўқон, Самарқанд) махсус эгарчилар маҳалласи бўлган. Бадийий аҳамиятга эга бўлган *ўймакорлик* дурадгорликда алоҳида аҳамиятга эга. Зўр маҳорат билан ясалган эшик ва дарвозалар, устун ва шифтлар ҳозиргача ажойиб санъат намуналари сифатида эъзозланади.

Бутун Ўрта Осиёда турли ўйма нақшлар билан безатилган *жавон*, *сандиқ* ва *қутилар*, *хонтахта* ва *курсилар*, баъзан идиш-товоқлар кенг тарқалган. Нафақат ўтроқ, балки ярим ўтроқ аҳоли орасида ҳам, айниқса, безатилган жавон ва сандиқлар

машхур бўлган. Бундай буюмлар Тошкент, Самарқанд, Ургут ва бошқа жойларда кўп учрайди. Бухорода ўйма нақшлар билан безатилган *от эгари*, Хоразмда *арава қисмлари* кўплаб учрайди.

Ўймакорликда асосий асбоб турли хилдаги *исканалар* ва *болғалардир*. Ўйиладиган нақшига қараб, маҳаллий темирчилар ясаган исканалар 30 дан ортиқ бўлган. Шу билан бирга ёғоч буюмларга рангли бўёқлар билан гул ёки расмлар солиш ҳам кенг тарқалган.

Дурадгорликда қурилиш ишлари билан бир қаторда жуда машхур соҳа **аравасозлик** бўлган. Ўзбек аравалари гилдираги ва тузилиши билан ўзаро фарқ қилган. Масалан, Қўқон арава билан Хоразм араваси гилдираги, тузилиши, аравани бошқарувчи аравакашнинг жойига кўра фарқ қилган. Қўқон аравасида аравакаш отнинг эгарида ўтириб бошқарса, Хоразм аравасида махсус жой ажратилган. Аравасозларнинг дўконлари деярли барча шаҳар ва йирик қишлоқларда бўлган. Масалан, Тошкентнинг ўзида 100 дан ортиқ арава ясайдиган ва тузатадиган дўконлар бўлган. Аравасоз уста ўз халфа ва шогирдлари билан бир аравани 17, 19 кунда ясаган.

Ёғоч усталари *омоч* (кунда), *наво*, *идиш-товоқ*, *сўқи*, *келикуви*, *хонтахта* ва *сўри*, *ҳар хил дасталар*, *ўйинчоқлар* ишлаб чиқарганлар. Хоразмда махсус усталар *чигир* ва *сув бўвати*, *кема* ва *қайиқлар* ясаганлар. Кемасозлик илгари жуда ривожланган бўлиб, бутун Амударёда сузадиган катта-кичик кемаларни асосан, Хоразм усталари ясаганлар. Катта кемалар 500 дан 2000 пудгача, ўртачаси 100 дан 500 пудгача ва кичиклари 100 пудгача юк кўтарган. XIX аср охирларида Амударёда 330 та йирик ва юзлаб ўрта ва кичик кемалар сузиб юрган. Кемасоз усталар ҳам бошқа ёғоч усталари ишлатадиган асбоблардан фойдаланганлар.

Дурадгорларнинг иш қуруллари бир неча хил *арралар*, *болта* ва *тешалар*, *қачов* ва *ранда* (ўроқ ранда, муж ранда, тахта ранда), *болға* ва турли *искана* (чўб искана, наво искана, омбур ва ҳоказолар)дан иборат бўлган. Ўймакор усталар ҳар хил қолиплар ҳам тайёрлаганлар.

Ҳар бир шаҳарда, *бешик*, *чарх*, *уй-рўзғор буюмлари* ясайдиган уста (харрот)лар бўлган. Улар йўнилган, жимжимадор нақшли *бешик*, ҳар хил *чарх*, *ўқлов*, *жувоз*, *дук*, *урчуқ*, *чили*м кабиларни ишлаб чиқарганлар. Харротлар махсус камар билан айлантриладиган чархдан, катта-кичик хаткаш (бичқи) ва исканалардан фойдаланганлар. Эгарчи, тароқчи, элакчи усталар меҳнати тақсимланган. Масалан, Тошкент ва Хивада *элакчилар* маҳал-

ласи, Бухорода — *харратон*, Самарқандда — *зингарон маҳалла-лари* мавжуд. Айрим жойларда ҳатто бутун бир қишлоқ айрим ёғоч маҳсулоти ишлаб чиқариш соҳаси билан номланган.

Дурадгорликнинг муҳим, нозик соҳаларидан бири мусиқа асбобларини ишлаб чиқариш соҳасидир. Маҳаллий усталар зўр маҳорат билан миллий мусиқа асбоблари — *дотор, танбур, рубоб, дўмбра, чанг, сурнай, най, доира ва ногора* кабиларни ясаганлар. Мазкур асбобларнинг кўпчилиги бадиий қийматга эга бўлиб, уларга садаф ёки суяк қадалган, рангли металллар билан безатилган.

Курилиш ишлари билан шуғулланувчи усталар ҳам дурадгорлик касбини пухта эгаллаганлар. Қурувчиларни кўп жойларда *гилкор* (ғишт куювчи), Фарғона водийсида ва Тошкентда *сувоқчи* деб номлайдилар. Улар барча шаҳар ва қишлоқларда, айниқса, пойтахтларда кўп бўлган. Курилиш ишларида бошқа соҳаларга қараганда мардикорлар кўпроқ ишлатилган. Ўрта Осиёнинг деярли барча шаҳарларида мардикор (гулликчи)лар бозори бўлган.

Курилишда банд бўлган усталар бир неча касбга бўлинган: ғишт терадиганлар, пахса урадиганлар (пахсакаш), шувоқчилар, гумбаз тиклайдиганлар ва синч уй (чўбқари, гувала, нигирик) қурувчилар. Йирик иншоотларни қурувчи махсус меъморлар зўр маҳорат ва қадимий анъаналарга эга бўлганлар. Улар миллий меъморчилик санъатини эгаллаб, мачит-мадрасалар, минора ва кўшклар қуриш, қадимий биноларни тузатиш ёки таъмирлаш ишларида иштирок қилганлар.

Қурувчилардан моҳир шувоқчилар ва **ганчкорлар** катта обрўга эга бўлганлар. Айниқса, ганчкорлар нозик ўймакорлик санъатини эгаллаб, нафақат ганчга ўйма нақшлар бериш, балки жимжимадор панжалар ва нақшли гулдонлар ясай билганлар. Варахшада топилган ганчдан ясалган ҳайкаллар ва девор безаклари, қадимий Афросиёдаги нақшли ганч панеллар ва Тупроққалъадаги топилмалар ганчкорлик касби узоқ тарихий анъанага эга эканлигини исботлайди. Хива ганчкорларининг нозик ўйма маҳсулотлари ҳозиргача сақланиб келган кўшкларда мавжуд. Улар, айниқса, темурийлар даврида кенг тарқалган катта ганч тахталарда ва токчаларда, девор ва шипларда турли гуллар ва геометрик нақшлар билан безатилган ажойиб санъат намуналарида ўз ифодасини топган. Мазкур амалий санъат соҳаси Ўзбекистон мустақиллиги туфайли қайта тикланиб, ривожлана бошланди.

Энг оғир ва мураккаб меҳнат, сабр-тоқат, матонат талаб қиладиган бадий-амалий санъат соҳаси — **мармар ўймакорлиги** (сангтарошлик)дир. Бу касб Хива ва Бухорода асримиз бошларигача етиб келган. Сангтарошлар, асосан, *мармар устунлар, ялпоқ идишлар, тамаки янчадиган ҳовонча* (сопи билан), ҳатто *чоғнак, қозон, кўза* ва бошқа буюмлар ясаганлар. Айримларига *ўйма нақшлар* ва *ёзувлар* битилган, айниқса, кўшк саройларига ўрнатилган устунлар жимжимали безатилган.

Ўзбек диёрида ҳам энг қадимий ва оммавий хунармандчилик **кулолчилик** касби ҳисобланади. Ибтидоий янги тош давридан бошлаб, то ҳозирги кунгача етиб келган бу соҳа ўзининг юксак сифатли маҳсулотлари билан донғи чиққан марказларга эга. Ўзбек кулолчилигининг энг машҳур марказлари Фарғона водийсидаги **Риштон** қишлоғи, Бухородаги **Ғиждувон**, Хоразмдаги **Мадр** ва **Боғат**дир. Бу ерларда олий сифатли ва нозик безакли сопол буюмлар яратилган.

Кулолчилик хунари ниҳоятда ривожланган ва маҳсулотига қараб бир неча соҳаларга бўлинган. Масалан, Фарғона усталари куйидаги касбларга эга бўлган: *косагар кулол, кўзагар кулол, лагансоз, тоғорасоз, хурмачи, хумчи* ва *ҳоказо*. Улар Хитой чиннисига ўхшаш ганч аралаш лой (фаянс) дан жозибадор, таги осмон рангли, кўк нақшлар билан безатилган идишларни ясаганлар. Тошкент усталари ясаган таги оқ, сариқ, ёрқин кўк рангли нақшлар битилган идишлардаги жигар ранг, оқ, сариқ, яшил, ва қизилроқ рангдаги нақшлар кишини ўзига жалб қилади. Хоразм сопол идишлари ўсимлик тимсолидаги ва геометрик шаклдаги тўқ яшил рангли нақшлари билан ажралиб туради. Асосан, ишлаб чиқариш услуби ва техникаси, бадий стили ва характери билан анча мураккаб бўлса-да, ўзбек кулолчилигида Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона ва Хоразм усталари қадимий хусусиятларини сақлаб қолганлар. Кулолларнинг маҳсулотлари нафақат шакллари, балки номлари билан ҳам фарқланган. Масалан, кулолчилик жуда ривожланган Хоразм воҳасида куйидаги сопол маҳсулотлари ишлаб чиқарилган: сутни кувиллаб *мой оладиган идиш* (куви), сут-қатиқ учун *кўза* ва *шокоса*, *хамир қиладиган идиш* (тоғора), *чиноқ* (дошчира), *гултувак* (гулоп), *ибрик*, *бешик тувак* (дувак), *чигир* учун *кўза* (дигир), *ўйинчоқлар*, *ҳар хил идишлар* (бодё, *тўй товоқ* ёки *потчойи*, *хум* ва *ҳоказо*). Фарғона кулолларининг маҳсулотлари ҳам ҳар хил бўлган: *офтоба*, *тоғора*, *коса*, *хум*, *кўза*, *сархона*, *кубур*, *қолип-совун* кабиларни ўрта аср муаллифлари тилга оладилар. Ҳозиргача ишлаб чиқариладиган ҳар хил *коса*,

лаган, чойнак, пиёла, чанок, турли товоқ, хум ва кўзалар аҳоли орасида кенг тарқалган. Кулолчиликда меҳнат айрим маҳсулот номларига қараб тақсимланган. Масалан, Фарғонада кулоллар косагарлик, кўзагарлик, хумчилик ёки хумсозлик, тоғорасозлик ёки маҳсулот рангига қараб оқпозлик, қизилпозлик, сариқпозлик каби касбларга бўлинган.

Нақшли сирланган идишлар ва ғиштларни ишлатиш, айниқса, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларда ривожланган. Хоразмда мачит, мадраса, сарой ва бошқа йирик иморатларда ишлатиладиган рангли сирланган ғишттахта (плитка)ларни ясовчи усталар *кошинчилар* деб номланган. Улар қурувчилар касбига кирган ва, асосан, кулолчилик асбобларидан фойдаланганлар. Иморатларнинг сиртига қопланадиган чархсиз ишланган юзлаб рақамлар билан белгиланган, сирланган сопол тахтачалар турли рангдаги нақшлар билан безатилган. Моҳир кулоллар идиш (*товоқ, бадиё, коса, пиёла, лаган*)ларга ҳамда ғишт тахтачаларга ажойиб гул, нақш ва ёзувларни ўтказган. Бундай идишлар ҳар бир оилада мавжуд бўлган. Кошинчи ва кулолларнинг табиий бўёқлардан ишланган севимли ранглари оқ, кўк (осмон ранг), яшил, сариқ ва оч жигар ранг бўлган.

Уй-рўзғор сопол буюмлари ўзининг шакли билан ҳар бир вилоятда ўзгача бўлиб, номлари ҳам ҳар хил аталган. Маҳаллий идиш-товоқлар, чойнак, коса ва пиёлалар кулоллар томонидан яратилган. Аммо чинни идишлар, асосан, Россия ва қўшни Шарқ мамлакатларидан келтирилган. Бундай нозик чинни буюмлар бой оилаларда ишлатилган. Катта ҳажмдаги сув идиш ва буюм (*хум* ва *тоғора*)лар, қувурлар ҳам маҳаллий кулоллар томонидан ишлаб чиқарилган.

Кулолларнинг дўкони (ишхонаси), одатда, уйнинг бир хонасида жойлашган. Дўкондаги ишлаб чиқариш қуруллари, асосан хумдон ва чархдан иборат бўлган. Кулолчилик чархи ҳалқа шаклидаги иккита катта-кичик тахта вертикал ўқдан иборат бўлиб, ўқнинг пастки қисми тош ёки ёғочдан ясалган тагдош (тош кунда)га ўрнатилган. Юқори қисмидаги кичик ёғоч диск (*каллагарх, сартахта, каллак*)ни уста ўтиргич (отёғоч, асяк)да ўтириб, пастки катта дискни оёғи билан айлантириб юқоридагисига лой қуйиб идиш ясаган. Идиш тегишли шаклга келгач, чархдан пичоқ ёки ўроқ билан кесиб олиниб, ҳовлида қуриштишга қўйилган. Қуриган буюм бўёқ билан сирланиб, хумдонга солиб пиширилган.

Дўконда мазкур асбоблардан ташқари бўёқ ва сир тайёрлаш учун турли ҳажмдаги бир неча қозон, қўлтегирмон (ёрғичок),

кичкина сўқи, элак, мўйқалам, тароқ, махсус пичоқ (кажкард) ва белкурак ҳам бўлган. Катта хумлар қўлда ясалган.

Илгари ҳар бир ҳовлида ўрнатиладиган тандирни махсус усталар — **тандирчилар** ишлаб чиқарган. Уни ясашда ёғочдан ишланган **товонча** (тишлик), сополдан пиширилиб ясалган **чундак** қўлланилган. Тандирчилар бир ёки икки пеш (лой тасма)дан иборат *нимча тандир*, уч-тўрт пешли *сомсапаз тандир*, *новвой тандир* ва тўй-маъракалар учун кўплаб нон ёпиладиган тандирлар тайёрлаганлар. Тандир тайёрланган жойида уч-тўрт кун қуритилиб, аравада бозорга чиқарилган ёки дўконнинг ўзида харид қилинган.

Тўқимачилик ва **ипакчилик** касби ҳам жуда кенг тарқалган. Асримиз бошларида йирик шаҳарларда тўқимачилик билан шуғулланувчи мануфактура типигаги йирик корхоналар бўлиб, уларнинг маҳсулотлари узоқ-яқин бозорларга чиқарилган. Тола ишлаб чиқарувчилар билан тўқимачилардан ташқари, бир неча касб соҳалари — *бўёқчилар*, *пардозчилар*, *тандачилар*, *читкарлар* (гул босувчи) ва ҳоказолар бўлган. Тўқимачилик маҳсулот турларига қараб, айрим касбларга бўлинган (*алача*, *бўз*, *калама*, *беқасам*, *шойи* (атлас), *адрас*, *бахмал* (духоба), *банорас* ва ҳоказо). Тўқимачиликда аҳоли орасида пахта толасидан ишланадиган ип-газлама тўқувчилар фарқланган.

Деҳқон хўжаликларида хотинлар пахта толасидан ип йигирганлар ва оддий дастгоҳда газлама тўқиганлар. Зарафшон ва Фарғона водийларида қиш пайтларида тўқимачилик билан эркаклар ҳам шуғулланганлар. Толани оддий чархда тозалаб ип йигирганлар. Чархда тайёрланган калавадан уй тўқиш дастгоҳида бўз тўқилиб, оқ, сариқ, жигар ранг ва бошқа рангларга бўялган, ундан қўлда ҳар хил кийим-кечаклар тикилган. Баъзан уйда тайёрланган калава ва газламалар яқин бозорларга чиқарилган ёки махсус харид қилинган.

Қадимдан ипакчилик ва ипак газлама тўқиш бутун Туркистонда тарқалган ва юксак даражага кўтарилган. Ўзбек ипак газламаси ўз сифати ва гўзаллиги билан донғи чиққан. Ипакчиликда меҳнат тақсимооти амалга оширилган: пиллакаш пиллани қайнатиб чувалаган, чархончи махсус дўконда чархни бошқариб айлантириб турган. Чархтоб уста ипакни найчага ўраб калава тайёрлаган, кейин уни ипак газлама тўқувчи (Бухорода *жомабоф*, Хоразмда *жоммоб*)га етказиб берган ёки харид қилган. Ўзбек жомабофлари анъанавий ипак газлама (*кановис*, *шойи*, *хонатлас*) ва ярим ипак газлама (*беқасам*, *банорас*, *адрас*) тўқиб, ундан, асосан, бой табақалар (зодагонлар)га кийим-кечаклар тикилган.

Ипак газламаларнинг айрим турларини ихтисослаштирилган баъзи қишлоқ ва шаҳарларда ишлаб чиқарганлар. Маҳаллий усталар духоба ишлаб чиқаришда ҳам машҳур бўлганлар.

Айниқса, ярим ипак газламалар — йўл-йўл алача ва беқасам, гулдор олачипор адрас ва шойича (пари-паша) жуда кенг тарқалган. Алача ва беқасам йўл-йўл безагининг кенг ва нозиклиги билан фарқ қилган, холос. Улар турли рангларга безатилган ва ҳар хил номда бўлган: *якруя, катак шойи, товлама шойи, абршойи, адрас, беқасам* ва ҳоказо. Бухоро адраси ниҳоятда машҳур бўлиб, Хива, Тошкент, Туркменистон, Қашқар (Синь-цзянь), Афғонистон ва қўшни даштдаги кўчманчи элатлар харид қилганлар. Адрас ва шойи тўқишда Самарқанд ва Марғилон жуда танилган. Маҳаллий усталар тола ва ипак ипидан асосан атлас, гул босилган турли рўмол ва белбоғ ишлаб чиқарганлар.

XIX асрнинг охирларида Фарғона водийси ипакчиликнинг йирик маркази ҳисобланган. Масалан, 1896 йилда Марғилон, Қўқон уездларида 600га яқин ипак тўқув дўконлари мавжуд бўлса, Тошкент уездига 20 та дўкон бўлган, холос. 1910 йили Фарғона вилоятида 1387 та ипак дўкони бўлиб, унда 3065 ишчи хизмат қилган. Ўтган аср бошларида Самарқанд вилоятида 237 та, Бухорода 46 та, Хивада 40 та, Қаршида 19 та ипак тўқув дўконлари ишлаб турган. Барча газламалар бутун Ўрта Осиёда кенг тарқалган дўконларда қўл билан тўқилган.

Қадимий касблардан **пиллакашлик** муҳим ўринни эгаллаган. Пиллани чуватиш билан махсус ҳунармандлар — пиллакашлар ўз устахонаси (чорхона)да машғул бўлганлар. Пилла катта қозонда қайноқ сувда юмшатиб, махсус темирдан ясалган филдиракда ўраб калаваланган. Калава филдираги ёки чарх бир неча хилда: бир метр диаметри ўртача чархни чархончи уста айлантирган. Иккинчи уста (найчевар) кичикроқ филдирак билан пилла ипини катта ғалтакка ўраган. Учинчи пиллакаш (чархтоб) катта филдирак (девчарх) ёрдамида ипакни калавалаб, ишқорда пиширган.

Тўқилган газламалар ёки йигирилган ипларни махсус усталар (бўёқчи, рангрез) бўяганлар, гул ёки бошқа хил нақшларни абрбанд усталар зўр маҳорат билан ишлаганлар. Ипак ёки матоларга муайян тартибда ҳар хил табиий бўёқлар билан бир неча марта қирмизий асосга зарур нақшлар туширилган.

Ип-газламаларга турли нақшлар берадиган уста (читгар) лар, айниқса, Хоразм, Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Бухоро, Шаҳрисабзда кўп бўлган. Баъзан айрим-айрим читгарлар чит газламаларга шундай катта маҳорат билан гул босганларки, уларни зўр санъат намунаси деса бўлади. Гул босиш учун ажойиб ўйма қолипларни эса ўймакор дурадгор усталар ясаган. Хоразмда ипак газламани тўқувчи (жам-моб) усталарнинг ўзлари бўяганлар ва читгарлик қилганлар. Улар рангли ипак газлама (турма), гулли нақш берилган рўмол (мадалибелбоғ, шолрўмол) тўқиганлар. Энг кенг тарқалган нақшлардан аноргул, тол барги, қизилгул, шох, каштачилардан қабул қилинган палак ва ҳоказолардир.

Тикувчилик билан фақат айрим усталар шуғулланган. Чунки кўп оилаларда кийим-кечакни уйда аёлларнинг ўзлари қўлда тикканлар. Шундай бўлса ҳам, айрим шаҳарлар (Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Қўқон, Хива, Тошкент)да махсус чопон тикадиган кишилар (чопондўз, жамадўз) бўлган. Чопонлар материали, гули ва ранги билан ажратилган. Масалан, Зарафшон водийсида очиқ гулдор олачипор матодан тикилган, Фарғона водийси ва Тошкентда қора ва яшил матодан, Хоразмда тўқ қизил йўл матодан тикилган чопонни яхши кўрганлар.

Бухорода ва қисман, Хивада **тилла каштачилиги** (зардўзлик) анча ривожланган. Зардўзлар олтин ип билан кашта-ланган кийимлар, *калтача, ҳар хил дўппи* ва *рўмоллар*, зар берилган *пойабзал, филоф, ҳамён, от ёпиғи* каби бадийи кашта буюмлар яратганлар. Бу ерда ва бошқа вилоятларда турли *жияк, зех* тўқиш ҳам машҳур бўлган.

Айрим вилоятларда махсус усталар теридан пўстин ва бош кийимни тикиш билан шуғулланганлар. Бундай усталарни **пўстиндўз, телпакдўз, чўгирмадўз** деб атаганлар. Масалан, Хоразмда пўстинни ошланган қўй терисидан, жунини ичкари қаратиб, сариқ рангга бўяб тикканлар. Қишки бош кийимлардан *Хоразм чўгирмаси, Фарғона тумоқи* ва *Бухоро телпаги* бир-биридан анча фарқ қилган. Аммо ишлаб чиқариш қуруллари (ошлайдиган, бичадиган ва тикадиган) бир хилда бўлган.

Ўзбекларда бошқа Шарқ халқларидек ҳурматли меҳмонларга сарпо кийгизиш одати қадимдан сақланиб келган. Чопон, дўпписи ва белбоғи билан тўй ва маъракаларда қариндош-уруғларга, ҳурматли меҳмон ва хизматкорларга ҳадя қилинган. Шунинг учун чопондўзлик жуда зўр тарақ-

қий қилган ва чопонлар, ҳатто, чет эл бозорларига ҳам чиқарилган. Ўтган асрнинг ўрталарида (1840—1850 йиллари) Туркистон ўлкасидан Оренбург ва Троицк орқали Россияга 1900 та пахтали ипдан тикилган ва ярим ипак чопонлар жўнатилган. Ҳар йили кенг бозорга мўлжалланиб минглаб *пўстинлар, малахай телпак* ва *чўғирмалар* тикиб чиқарилган.

Тери ишлаб чиқариш ва ундан турли буюмлар тикиш жуда машҳур бўлган. Ўзбек усталари мол терисидан дастлабки хом ашё сифатида кўнчилик ва чарм маҳсулотларини етиштириб берган. Махсус усталар улардан маиший турмуш ва хўжаликка зарур ҳар хил буюмларни кўплаб ясаганлар. Кўнчилар чарм, сағри, камухт, талатин, булғори каби териларни, асосан, шаҳар чеккасида сув бўйида жойлашган устахоналарда ишлаб чиқарганлар. Кўнчиликнинг йирик марказлари Тошкент, Фарғона, Қўқон, Самарқанд, Бухоро ҳисобланган. Уларнинг хилма-хил маҳсулотларига бутун Ўрта Осиёда доимо харидор топилган. Айрим шаҳарларда йирик кўнчилик устахоналари мануфактура сифатидаги корхоналарга айланган. Аммо кўпчилик устахоналар майда, бировикки халфа ва шогирдлардан иборат бўлиб, уларда бир неча тери ошлайдиган ёмлар ва катта қозон шаклидаги идиш (сангоб)лар мавжуд бўлган. Тери гўштини махсус асбоб *дос, доскун, белча*) билан тозалаганлар. Чармгар (кўнчи)лар эчки ва қўй терисидан ошлаб, юмшоқ, ўзига хос гул ташлаб турадиган ажойиб *сахтиён чарми*, майин ва юмшоқ бахмалсимон *замш чарм*, от сағри терисидан тўқ яшил рангли *сахтиён* (шагрэн) *чарми*, мол терисидан қора ва қизил рангга бўялган юқори сифатли *булғори чармини* ишлаб чиқарганлар.

Кўнчи ва чармгарлар турли буюмлар (поябзал, бош кийим, от-эшак абзали, чарм қути ва халталар, сув меши, филоф, қин ва ҳоказо) яратиб, уларни узоқ-яқин бозорларда харид қилганлар. Йирик шаҳарларда махсус *чармгарлар, этикдўзлар, маҳсидўзлар, пўстиндўзлар, тақачилар, кўҳнадўзлар* ёки *ямоқдўзлар* маҳаллалари бозор расталарида жойлашган. Айрим шаҳарларда махсус патакчилар поябзал учун тери ёки кигиздан катта-кичик патаклар ясаб сотганлар. Моҳир усталар этик, маҳси ёки калишларга гул нақшлар ҳам берганлар. Бундай нақшлар махсус искана типдаги асбоблар (*ғулвур, чўп капан*) ёрдамида поябзал қолипда турганда дастлаб қора рангга бўяб, дазмоллаб, пардоз бергандан кейин берилган.

Пойабзал турлари жуда кўп бўлган. Айримлари буюртма шаклида қимматбаҳо, олий сифатли теридан юқори табақалар учун махсус тайёрланган. Оммавий пойабзал (*этик, маҳси, чориқ*)лар оддий чармдан тикилиб, бозорларда харид қилинган. П. П. Ивановнинг таърифича, Хивада рус чармидан татар калишини махсус усталар ишлаб чиқарганлар.

Қадимий даврлардан ўзбек миллий ширинликлари машҳур бўлган. Қандолат маҳсулотларини тайёрлайдиган усталар (**қандолатчи, ширапаз, шакарпаз, ҳолвагар**) махсус устахона (ширахона)ларга ва бозор расталарида ўз дўконларига эга бўлганлар. Ширахонада бир неча катта-кичик чўян қозонлар, *мис тоғора, чилчўп, чолғич, тарози, қандолат қолипи* ва бошқа асбоблар мавжуд бўлган. Ширинликлардан *пашмак, печак, ҳолва, новвот, қандолат*, байрамларда *мураббо, нишолда* кабилар тайёрланган. Айниқса, севимли оммавий ширинлик *ҳолва* бир неча хилда бўлган (*кунжут ҳолва, ҳолвали оби-новвот, ун ва мол ёғидан собуни ҳолва, бодом, ниста, ёнғоқ солинган ҳолва, лафзи* ва *ҳоказо*). *Новвот*ни даволайдиган ширинлик деб ҳисоблаганлар. Ҳар хил мева ва данаклардан *қанди печак, обаки дандон* каби рангланган қандолатлар тайёрланган.

Анъанавий хўжаликнинг ривожий кўп жиҳатдан маҳаллий транспорт воситалари ва савдо алоқалари билан боғлиқ бўлган. Ўзбекистоннинг табиий-географик шароити турли хилда бўлганлиги унинг транспорт воситаларининг ҳаракати ва турларини белгилаб берган. Фарб билан Шарқ ўртасида жойлашган баланд тоғликлар, бепоён саҳро ва даштлар, чекланган сув йўллари Буюк Ипак йўлини юзага келтириб, узоқ даврлар давомида, асосан, туя карвонлари транспорт воситасини кашф этиб мамлакатлар билан савдо алоқалари мустаҳкамланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, мазкур карвон йўли йигирма беш аср мобайнида халқаро алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилиб келган. Унинг узунлиги етти минг километрга яқин бўлиб, ниҳоятда катта ҳудудни қамраб олган: бир қисми Ўрта Ер денгизи соҳилларидаги қадимги Рим ва Юнонистондан Месопотамия орқали, иккинчиси Ўрта Осиё ва Дашти қипчоқ усти билан Хитой ва Ҳиндистонга етиб борган. Бу даврда Ўрта Шарқда ҳукмронлик қилган Кушон империяси Рим подшолиги билан алоқада бўлган ва Шарқ билан Фарб ўртасида ўзига хос „кўприк“ ҳисобланган.

Ҳозиргача сақланиб келган кўплаб кўҳна харобалар, йирик сардобалар бу жойларда бир вақтлар иқтисодий-маданий алоқалар, савдо-сотиқ ишлари гуркираб ривожланганлигидан дарак беради. Тош қояларга, эски сарой деворларига битилган расмларда турли элатлар ва қабилалар вакилларининг тимсоли тасвирланган, уларнинг ёзув намуналари чизилган. Қадимий обидалардан топилган турли давлатларнинг пул (танга)лари Ўрта Осиёнинг жуда кўп мамлакатлар билан савдо қилиб турганлигини тасдиқлайди.

Савдо карвони бир неча ўнлаб, баъзан юзлаб турли юклар ортилган туялардан иборат бўлиб, унга карвонбоши отда ёки эшакда йўлбошчилик қилган. Айрим катта карвонларни бир неча юз отлиқ қуролланган кишилар кузатиб борган. Кунига карвонлар ўртача йигирма-ўттиз чақирим йўлни босиб ўтган. Карвон йўллари бепоён сувсиз даштлар, баланд-паст тоғ-адирлар, катта-кичик дарёлар устидан ўтган бўлиб, муайян масофаларда пишган ғиштдан қурилган сув сақландиган сардобалар ва карвонсаройлар қад кўтарган. Мазкур савдо маскани ва йирик бозор марказлари Буюк хоразм-шоҳлар ва темурийлар даврида ниҳоятда ривож топган ва анча осойишталикда хавф-хатарсиз ўтган.

Ўзбекистон ҳудудида энг муҳим савдо манзилгоҳлари Хоразм воҳасида жойлашган бўлиб, ундан шимол томонга — Казалинск, Перовск ва Иргизга, ғарбга — Каспий денгиз соҳиллари ва Астраханга, жануб томонга — Ашгабад, Марв ва Бухорога, шарққа — Тошкент ва Жиззахга ҳар йили юзлаб карвонлар сафарга чиққан; ғарбдан ва шарқдан бу ерга Қоракўл, Кармана ва Самарқанддаги арава йўли мавжуд бўлган, жануб томондан Қарши йўли келиб қўшилган. Бутун Ўрта Осиёдан ўтадиган энг муҳим иккита карвон йўли Тошкентда чатишган: бири Оренбургга чиқадиغان, иккинчиси — Олмаоти ва Семипалатинск томон кетадигани. Кўп карвонлар Болгария, Россия, Сибирь, Эрон ва Афғонистонга жўнатилган. Савдо алоқалари Ҳиндистон, Хитой, Қора денгиз бўйи ва Олд Осиё мамлакатлари билан ҳам ўрнатилган.

Ўтроқ деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи аҳоли — кўчманчи элатлар ўртасидаги савдо-сотиқ алоҳида ўринни эгаллайди. Кўчманчи чорвадорлар ўтроқ деҳқон аҳолидан ўз чорва моллари эвазига турмуши учун барча зарур маҳсулотларни олиб турганлар. Айниқса, газлама, металл, пойабзал, уй-рўзғор ва бошқа ҳунармандчилик буюмлари,

дон, зарур кундалик маҳсулотлар Ўрта Осиё, шу жумладан, ўзбек элидаги катта бозорларда доимо мавжуд бўлган. Қўшни кўчманчи қабилалар бир неча юзлаб қўйларни ҳайдаб бозорларга етказиб турган, уларни маҳаллий савдогарларга кўтарасига сотиб, ўзларига керакли молларни харид қилганлар.

Аҳоли зич яшайдиган шаҳар ва қишлоқлар орасида отулов қўшилган гилдиракли транспорт юрадиган йўллар ҳаммаёқни кесиб ўтган. Улар қизил тупроқли, қишда жуда лой ва ботқоқ, ёзда чанги кўкка кўтариладиган, баъзан қумли, ўтиш қийин бўладиган йўллар эди. Бундай йўлларда қулай ва мослашган маҳаллий транспорт — катта гилдиракли ўзбек араваси қатнаб турган. Юқорида айтилганидек, Ўзбекистонда қадимдан, асосан, икки хил арава маълум: биринчиси — иккита катта гилдиракли қашғар арава; иккинчиси — асосан, марказий районларда, Фарғона ва Зарафшон водийларида тарқалган қўқон арава. Биринчи хил аравалар, археологик ва ёзма манбаларга қараганда, энг қадимийдир. Учинчи, ўзига хос арава Хоразм воҳасида бўлиб, улар ҳозиргача сақланган. Қадимий Хитой манбаларининг хабар беришича, бутун Ўрта Осиё вилоятларидан фақат Хоразмда савдогарлар ўз саёҳатида фойдаланадиган бир ҳўкиз қўшилган икки катта гилдиракли аравалар мавжуд бўлган. Хоразм аравасининг тўғини (тегарчиги) қўқон араваникидан анча кенг ва қалин, аравакаш аравани унинг олд қисмига ўрнатилган *занги бўсағада* ўтириб бошқаради. Қўқон аравада эса ҳайдовчи аравага қўшилган от эгарида жойлашган. Одам узоқ йўлга кетадиган бўлса, араваларга махсус соябон ўрнатилган, юк ташиш (айниқса, қовун-тарвуз) учун тўрланган катта сават мослаштирилган. Аравалар унга қўшиладиган ҳайвон (от, ҳўкиз, эшак)га қараб, катта-кичик бўлган. Майда-чуйда юк ташиш, далага ўғит чиқариш учун ғалтак арава мавжуд бўлган. Катта шаҳар ва қишлоқларда аравакашлар махсус уюшма (цех)ларга бирикканлар.

Шаҳар ва қишлоқларда энг кенг тарқалган транспорт воситаси от ва эшак ҳисобланган, айрим жойларда туя ва ҳўкиздан ҳам фойдаланилган. Туя ва эшакка миниш учун уларга юмшоқ кигиз тўшалган, эгар ишлатилган. Баъзан, араванинг айрим қисмлари, эгар ва юганлар чиройли нақш ва қашталар билан безатилган.

Ўзбекистонда савдо-сотик энг қадимий даврларда юзага келган. Айнақса, ўрта асрларга келиб нафақат шаҳарларда, балки жуда кўп йирик қишлоқларда ҳам қайноқ гавжум

бозорлар бўлган. Бутун Шарқдагидек, бу ерда ҳам маҳаллий бозорларни ўлканинг кўзгуси деса бўлади. Жуда кўп шаҳар ва қишлоқларда муайян кунга белгиланган катта бозорлар бўлиб, уларга бутун Ўрта Осиёдан ва чет эллардан савдогарлар келган. Айрим шаҳарларда ҳар йили савдо ярмаркалари очилиб, 10—20 кунлаб ишлаб турган ва уларда минглаб кишилар иштирок қилганлар. Ўрта асрнинг атоқли тарихчиларидан Наршахийнинг таърифича, йирик ҳунармандлар ва деҳқонлар учун бойлик орттиришда савдо ўз ҳунар-касбидан ҳам муҳимроқ аҳамиятга эга бўлган. Чунки ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар қанча қулай харид қилинса, шунча даромад кўпаяди ва касб ривож топади.

Бозор маҳсулоти ишлаб чиқариш ва товар-пул муносабатларининг ривожини, албатта, муайян ижтимоий тузум ва меҳнат тақсимооти даражаси билан бевосита боғлиқ. XX аср бошларида ўзбек элида ишлаб чиқарувчи кучлар анча ривожланган, савдо-сотик жонланган бўлиб, жуда кўп шаҳарлар йирик савдо марказларига айланган. Бу ердаги бозорларда савдо расталари, ҳатто мутахассислашган, жиссли улгуржи ва катта-кичик савдо муаммолари ҳал қилинган. Ҳар бир раста муайян моллар ёки ҳунармандчилик маҳсулотларига мўлжалланган, баъзан дўконлар жойлашиб шу ернинг ўзида маҳсулот ишлаб чиқарилиб, харид қилинган. Масалан, Бухорода заргарлар растаси *тоқи заргарон*, пул алмаштирадиган ёки майдалайдиган саррофлар растаси *тоқи саррофон*, мискарлар растаси *тоқи мискарон* кабилар, баъзан бутун кўча (раста)ни эгаллаган. XIX аср охирида Тошкентнинг марказий бозорида уч мингдан ортиқ дўкон махсус расталарга жойлашган. Шаҳарнинг айрим қисмларида ҳам катта-кичик савдо дўконлари бўлган. Тошкент энг йирик транзит савдо маркази ҳисобланган. Бу ерда четдан келтирилган завод-фабрика маҳсулотларидан ташқари маҳаллий савдо моллари, айниқса, ҳунармандчилик маҳсулотлари жуда кўп харид қилиниб, ўлканинг бошқа ерларига олиб кетиб сотилган.

Шаҳар бозорларида махсус мардикор бозори ҳам бўлган. Унда ҳар куни саҳардан кечгача ишга, ёлланма ишчига муҳтож одамлар гавжум бўлган. Курилиш ва бошқа ҳунармандчилик касбидагилар, асосан, ўз ҳунар-касб уюшмаси раиси (калантари) орқали ёлланган. Қолган мардикорлар ўзаро келишиб, бир кунлик ёки муайян даврга ёлланиб ишлаганлар.

Катта шаҳарларда савдо-сотик ҳар куни бўлган, унда асосан, маҳаллий аҳоли ўзи учун зарур маҳсулотларни харид қилган. Одатда, ҳафтада бир ёки икки бозор кунлари белгиланган, ўша кунлари бозорга узоқ-яқиндан одамлар тўп-ланган ва ўз эҳтиёжларини қондирган. Қадимий даврлардан бозорлар нафақат савдо учун, балки сайр-томоша учун ҳам хизмат қилган. Ўзбекларда ташқари (узоқ)дан меҳмон келса, уни бозорга сайр-томошага олиб чиқиш одат бўлган.

Бутун Шарқда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам савдо ишларида карвонсаройлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Карвонсаройларнинг сонига қараб, савдо-сотикнинг ривожини белгиланган. Масалан, XX аср бошларида Тошкентда 45 та, Бухорода 50 га яқин, Самарқандда 25 та, Хива ва Қўқонда ҳам бир неча ўнлаб карвонсаройларнинг мавжудлиги бу шаҳарларда савдо анча ривожланганлигини исботлайди. Карвонсаройлар, одатда, пишган гиштдан қурилган катта квадрат шаклидаги икки қаватли ҳовли бўлиб, унинг биринчи қавати мол сақлайдиган *каппон* (омбор) ва иккинчи қавати меҳмонхона — хужрадан иборат бўлган. Йирик савдогарлар у ёки бу шаҳарда доимий савдо қиладиган бўлса, ҳатто ўзларининг шахсий карвонсаройларини қурганлар ва унда ўз кишилари хизмат қилган. Масалан, Бухорода бир неча хивалик савдогарлар, Самарқандда ургутлик савдогарлар ўзларининг карвонсаройларига эга бўлганлар. Айрим савдогарлар катта феодал ва зодагонлар, ҳатто давлат(хон)нинг ёки диний ташкилотнинг мулки (вақфи) ҳисобланган. Албатта, улар бундай мулк эгаларига катта даромад келтирган. Шунинг ҳам қайд қилиш лозимки, йирик шаҳарлардаги карвонсаройлар муайян мол харид қилинишига қараб ҳам ихтисослашган. Бу ерда чакана ва айниқса, улгуржи савдо яхши йўлга қўйилган.

Савдо-сотик ишлари ҳисоб-китоб билан боғлиқ бўлганлиги туфайли унда иштирок қилувчиларнинг саводли бўлиши талаб қилинади. Шунинг учун жуда кўп сонли савдогарлар нафақат ўқимишли бўлган, улар ҳатто махсус мирзолар сақлаганлар. Мирзолар барча савдо ишларини, айниқса, улгуржи савдони расмийлаштиришда бевосита иштирок қилганлар. Савдо ишларида фаол қатнашадиган яна бир шахс китоб ва кредит ишларини бошқарган. Энг кўп савдо Россия билан олиб борилганлиги учун орада махсус шахслар йирик бой савдогарлардан пул олиб, муайян фоиз даромад ҳисобига қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиб, Россияга жўнатиб, катта фойда кўрган.

Йирик савдогарлар махсус жамоа (корпорация)га бириккан бўлиб, жамоани бошқарувчи оқсоқол, карвонбоши ҳисобланиб, уни корпорация аъзолари энг обрўли катта савдогарлардан сайлаганлар. Жамоага савдогарлар табақасининг анча йирик намояндалари кирган. Ўз навбатида, айрим савдо расталари бирикиб, шу растадаги дўконлардан ўзининг оқсоқолини сайлаганлар ва улар ўзаро яқин алоқада бўлганлар. Оқсоқол савдо тартиблари ва қоидаларига амал қилинишини кузатиб, харидорлар ва савдогарлар орасидаги можаронинг ҳал қилинишига, баъзан ташқаридан келган молнинг дўконлар орасида одилона тарқатилишига бош бўлган.

Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин тоталитар-бюрократик тузум хусусий мулкчиликни тугатиб, анъанавий савдо муносабатларининг емирилишига ва бу соҳада рақобатнинг йўқолишига олиб келди. Оқибатда, ишбилармон одамлар сафи камайиб, савдо соҳасида ҳам турғунлик ва иқтисодий танглик пайдо бўлган эди. Ўрта Осиёда мустақил республикаларнинг пайдо бўлиши хусусий мулкчиликни қайта тиклаб савдо эркинлигига кенг йўл очиб берди. Бозор иқтисодиётининг ҳаётимизга татбиқ қилиниши анъанавий савдони янги замонавий услуб ва воситалар билан бойитиб, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига муҳим омил бўлиши шубҳасиздир. Энди мустақил Ўзбекистон давлати барча чет эл мамлакатлари билан ўз манфаатига қараб эркин, сиёсий, иқтисодий, маданий ва савдо алоқаларини ўрнатиш имкониятига эга бўлди. Ўлкамизда жуда кўп янги савдо уюшмалари, концерн ва фирмалар пайдо бўлмоқда, давр талабига жавоб бера оладиган истеъдодли ишбилармонлар сафи кўпаймоқда.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Этногенетик муаммолар ва ўзбек эли шажараси	10
Ўзбекларнинг моддий маданияти хусусиятлари	30
Аҳоли жойланиши, уй қурилиши ва жиҳозланиш анъаналари	34
Миллий кийим-кечак, безаклар ва пардоз-андозлар	40
Ўзбек таомлари, пазандачилик ва меҳмоннавозлик	48
Ижтимоий ва оилавий-маиший турмуш	67
Халқ байрамлари, ўйин ва маросимлари	96
Диний тасаввурлар, урф-одатлар ва иримлар	112
Ўзбек миллий маданияти ва маънавияти	141
Халқ театри ва миллий рақслар	163
Анъанавий ўзбек ҳунармандчилиги ва бозор иқтисоди	188



«O'QITUVCHI»